

ТЕОФІЛ КОСТРУБА

**БЕЛЗ
і
БЕЛЗЬКА ЗЕМЛЯ**

THEOPHIL KOSTRUBA

BELZ: THE CITY AND THE PRINCIPALITY

FROM ANCIENT TIMES TO 1772

Edited by Nadia Olynyk

THE BUH RIVER REGION ASSOCIATION

New York

1989

Toronto

ТЕОФІЛ КОСТРУБА

БЕЛЗ І БЕЛЗЬКА ЗЕМЛЯ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО 1772 РОКУ

монографія

Зредагувала Надія Олійник

ОБ'ЄДНАННЯ НАДБУЖАНЦІВ

Нью-Йорк

1989

Торонто

Copyright © 1989 by The Buh River Region Association

Library of Congress Catalog Card Number: 89-60641

Теофіл Коструба — * 1907 † 1943

Фото з 12 грудня 1942 року

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Передаючи до рук членів Об'єднання Надбужанців та всієї української громадськості історичну монографію о. Теофіла Коструби п. з. *Белз і Белзька Земля від найдавніших часів до 1772 року*, хочемо насамперед шанобливо відмітити патріотичну ініціативність Белзького Ювілейного Комітету з 1930 року для відзначення 900-річчя в'їзду в Белз князя Ярослав Мудрого, та вшанувати їхнє ідейне прагнення привернути княжій Белзькій Землі її давню історичну славу засобом науково-дослідного видання.

Цю історичну славу, а навіть пам'ять про неї в українських народніх масах, польські імперіялісти силкувалися придушити й затерти всілякими заходами урядово-державної польонізації на кожній ділянці життя — культурній, економічній, духовній та політичній. Проводячи свою шовіністичну акцію на всіх західньо-українських землях, польонізатори зосередили свою увагу на міських центрах, які — як їм здавалося — можна було найшвидше й цілковито опанувати, бо наплив польського населення туди почався ще в 15-ому столітті. У 1930-их роках посилений наступ польської адміністрації охопив Холмщину, Лемківщину, Волинь і Галичину.

Протидіяли цьому наступові безперервно наші культурно-освітні й наукові товариства (напр., "Просвіта", "Рідна Школа", Наукове Товариство ім. Т. Шевченка), спортивно-виховні організації ("Січ", "Сокіл", "Луг" і "Пласт"), господарсько-фінансові установи (кооперація, Товариство "Сільський Господар", Промбанк) та, насамперед, наша рідна Церква. Щоб зміцнити й поглибити в народніх масах цей рух національно-культурної та, зокрема, економічної самооборони, треба було здобутися на дослідно-історичні праці з історії окремих українських міст, містечок, сіл та цілих регіонів. Народ повинен був побачити їх у світлі своєї достойної історії.

Місто Белз, хоч і як зовнішньо спольонізоване, і вся Белзчина з її все ще українським характером були першорядним і дуже вдячним предметом для такого дослідження. Здійснене науко-

вими силами й методами, воно стало б ще одним переконливим свідченням про державотворчу ролю наших предків та взагалі про споконвічну українськість ще одної окраїнної території. Адже Белзьке Князівство найдовше з усіх західньоукраїнських князівств зберегло за собою свою державницьку особистість та адміністративну цілість після падіння Галицько-Волинського Королівства: 1349-1462.

Широкій українській громадськості нагадав це історик Степан Томашівський статтею "Дев'ятсот літ тому (1030-1930). З приводу ювілею міста Белза" (*Нова Зоря*, ч. I, 1930), цебто про відновлене об'єднання Белза і Белзчини з усією Київською великодержавою. Тим часом ще 1929 року парафіяни Белза вирішили придбати для своєї церкви Зіслання св. Духа новий великий дзвін, бо 1916 року австрійська влада звеліла своїй армії конфіскувати всі дзвони з наших церков. Парох Белза, о. крил. Іларіон Гела, піддав громаді думку назвати новий дзвін іменем другого патрона парафії та церкви — "Миколай" і присвятити його 900-літтю першої літописної згадки про Белз. Згідно з цією порадою, на новому дзвоні видніла постать св. Миколая, а обабіч нього напис: "Цей дзвін, названий Миколай, вилятий за душпастирства о. Іларіона Гели для церкви Зіслання св. Духа в Белзі жертвами белзьких парохіян в р. 1930, т. є в 900-літню річницю побідоносного в'їзду князя Ярослава Мудрого у город Белз".

(Тут годиться згадати, що в 1942 році німецькі окупанти, подібно як раніше австрійські, насильно забрали також і той дзвін на метал для своєї воєнної індустрії.)

Ювілейний Комітет для відзначення цих роковин накреслив програму святкувань і мав намір видати популярно-наукову працю про Белз і Белзчину. Однак ці заходи перебила негідна й жорстока "пацифікація" українського населення Галичини поліційно-військовими з'єднаннями польської влади. Щойно 1934 року — з ініціативи гуртка молодих активістів під ідейним провідом о. крил. І. Гели — ці заходи відновлено. У 1935 році постав Громадський Комітет, членами якого були: о. крил. Іларіон Гела — голова, мгр. Іван Базарко, Степан Гела, Корнель Бородайко, Осип Гембарівський, Катерина Мизюк, Семен Романів та Ілля Салагуб. Всі українські товариства й установи Белзчини включилися в акцію збирання фондів на це видання. На ділі, всі заходи щодо підготовки й видання збірної монографії координував організаційний референт Белзької Філії Т-ва "Просвіта", мгр. Іван Базарко.

Додатковою спонукою до здійснення цього проєкту стали праці дослідників Белза: Лева Чачковського, який з ініціативи о. крил. І. Гели провів 1934 року наземні обслідування Белза й околиці, та археолога Ярослава Пастернака, що в рр. 1935-1937 провів ґрунтовні розкопки на території міста Белза.

Історичну частину монографії про Белз Комітет пропонував написати проф. Іванові Крип'якевичеві, але він — з уваги на переобтяження своєю навчальною і науково-дослідною працею — відмовився і на своє місце поручив молодого історика Теофіла Кострубу. Остаточо оформлена монографія складалася з трьох частин. Розвідку "Праісторичні та княжі часи Белзької Землі у світлі археології" написав, на основі своїх найновіших розкопок у Белзі й околиці, проф. Ярослав Пастернак, що вславився своїми дослідними знахідками на території кол. столиці Галицького Князівства в с. Крилосі біля Галича. Давню і середньовічну історію Белза і Белзької Землі, доведена до 1772 року, написав історик Теофіл Коструба. Нарис про нові часи (1772-1918) написав д-р Іван Карпинець. Ввесь готовий матеріал монографії здано до друку в друкарню 00. Василян у Жовкві б. Львова.

Але, як тільки Червона Армія окупувала західньоукраїнські землі по Буг, у вересні 1939 року, советсько-російська адміністрація негайно взялася нищити українські книги, журнали, історичну документацію і всілякі пам'ятки української культурної, духовної та політичної самобутности, яка протягом віків розвинулась тут без ніякого пов'язання з Москвою і Росією. Тоді ж знищено таки в самій друкарні всю надруковану частину монографії про Белз, друкарський склад розкинено й перетоплено на олово для друкування своїх пропаґандистських советських видань. Щасливим збігом обставин вдалося відшукати коректорську копію розвідки д-ра Я. Пастернака і працю о. Т. Коструби, що збереглися в монастирі 00. Василян. На жаль, третя частина монографії, а саме розвідка д-ра І. Карпинця, пропала безслідно, за винятком кількох вступних сторінок.

Сьогодні, коли історичний нарис о. Т. Коструби про Белз і Белзьку Землю від найдавніших часів до 1772 року передаємо читачам окремим книжковим виданням, то з вдячністю згадуємо передусім авторів первісного пляну монографії — за їхню ідейну наукову працю, здійснену в тяжких умовах двох ворожих окупацій, та о. декана Іларіона Гелу — за його безкорисливий організаційний труд і велику фінансову допомогу так у проведенні археологічних дослідів, як і згодом у діяльності Громадського

Комітету для видання тієї цінної монографії. А те, що цей великий намір Ювілейного Комітету з 1930 року не забувся і що його більшою мірою здійснено, завдячуємо головно трьом тогочасним діячам, а саме: м'гр. Іванові Базаркові, інж. Степанові Гелі та інж. Семенові Романову. Завдяки їхній ініціативі праця д-ра Я. Пастернака появилася передруком у збірнику *Надбужанщина* (т. I, стор. 149-164), а праця о. Т. Коструби виходить у світ окремим книжковим виданням Об'єднання Надбужанців.

Надіємося, що українська громадськість зі щирим вдовolenням прийме це видання як засіб зміцнення українського права до всієї Надбужанщини: старшому поколінню для пригадки, молодшому — для вивчення історичних фактів, а майбутнім нащадкам для збереження пам'яті про славу Белзьку Землю, що була невід'ємною частиною великодержави українських володарів — Володимира Великого, Ярослава Мудрого, короля Данила і його наступників. Сьогодні, коли в Україні прискореними темпами наїзник проводить російщення українських міст і сіл та поступово знищує саму пам'ять українського народу про його рідне минуле, то ця наукова праця про Белз становить ще один важливий форпост на лінії української національної самооборони.

Об'єднання Надбужанців

ІСТОРИК БЕЛЗЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Найвидатніший історик Франції, Жюль Мішле, позбавлений режимом імператора Наполеона III належної йому пенсії та праці в державних *Архівах*, 1851 року знову опинився в нужді, що супроводила його в дитинстві і в юнацькі роки життя. Беручись писати наступну частину історії Франції, він у цій ситуації з гіркістю висловився: "Хто пізнав, що значить бути вбогим, той знає все". Ця крилата фраза стосується зокрема життя о. Теофіла Коструби, знавця ранньої та середньовічної історії України, а в вужчому розумінні — історика Надбужанщини. Нужду він пізнав дійсно в усіх її аспектах, тому його розуміння долі й історії свого народу було не менш інтенсивне і глибоке, як те, що ним відзначався Ж. Мішле.

Але, на відміну від нього, Теофіл Коструба жив і працював на прожиток і для науки не в рідній державі та й не в повноправному суспільстві, а на своїй батьківщині, окупованій чужинцями, та в гущі народу, поневоленого в кожному себевиженні. Як Мішле, так і Коструба знав матеріальну вбогість в її найгіршому виді: в нестачі засобів на прожиток і відповідне приміщення для праці по своїй спеціальності. Він не мав такого вільного доступу до всіх архівних матеріалів, як цей французький історик, бо і все українське суспільство було затиснене в тісні форми потрійної окупації: державно-адміністративної, поліційно-військової та цензурно-наукової. За цих польських умов у Львові не було теж українського університету, в якому на факультеті історії вільно могли б виховуватися кадри дослідників минулого своєї країни. І дошкульніше, як будь-хто інший із сучасників, знав він "убогість" здоров'я, що могла зламати будь-чию волю, придушити охоту до праці та навіть найбільшого екстроверта перетворити в згірлого інтроверта або й мізантропа, задивленого тільки в проблеми свого фізичного існування. Та й в умовах польських економічних обмежень, коли кожен українець мусів боротися за своє власне перетривання, людині в матеріальних нестатках і з лікувальними проблемами тяжко було навіть прид-

бати численних приятелів. І якщо Т. Коструба зумів утриматися на поверхні свого суспільства і протягом короткого життя (помер, маючи всього 36 років) спромігся дати внесок в українську історіографію й літературознавство, то, може, тільки тому, що він горів ідейним прагненням вирвати з небуття минулого історичне "я" української нації — принаймні частинно відтворити його у правдивому державотворчому виді. Як колись Ж. Мішле, наш історик у своїй праці також керувався непоборним рішенням "воскресити минуле" свого народу на основі історичних фактів і документів, всебічно насвітлюючи їх доказами також з археології, мовознавства, філософії, релігійних та світських пам'яток старини.

I

Походив Теофіл Коструба зі с. Старої Ягольниці в Чортківському повіті (нар. 26 травня 1907 р.), де його батько працював учителем початкової школи. Перша світова війна заскочила його разом з батьками у Станиславові, місті, що тривалий час перебувало в безпосередній зоні воєнних дій російської та австрійської армій. Близькість фронту і дошкульна нестача харчів примусили сім'ю Кострубів повернутися в Чортківщину та поселитися в с. Білобожниці, де батько раніше учителював. Там десятилітній Теофіл прожив усі змінливі пересунення фронтів: відступ російської армії і прибуття австро-угорських військ, а потім відновлення української державності 1918-19 років та її падіння під ударами Польщі й більшовицької Росії. Остаточно він опинився під польською окупацією. Старший за нього брат Петро допоміг йому проробити навчальну програму перших трьох гімназійних клас удома, так що 1922 року Теофіл склав вступний іспит до четвертої класи чортківської гімназії ("Рідної Школи"). Його дуже успішне навчання там несподівано припинилося: мабуть, внаслідок простудження вилиці, в нього розвинулась туберкульоза кости. Знову довелося вчитися вдома, з допомогою і за вказівками доброго брата Петра, що також був учнем тієї самої гімназії.

Завдяки двом учителям — грецької мови та історії — вже в чортківській середній школі Теофіл широко зацікавився класичною філологією та історією України. При тому, обома братами зай-

нявся по-приятельськи й безкорисливо учитель місцевого учительського семінара, Василь Коваль, книголюб і добрий знавець латинської та грецької мов. Його бібліотека, з деякими рідкісними книгами й документами історичної вартости, стала для Петра й Теофіла першим джерелом знання й ознайомлювання з کلیсичним світом, його мовами та з рідною історією.

На цьому ґрунті постали їхні перші історичні дослідження й опрацювання. Саме в останніх класах гімназійного навчання Теофіл написав свої перші есеї ("Матеріяли до історії м. Чорткова", "Неіснуючий монастир ОО. Василіян у Чорткові") та зладив переклад Геродотового *Опису Скутії*. Звичайно, вони появились друком щойно пізніше. Тим часом, дізнавшись про заклик проф. Мирона Кордуби, щоб досліджувати і списувати історію сіл і селищ рідного краю, Теофіл виявив цьому історикові свій намір працювати в ділянці збирання матеріалів до плянованого географічного словника України.¹

Незабаром брат Петро склав іспит зрілости (1926 р.) та переселився до Львова, де розпочав своє університетське навчання. Теофіл жив з матір'ю в с. Білобожниці, бо батько помер у липні того ж року. Їхнє матеріальне становище погіршилося, а крім того Теофілева недуга відновилася і треба було лікуватися. Ось чому вже 1928 року вони обоє також переїжджають до Львова. Там, завдяки безкорисливому лікуванню під наглядом д-ра Олександра Барвінського, стан Теофілевого здоров'я дещо поліпшився — рана на обличчі почала заживати. Тільки права рука в лікті так зрослася, що він не міг нею писати. Великим зусиллям волі переміг він і цю перешкоду: навчився писати лівою. Через два роки лікування і приватного навчання у Львові Теофіл склав іспит зрілости у львівській Академічній Гімназії 28 жовтня 1930 року, як екстерніст. Тут варто віднотувати одну важливу подію в цьому тяжкому початковому періоді його життя:

1. Найдокладніші дані з життя і праці Теофіла Коструби списав і надрукував його близький співробітник Олександр Мох. Див. Олександр Мох, "У змаганні до Правди: Пам'яті о. Теодосія-Теофіла Коструби ЧСВВ, *Краківські Вісті*, ч. 68 (806), 1943, стор. 4; ч. 69 (807), стор. 3; ч. 70 (808), стор. 4. Його ж, "Теофіл Коструба — учений-праведник", *Вибрані твори Теофіла Коструби*, т. II: *Нарис історії України*, В-во "Добра Книжка", Торонто, 1961, стор. 271-296.

За своєчасну допомогу в розшуках за деякими рідкісними, цитованими тут, матеріалами автор висловлює щире подяку мгр. Миколі Мартинюкові.

ще 4 липня 1927 року, з уваги на Теофілеві дослідні праці, його зарахували в члени Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, згідно з рекомендацією проф. Мирона Кордуби. З перших друкованих праць Т. Коструби того часу певний інтерес для нинішнього читача має його нотатка — відгук на появу праці Ф. Колесси про залежність форми українських дум від українських народніх пісень і, зокрема, похоронних голосінь. Інший дослідник, В. Бирчак, ще 1910 року твердив, що формуючий вплив на український епос *Слово про похід Ігоря* мала візантійська церковна пісня. Коструба сміливо заявляється по стороні Ф. Колесси і робить ще ширший висновок: треба пересунути час "витворення форми нашої героїчної пісні... в IX століття... А в IX ст. хіба гимнологія Візантії в нас не була поширена". В той час християнство було ще надто слабко вкорінене, щоб візантійська церковна пісня могла вирішально впливати на створення форми українських героїчних пісень, яких співали вже наприкінці VIII і на початку IX століть слов'янські гусярі.²

Тим часом дорога в університет була офіційно відкрита, але слабке здоров'я і матеріальні нестатки не дозволили йому на такий "люксус", як цілоденне навчання й досліди та університетські кошти в додатку до прожиткових витрат. Т. Коструба взявся заповняти ці браки невеличкими прибутками зі свого співробітництва в періодичній українській пресі та в книжковому видавництві — "Літературно-критичній Бібліотеці" книгаря Сидора Громницького.

Та непосидючий характер Теофіла, з його прагненням більшого себевияву в громадськості, спрямував його на журнально-видавничу ділянку. Познайомившись з Іваном Гладилевичем, а через нього з Григором Лужницьким, Олександром Мохом (Орестом Петрійчуком) і Миколою Пасікою, Теофіл Коструба приєднався до гуртка співробітників журналу *Поступ*. Його заснував о. д-р Йосафат Маркевич, ЧСВВ, спершу як "орган української молоді", що з 1927 року "став літературно-науковим місячником із політичною гетьманською ідеологією".³ Після припинення цього журналу в грудні 1930 року, Теофіл — разом із декількома прихильниками українського монархічного руху — взявся вида-

2. Т. Коструба, "Ще до генези форми українських дум", *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*, т. 149, 1928, стор. 194-196.

3. Коструба, "Огляд української літератури в 1918-1938 рр.", *Життя і Слово*, ч. 2, 1948, стор. 119.

вати *Хліборобський Шлях*, спершу як місячник, потім півмісячник і врешті — тижневик. Цей задум коштував його три роки тяжкої цілоденної та додаткової вечірньої праці, як автора статей, редактора, коректора і навіть друкарського помічника. З платні у видавництві він не міг би вижити, тому намагався заробити щонебудь статтями в більш стабілізованій фінансово періодичній пресі. Влітку 1935 року *Хліборобський Шлях* припинив свою появу внаслідок нестачі фондів і браку підтримки з боку ширшої громадськості.⁴

Щойно тепер, у жовтні 1935 року, Теофіл Коструба взявся за університетське навчання — записався в Гуманістичний факультет Львівського університету. Головним предметом його студійної програми була середньовічна історія на семінарі проф. Т. Модельського. Слухав він теж лекції таких чільних професорів, як А. Шельонговський, С. Лемпільський, К. Малечинський, О. Гурка і Л. Колянковський. Щоб поглибити й розширити свої знання, він записався на лекції економічної історії у проф. Ф. Буяка. Діяв так, немов би прислухався до слів Ж. Мішле, який остерігав своїх студентів: "Горе тому, хто замикається в одній ділянці знання, відокремлено від решти... Вся наука становить одне ціле: мова, література й історія, фізика, математика й філософія; предмети, позірні далекі один від одного, насправді є пов'язані одні з одними, чи радше вони становлять єдину систему".⁵ Тому Коструба слухав ще лекції історії мистецтва у проф. В. Подляхи й М. Гембаровіча та навіть роздобув дозвіл на слухання викладів богослов'я в о. проф. Умінського й інших.

Поряд із виконанням широкої студійної програми, Теофіл Коструба відновив своє співробітництво в НТШ. Там Комісія старої й нової історії України та Історично-Джерельна Комісія вчених-істориків намагалися дати українським студентам принаймні частину тих знань, яких вони не могли отримати в польському університеті. Історично-Джерельна Комісія була подумана зокрема для того, щоб студенти вивчали головні джерела історії України і засвоювали методологію обробки окремих історичних питань. Головою тієї комісії в НТШ був проф. Омелян Терлецький, а його асистентом згодом став Теофіл Коструба. Учасниками праці того джерелознавчого семінара, що на ділі

4. Мох, *там же*, стор. 276.

5. Цит. у Edmund Wilson, *To the Finland Station*, New York, 1940, p. 4.

заміняв неіснуючу катедру історії України, були такі видатні сьогоднішні історики, як знавець старинної класичної історії проф. Олександр Домбровський, та спеціаліст сходознавства проф. Омелян Прицак (тоді магістер). Одним із результатів їхньої праці були матеріали до "Бібліографії історії України" в обробці Т. Коструби, проф. Крип'якевича та Омеляна Прицака.⁶

Свою увагу зосередив Теофіл Коструба на українському середньовіччі, тому й свою магістерську працю написав на тему грамот короля Льва. В дальшому пляні він намірявся опрацювати велику історію України, що складалася б з Курсу історії України та вибірки найважливіших джерельних матеріалів до неї. З цього пляну він виконав тільки частину: видав у перекладі Геродотів *Опис Скитії*,⁷ *Галицько-Волинський літопис*,⁸ і *Повість временних літ*. В досліджуванні епохи Галицько-Волинської держави Т. Коструба дійсно став гідним наступником історика Мирона Кордуби.

Журналістична праця, звичайно, забирала багато часу й вимагала від нього додаткових зусиль. Можна б зробити зауваження, що він був надто всебічний інтелектуал і зайво розпоршував свою енергію зі шкодою для тривалих дослідно-наукових питань, а то й більших проєктів. Але він потребував цього додаткового джерела прибутків на скромний прожиток та, крім того, водночас відчував, що громадськість потребувала його голосу в тих чи інших актуальних питаннях і, зокрема, історичних довідок та рецензій на наукові історичні й літературні теми. Робили це з того самого почуття відповідальності за рівень освіти широкої громадськості також інші науковці, передусім історики — С. Томашівський, І. Крип'якевич, О. Прицак та інші.⁹

6. *Стежці*, I, ч. 5-6, стор. 5.

7. Геродот із Галікарнасу, *Опис Скитії*. З грецької мови переклав і пояснив Теофіл Коструба. Вступ — "Геродот і його твір" — написав Олександр Домбровський. Львів, 1937.

8. *Галицько-Волинський літопис*. Переклав і пояснив Теофіл Коструба. В-во Івана Тиктора, Львів, 1936. У двох частинах. Першу частину попереджує вступна стаття Т. Коструби п. з. "Про українські літописи", стор. 4-22.

9. Напр. С. Томашівський, "Дев'ятсот літ тому (1030-1933). З приводу ювілею міста Белза", *Нова Зоря*, ч. 1, 1930. Омелян Прицак, "Хто такі автохтони Карпатської України?", *Нова Зоря*, ч. 1, 1939. Його ж "Сторінка з історії україно-арабських взаємин (етюд з VIII-IX ст.)", *Літературно-науковий додаток Нового Часу*, ч. 15, 1939. Ярослав Пастернак, "Із белзької старовини", *Новий Час*, ч. 196, 1936.

Тому писання Т. Коструби знаходимо не тільки в спеціалізованих наукових виданнях, як *Записки НТШ* і *Записки ЧСВВ*,¹⁰ але й також у популярно-наукових журналах, як *Дзвони*, *Життя і Знання*, *Наша Культура*, в щоденних і тижневих виданнях, як *Діло*, *Новий Час*, *Нова Зоря*, *Поступ*, *Хліборобський Шлях*, *Український Бескид*, та місячниках, як *Літопис Червоної Калини*, *Місіонар* і інші.¹¹

Окремою ділянкою зацікавлень і дослідів Т. Коструби була література й літературна критика. Він виявився одним із кращих знавців української літератури й літературного процесу протягом української історії та мав усі дані на те, щоб виробитися на видатного літературного критика. На думку д-ра Марка Антоновича — знавця життя, творчости і діяльності Олександра Кониського, Т. Коструба не лише вдумливо й критично проаналізував оповідання О. Кониського *Непримиренна*, але й правдиво з'ясував головну властивість літературної творчости цього автора. Коструба пише: "Кониський ніколи не 'горів вогнем творчости', не носив у душі образів, що мали б потому ввійти в його твори... Свої твори він уважав, очевидно, за одну з форм національної роботи, не за самоціль".¹²

Про Т. Кострубу, як редактора і видавця вже згадано раніше; тут треба додати, що він спільно з М. Пасікою і М. Карпишином видав (у 1938 році) альманах гетьмансько-монархічної думки *За веліч нації*, зредагував і вступними статтями попередив декілька випусків книжок у видавництвах "Літературна Скарбниця" й "Добра Книжка" у Львові, та "Українська Книжка" в Жовкві. Але

10. Коструба, "Ще до генези українських дум", *Записки НТШ*, т. 149, 1928, стор. 194-196. Його ж, "Середньовічна традиція пліснесько-підгорецького монастиря", *Записки Чина Святого Василя Великого*, т. VI, вип. 1-2.

11. Напр. Т. Коструба, "Чи Галичина за кн. Олега належала до Києва?", *Хліборобський Шлях*, ч. 1, 1933. Його ж, "Польський лист про українську Церкву з середини XII ст.", *Нова Зоря*, ч. 3, 1936; "Політика короля Данила Романовича (1245-1264)", *Календар Червоної Калини на 1937 рік*; "Початки Холму. У сімсотліття його заснування 1237-1937", *Нова Зоря*, ч. 37, 1937; "Хто засновник катедри в Галичі?", Літературно-науковий додаток *Нового Часу*, ч. 17, 1937; "Вік кн. Святослава Хороброго", *Життя і Знання*, ч. 10, 1937; "Коли написане Мономахове 'Поучення'?", *Наша Культура*, I, 1935, стор. 4; "Князь Святополк 'Окаянний'", *Літопис Червоної Калини*, VII-VIII, 1936.

12. Олександр Кониський, *Непримиренна* (Із записок учительки на Україні). Опрацював Теофіл Коструба, Львів, 1932. Передмова Т. Коструби, стор. 3-10.

його спроба випустити друком свою *Історію української літератури* не повелася. Вже надрукованих понад 200 сторінок цієї книжки у В-ві "Нова Зоря" у Львові видавець вирішив продати (разом з книжкою про адвентистів) "на брухт" до паперовиробничої фірми за мізерну ціну 82 польських злотих, хоча кошти надрукованих аркушів уже становили близько двох тисяч. Про це свідчить приятель і співробітник Коструби, Олександр Мох, у згаданій біографії.

Незалежно від усієї заробітничансько-журналістичної та видавничої метушні, Коструба взявся за писання історії Белза і Белзчини, і то тим більш наполегливо, що проф. Ярослав Пастернак розпочав успішні археологічні розкопи на території Белза. В нотатці сокальського часопису *Голос з-над Буга*, з вересня 1936 року, сказано, що белзчани не забули про намір свого Ювілейного Комітету з 1930 року і вирішили відновити плян видання "Історії Белза і Белзчини", щоб таким чином відзначити 900-річчя в'їзду кн. Ярослава Мудрого в їхнє місто. "Молодь Белзчини, головно студ. Базарко, Гела і Матвійчина, поручили студ. Гелі підшукати авторів і видавця — спільника". Послідовно, укладено угоду з львівським Видавництвом "Червона Калина", як співвидавцем книги. В січевому випуску цієї ж газети 1937 року появилася ґрунтовна рецензія на 20-сторінкову книжечку Льва Чачковського п. з. *Княжий Белз*. Автор огляду, СГ (Степан Гела), визнає там, що ця книжечка дала новий поштовх для історичних та археологічних дослідів над вивченням минулого Белзького Князівства і міста Белза. "Внаслідок того, від 1935 р. рік-річно переводить і далі буде переводити... археологічні розкопи д-р Ярослав Пастернак, директор Музею НТШ у Львові". Ряд раніше нез'ясованих питань про белзькі історичні місця й пам'ятки "вияснить доперва 'Історія Белза і Белзчини', що має повийтися десь в половині цього року (1937).¹³ Як відомо, видання тієї монографії — за

13. "Історія Белза та Белзчини", *Голос з-над Буга*, ч. 9, 1936, стор. 1; С. Г. "З приводу появи книжки", *Голос з-над Буга*, ч. 2 (17), 15 січня 1937. Про тогочасне зацікавлення Коструби археологічними розкопами в Белзі, як допоміжним матеріалом для вивчення історії того міста, знаємо з його статей, підписаних криптонімом Гр. П-ів, а саме: "Церква св. Климента в Белзі. Цікаві висліди археологічних розкопів", *Українські Вісті*, ч. 23, 1936; "Археологічні розкопи у княжім Белзі", *Діло*, ч. 236, 1936. Криптонім Гр. П-ів розкрив сам Коструба в примітці до цитованої статті "Найстарша церква міста Львова", *Українські Вісті*, ч. 228, 1936. Див. *Нариси з церковної історії України X-XIII століття*, Львів, 1939, стор. 68. Згідно з інформацією інж.

участю Т. Коструби — проволіклося до 1939 року, а коли її складено і частинно надруковано в Жовкві, вибухла війна і советські "культураносці" знищили надруковані сторінки і весь друкарський склад. Врятований коректорський примірник становить основний текст цієї книги, що появляється з півстолітнім спізненням.

Щасливіша була доля Кострубиних *Нарисів з церковної історії України X-XIII ст.*, бо появилися друком у Львові ще 1939 року, перед вибухом війни. Зате його ж *Нарис історії України* зазнав тяжкої долі свого автора. Внаслідок загостреної недуги він не міг вповні закінчити її, та й не побачив її в друкованому виді за свого життя. До 27-ого розділу книги він ще перевіряв текст і довідковий матеріал, а далі вже тільки диктував і з неймовірним зусиллям довів до часів об'єднання в Галицько-Волинському Королівстві Правобережжя і частини Київщини на лівому березі Дніпра. З воєнної завірюхи рукопис цієї історії урятував Олександр Мох і видав у Канаді, як другий том *Вибраних Творів Теофіла Коструби*.¹⁴

В міру того, як релігійний аспект мислення Т. Коструби поглиблювався, а невиліковна недуга спонукувала його дедалі роздумувати про сенс життя людини і вічності її душі, він чимраз більше уваги присвячував релігії та питанням української католицької літератури й журналістики. До другого видання *Антології українського католицького письменства*, що його підготували ОО. Василіяни в Жовкві, він написав вступний есей у трьох частинах. Це оригінальні міркування про українську літературну творчість в рр. 1918-1938 і про те, що слід розуміти під терміном "католицька література" взагалі та українська католицька література зокрема. Його міркування вигідно виділяються на тлі подібних теоретичних обговорювань тієї самої теми в тогочасних польських, німецьких, французьких та англійських авторів.

Степана Гели, Т. Коструба приїжджав до Белза "для вивчення матеріалів парафіяльного архіву", бо паралельно з опрацюванням історії Белза і Белзчини він писав есей про "Василіянські монастирі в Белзі". Той есей появился в *Записках ЧСВВ* 1938 року, т. VI, стор. 677-698.

14. Коструба, *Нарис історії України*, В-во "Добра Книжка", Торонто, 1961. Там же, як перший том *Вибраних Творів Теофіла Коструби*, 1955 р. перевидано його ж *Нариси з церковної історії України X-XIII століття*, що появилися у Львові 1939 р. Чотири перші випуски його ж популярної *Історії України* вийшли у Станиславові 1939 р.

Однаке *Антологія* не встигла вийти друком, бо Жовква у вересні 1939 року опинилася під советоросійською окупацією. Зберігши перед знищенням машинопис Кострубиного вступу до плянованої *Антології*, О. Мох надрукував його на еміграції в журналі *Життя і Слово* 1948 року.¹⁵

З Василіянським Чином ім'я Т. Коструби пов'язується не самим лише його авторським, редакційним і видавничим співробітництвом, але й теж чернечою рясом і монашими обітами, що їх він вирішив скласти. Напередодні війни він проходив новіціат у Крехівському монастирі і там застав його наїзд Червоної Армії у вересні 1939 року. Монастирська бібліотека була багата цінними книжковими фондами й рідкісними документами. Советські наглядачі від ідеології, під охороною службовців НКВД, спалили більшість книг і цінних документів, за винятком тих, що їх тайкома виніс поза монастирські мури та заховав Т. Коструба. Незважаючи на тяжкі умови советської окупації, він рішився на другий крок: прийняти духовні свячення. Для цього він не тільки доповнив свою богословську освіту і склав священничі іспити, але й також піддався операції ліктя правої руки, бо інакше не міг би служити Святої Літургії. Операція пройшла успішно і 29 січня 1940 року митрополит Андрей Шептицький таємно висвятив його у священничий сан. Вже 2 лютого він почав душпастирювати в Букачівцях, Бурштинського повіту.

Однаке невмолима недуга не дозволила йому довго виконувати ці обов'язки і він повернувся до Львова. За німецької окупації він уже не міг підвестися з ліжка, але все таки — від вересня 1941 до грудня 1942 року — невпинно працював над своєю *Історією України*; частинно сам писав, частинно диктував, виправляючи текст, доки був спроможний. Про його останні дні знаємо з повідомлень преси і з біографічної статті О. Мох. З уваги на безвиглядний стан здоров'я Теофіла, ігумен ОО. Василіян дозволив йому скласти чернечі обіти: 13 січня 1943 року він отримав чернече ім'я Теодосія в монастирі св. Онуфрія при Жовківській вул. у Львові. Через два тижні опісля він врешті по-

15. Цей есей складається з таких частин: "Що таке 'католицька література'?", *Життя і Слово*, ч. 1, 1948, стор. 55-68; "Огляд української літератури в 1918-1938 рр.", *Життя і Слово*, ч. 2, 1948, стор. 115-126; "Огляд української католицької літератури у 1918-1938 рр.", *Життя і Слово*, ч. 3-4, 1948, стор. 238-250.

годжується перейти в лікарню та пройти операцію: ампутацію ноги, бо сам надіявся, що лише такий радикальний спосіб може зупинити поширювання недуги. Першу частину складної операції проведено 22 лютого. Нога почала гоїтися, але виснажений організм не витримав додаткового напруження сил і 3 березня 1943 року історик України та її Церкви помер на 36-ому році життя.

Поховали його на Личаківському цвинтарі, поблизу могилок вояків — творців Листопадового чину та Української Галицької Армії, яку він за свого життя бачив наяву в її переможних походах і вимушених відступах перед переважаючими силами ворога. Траурний похід численних громадян Львова 6 березня 1943 р. очолювали 14 священників, у тому чотири святоюрські крилошани. Від Церкви прощав покійного о. крил. С. Горчинський, а від приятелів і вдячних кол. студентів — О. Домбровський.¹⁶ Так замкнулося життєве коло трудів і страждань винятково талановитого інтелектуала, життя збагачене завченими науковими знаннями і тією мудрістю, що її — згідно з висловом Жюльє Мішле — дає вбогість. Теофіл Коструба, на свій лад, "знав усе", бо він пізнав усю глибинну вбогість самого існування людини на Землі.

II

Праці Теофіла Коструби відзначаються ясністю викладу, простим ляпідарним стилем вислову та логічною аргументацією, обґрунтованою всією доступною йому джерельною документацією, в пов'язанні з доказами з інших ділянок знання і дослідів. Він уважливо ставиться до праці своїх попередників на тій самій ділянці історії чи літератури, не вагається виправити неправильні твердження й висновки інших авторів — однаково українських і чужинецьких, без тіні полемічності. А вона проривається в нього тільки в публіцистичних, рідше в літературно-критичних писаннях.¹⁷ А втім, від цього проґріху не були вільні навіть визначні інтелектуали, як напр. В. Липинський. Під впливом цього історика

16. "Похорон о. Коструби", *Краківські Вісті*, ч. 51 (789), 1943.

17. Пор. Коструба, "Ще до генези форми українських дум", *Записки НТШ*; його ж, "Що таке 'католицька література'", *Життя і Слово*, ч. 1, 1948, стор. 54.

й ідеолога Т. Коструба став на позиції українського монархізму та вважав себе активним прихильником гетьманського руху; він послідовно поборював те, що в нашій історії та в сучасній йому громадськості здавалось йому анархічною недержавницькою отаманією. Цей підхід зокрема помітний в його статті з нагоди 20-річчя з дня встановлення гетьманської влади в Києві 29 квітня 1918 року.¹⁸ Але принаймні читач писань знав, на чому стоїть його автор, що він щиро вірить у свої слова та дані ідеї, і свою аргументацію спирає на історичних фактах, а не на особистих користололюбних міркуваннях. При тому, схема й концепція історії української нації в писаннях Т. Коструби накреслена виразно, проглядно й розсудливо.

В основному, Т. Кострубу зараховують до грона "істориків державницького напрямку", як В. Липинський, О. Терлецький, Б. Крупницький та інші, які історію свого народу розглядали в аспекті державотворчого процесу на землях України протягом віків. В огляді української літератури за роки 1918-1938, написаному 1939 року, Коструба визнає вирішальний вплив писань В. Липинського на свій світогляд та на багатьох його сучасників:

Якраз Липинський своїми творами піддержав давні й започаткував дальші спроби нового державницького напрямку в українській історіографії. З давніших істориків подібні ідеї, бодай частинно, висловлювали галичани — Омелян Терлецький, С. Томашівський, І. Кревецький, І. Крип'якевич, та з новішого покоління істориків пішли тим шляхом — Ігор Лоський, Дюмет Оляничин, Борис Крупницький, Т. Коструба, Іван Гладилевич, Микола Пасіка, Омелян Пріцак та інші...¹⁹

Давньоминулого своєї нації він не міряє й не оцінює новочасними категоріями, своїм прадавнім предкам не намагається прищепити думання людей свого покоління в ім'я абстрактних теорій і доктрин. На відміну від Жюльє Мішле і М. Грушевського, які в підході до історії ґрунтували свої погляди на засновках італійського соціолога з 18 ст., Джованні Віко, Коструба не вважав народ за "єдину рушійну силу в історії" та "єдиний предмет гідний уваги історика". Його насамперед цікавило співвідношення

18. Коструба, "Історичне значення Української Держави 1918 р.", *За ввлич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави*. Ред. Микола Пасіка. Львів, 1938, стор. 91-96.

19. Коструба, "Огляд української літератури в 1918-1938 рр.", *Життя і Слово*, ч. 2, 1948, стор. 118.

між територією, населенням і владою народу даної країни. Студія про Белз і Белзьку Землю стає більш зрозумілою, коли її розглядати в рамках саме його принципових засновків.

В питанні національності Коструба виходив із передпосилки, що "нація — це група людей, що має свою виразну індивідуальність..., має свою національну територію... є цілістю для себе, змагає до повного вияву своєї індивідуальності, а такий може статися тільки при постійному державному існуванні".²⁰ Найбільш характеристична риса українців, яка надає їм власну індивідуальність, — це їхня осілість на своїй первісній історичній території. Навіть після того, як наші предки зчасом відвоювали від кочовиків південно-східні степи, то цей характер українського населення не змінився; воно "не змінило своєї психіки на степову, тільки принесло в степ психіку своєї корінної території". А це — психіка осілого хлібороба, з доби неоліту почавши. "Не тільки знаменита й загально знана трипільська культура, але й також західноєвропейські неолітичні культури Волині й Галичини відзначаються тим самим осілим хліборобським характером". В цьому таїться основна відмінність характеру українців від їхніх сусідів — москалів (росіян), які в своїй психіці досі залишилися "кочовиками", спрагненими простору, територіяльної експансії та завойовницького творення імперії. Тому тільки "повне зірвання зв'язку населення України з її територією могло б довести до здійснення такого експерименту", як сучасне намагання Москви штучно й насильно витворити єдиний "руський народ" у рамках російської великодержави, народу без ґрунту, який тепер офіційно називають радянським.²¹

20. Коструба, *Нарис історії України*, стор. 17.

21. *Там же*, стор. 24-25. Про особливу пов'язаність українців із своєю територією та її природою — а тим самим і про правильність Кострубиної характеристики української нації, — свідчить стихійний екологічний рух у сучасному суспільстві України, де за перших можливостей себе вияву постала Асоціація "Зелений Світ". "Роки хижацької відомої експлуатації природних багатств України призвели до реальної загрози існуванню теперішнього і наступного покоління" — сказано у відозві тієї асоціації, про яку 29 березня 1988 р. на форумі Українського Культурологічного Клубу в Києві звітував Олесь Шевченко (*Українська Думка*, 21 липня 1988, стор. 5). Теофіл Коструба не передбачав тієї руїни, яку своїми атомними й іншими спорудами спричинить на території України чужинець з психікою кочовика, але його оцінка відмінності характеру українського народу від москалів — з їхньою експансією та неважливістю до навколишньої природи — унаочнилася Чорнобильською трагедією ще виразніше.

Історична державність на давньоукраїнських землях VII-IX ст. творилася способом завоювання корінного слов'янського населення варягами, але не шляхом з півночі на південь ("шлях від варягів до греків", Двина-Дніпро), а радше шляхом зі сходу на захід. Надволзькі варяги, в союзі зі степовими жителями слов'янсько-українського роду — полянами, через Придоння заволоділи наддніпрянськими землями з городом Києвом. Очевидно, вони завоювали не якусь безладну масу населення, але організоване суспільство, що гуртувалося навколо свого головного і прилеглих до нього менших городів та правило собою через власне віче і свого князя. На погляд Т. Коструби, назва "Руська Земля" початково охоплювала тільки Київщину, Переяславщину і Сіверщину, бо там здійснилося те перше завоювання. Він цитує опис Русі в тогочасного арабського письменника Джайгані, який записав, що: "Русь складається з трьох провінцій — Куєва, Чернік і город Сврск". Документ цей відкрив ще акад. А. Кримський, а виписки з тексту, в перекладі на українську мову, передав Кострубі Омелян Прицак. В міру розширювання влади цих русів і полян поширювалася й назва панівного прошарку на інші городи, які після завоювання ставали теж "руськими" городами й землями. Але назви "Руська Земля" ніколи не застосовувано до північних територій з іншим населенням, що ними заволоділа Київська Русь. "Руська Земля" ввесь час мала вузьке значення, обмежене територією і населенням Київщини і безпосередньо з нею зв'язаних земель — Переяславщини, Сіверщини й Чернігівщини.²²

Західноукраїнські землі — Волинь і Галичина — мали свою прадавню державну організацію, створену на ґрунті об'єднання антів і дулібів. На основі своїх досліджень Коструба зробив висновок, що: "По всьому міркуючи, в IX і X століттях ці землі становили незалежний політичний організм і не підлягали ні Київській Русі, ні Польщі, яка тоді щойно починала організуватись".²³ Вже в той час був тривалий і жвавий торговельний рух з півночі на південь — від Балтицького моря, вздовж Надбужанщини, через карпатські перевали до Угорщини і всього Наддунайського регіону. "Вісь зацікавлення — економічного й по-

22. Коструба, *Нарис історії України*, стор. 101 і примітка; теж 107-109.

23. Там же, стор. 226. Його ж, "Чи Галичина за кн. Олега належала до Києва?", *Хліборобський Шлях*, ч. 1, 1933.

літичного — західньоукраїнських земель ішла не зі сходу на захід, але з півночі на південь, як впливає з природного положення країни (Сян і Буг — сточище р. Висли) і як це бачимо особливо плястично в XII ст.” А що людність того простору була “етнографічно українська, себто, що західньоукраїнське плем’я чи племена були споріднені й культурно близькі з деревлянами, сіверянами й уличами, про це не може бути й сумніву: вказує на таке споріднення і діалектологія, і етнологія”.²⁴

Якщо йдеться про відношення між населенням давньоукраїнських земель і тогочасною державною владою там, то його можна б окреслити як стан тривалого відчуження жителів Землі від надто змінливих володарів-князів, разом з їхньою збройною силою, т. зв. дружиною. Нічого дивного, що протягом віків — на думку Т. Коструби —

панування кочовика, органічно непов’язаного з українським ґрунтом, чи то він називався б хозарином чи скитом, варягом чи татариним, чи врешті петербурзьким чиновником, завжди будило серед українців почуття чужості, відчувалося, що це не своя людина, хоч би навіть якою подібною мовою цей наїзник говорив. Щойно коли, нехай і завойовницька, влада осідала серед українців і приймала їх звичай і спосіб думання, тоді вона ставала або могла стати своєю, рідною, українською. Договір не упорядковував відносин між населенням України і його владою, але почуття спільності, ієрархічності органічної, подібної до родинного життя, — вони характеризували відношення українців до своєї влади.²⁵

Послідовно, суттєві “взаємовідношення між трьома елементами української нації (цебто — територія, населення і влада) дають у висліді те, що називається історією України”.²⁶ Певну роль в тій історії відіграла Церква, що, принаймні за Володимира Великого і частинно за Ярослава Мудрого й Ізяслава II (1147) мала свою церковно-релігійну особистість, відмінну від візантійсько-грецької та від латинсько-римської. Хоч у питанні історичного родоводу ієрархії тієї Церкви проф. М. Чубатий зараховує Т. Кострубу до прихильників т. зв. охридської теорії (цебто про болгарське походження київської ієрархії та її залежність від

24. Т. К., “Карпатські просмики як шляхи сполуки в IX-XII ст.”, *Голос Підкарпаття*, ч. 11, 1942; його ж, *Нарис історії України*, стор. 137-138.

25. Там же, стор. 26.

26. Там же, стор. 31.

патріярхату в Охриді, про що говорить і сам Коструба в своєму нарисі з 1939 року), то в своїй історії України, писаній пізніше, Коструба виразно заперечив історичність усіх трьох теорій: провізантійської, охридської та проримської.

Джерела не дають нам даних про те, щоб св. Володимир узяв ієрархію чи то з Візантії, чи то з Охриди... Св. Володимир не впровадив митрополітальної організації української Церкви, задовольняючись Київським архієпископством, престол якого був обсаджений уже поверх ста років перед хрещенням нашого князя.²⁷

З уваги на це, Коструба не погоджується з думкою тих істориків, які "раді б бачити в старій Україні церковну ідеологію цілком таку саму, як у Візантії", та, водночас, він відкидає твердження й тих, які вважають, що до початку XII ст. "наша Церква була ідеологічно спаяна з Заходом... Одне і друге не має джерельної основи".²⁸ Навпаки, виглядає так, що ніякі "зовнішні впливи не змінили основу українського релігійного думання", — цебто того світосприймання, що ним відзначалися християни протягом століть перед виникненням конфліктів у Вселенській Церкві, спричинених переважно світськими проблемами Римської імперії у зв'язку з її розпадом на Західню і Східньоримську (Візантію). Підтвердження такої характеристики давньоукраїнської Церкви є також у листі Краківського єпископа Мацея Холеви, що 1137 року закликав місіонера хрестоносних походів Бернарда де Клерво прибути на Русь, бо: "Русь... із самих початків свого навернення... не хоче достосуватися ані до латинської, ані до грецької Церкви, але сама є відокремлена від обох, з жадною з них згаданий народ не має спільности Святих Тайн".²⁹

Однак, та Церква існувала й розвивалася в різноетнічній

27. Микола Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, т. 1 (до 1353 р.), Рим-Нью-Йорк, 1965, стор. 253. Пор. Коструба, *Нарис історії України*, стор. 149-150. Відкинувши охридську теорію, Коструба, мабуть, тому теж знехтував переконливу документацію в писаннях інших істориків (російських, болгарських і українських) про те, що Ольга-Олена, як дочка царя Болгарії Бориса Михайла I, була християнкою з дня свого народження у Плескові 889 р. Щоправда, новіші праці з тієї ділянки появились щойно по його смерті, як напр. *Історія хозар* М. Артамонова (1962 р.), *Історія Болгарії* С. Чингірова (1944 р.) та праці І. Кузича-Березовського.

28. Коструба, *Нарис історії України*, стор. 152.

29. Чубатий, *там же*, стор. 133. Пор. Т. Коструба, "Польський лист про українську Церкву з середини XII ст.", *Нова Зоря*, ч. 3, 1936.

імперії під володінням Київської Русі, імперії з усіма її — дедалі могутнішими — відосередніми династичними й геополітичними силами. Митрополити своєю політикою намагалися втримати цю штучну єдність. З бігом часу окремі династичні роди тісніше пов'язують свою долю з інтересами населення свого князівства, а Київська Русь поступово повертається до свого первісного означення "Руської Землі" — поняття вужчого, але вже більш національного. Її економічно-політичне послаблення дає нагоду колись завойованим північним регіонам відокремитися цілком, а окремим українським волостям чи землям перетворитися в самоуправні князівства. З-поміж них об'єднане кн. Романом Великим Галицько-Волинське Князівство перейняло ролі Київської Русі з її новим, тіснішим, зв'язком із давньоукраїнським населенням і його традиціями "Руської Землі".

Коструба вказує на головну слабкість давньоукраїнської державности в її княжому періоді розвитку. Це — надто слабке пов'язання володарів і їхньої влади з людністю підвладної їм території та її інтересами. Як у Західній Європі, так і в княжій Русі-Україні населення складалося з "підбитої автохтонної людности і панівної верстви, себто княжо-боярського шару".³⁰ Князь і його військова дружина жили за кошти населення, яке корилося головному городові даної Землі. Коструба покликається на висновки свого вчителя, О. Терлецького, про те, що: "Ця людність, не маючи стичности з державною машиною (адміністрацією — РР), ставилася до держави негативно, байдужно. Тільки збирання данини нагадувало їй обов'язки супроти княжої влади і цю данину вона давала без якоїсь більшої опозиції, знаючи, що за княжими урядовцями стоїть сила".³¹

Первісно, так само організувалося суспільне життя країн Заходу, які виростили на руїнах Римської імперії. Як пояснює Анрі Пірен, "У Римській імперії... сільські області були тільки територіями причепленими до міст; вони продукували все тільки для міста, яке володіло ними". Після розпаду Римської імперії населення в окремих володіннях Європи також було предметом експлуатації тими, які мали силу і владу.³² Але на Заході швидко

30. Коструба, *Нарис історії України*, стор. 211.

31. Омелян Терлецький, *Історія Української Держави*, т. I, Львів, 1923, стор. 97.

32. Henri Pirenne, *A History of Europe*, vol. I, Garden City, N.Y., 1958, p. 75, 79-82.

прийшло до поєднання князівських чи королівських інтересів з інтересами людности. Суспільство даної країни поступово зрізничувалося. Король являв собою один "окремий стан", а феодалне лицарство, тісніше пов'язавшись зі своєю Землею (а не з володарем-сувереном!), становило другий стан з окремими земельними інтересами і традиціями.

В давній Україні князь зі своєю військовою дружиною-лицарством мали такі спільні інтереси, що разом вони творили немов би один окремий стан. Отже, оскільки "дружина була зв'язана не з Землею, але з князем...", то з переходом князя з одного престолу на інший дружина була зобов'язана... іти разом з князем"³³ ще поки вона встигла вкорінитися на попередній території. За такої змінливої системи правління князь і його військова дружина вважали (і трактували) людиність даної Землі як свій "живий інвентар", який давав їм прибутки, але не мав ніякого голосу в правлінні. Ще в другій половині XII століття, каже Коструба, "князі далі вважають свої уділи за свою приватну власність і відповідно поводяться" з нею. Щойно в XII ст. князі поступово і з конечности наближуються до громадськості своєї Землі, шукають в неї підтримки та "загалом, признають силу рішення громади навіть у найважливіших справах — обсадження стола і воєн". Все таки, в нас не витворився окремий "третій стан", який виник у країнах Західньої Європи, просто тому що — як терпко висловився Коструба, — "не було ні першого, ні другого" стану:

Як, з одного боку, боярство не відірвалося від князя і в творчій "опозиції до його величства" не довело до створення конструкційних хартій і парламентаризму в старій Україні на зразок західноєвропейських країн (Англія, Мадярщина, Польща і інші), так само пасивна участь нижчих шарів громадськості, майже завжди покликаних до участі в державних справах ініціативою не власною, а княжою, не довела до свідомої боротьби за права третього стану.³⁴

Брак земельної аристократії (кол. дружинників-бояр), "спяної з Землею і її інтересами, причинився до того, що в Україні й загалом на Сході не розвинувся патріотизм у такій формі, як його бачимо нормально на Заході". Там, разом із державою — в

33. Коструба, *Нарис історії України*, стор. 213.

34. *Там же*, стор. 214-215.

її політичній структурі чи формі — розвивалася й дана нація. Наслідки цього явища справді трагічні; їх відчуваємо і в наші часи. "Майже впродовж цілої історії України післякняжої доби, бо починаючи з XV ст. і зокрема з початків XVI... аж до XX ст. включно, в свідомості українців нераз боролися дві стихії: український земельно-національний патріотизм і "общеруська ідеологія", твердить Коструба.³⁵ Ось так мститься первісна імперіальна концепція різноетнічної великодержави, якої то концепції своєчасно й вирішально не перемогла ідеологія батьківщини — "Руської Землі" в її вужчому територіальному розумінні — з урахуванням інтересів місцевого населення, а не інтересів династії, спертої на чужоетнічних окраїнах. Боротьба між концепцією української нації-держави проти псевдоуніверсальної концепції великодержави "багатьох національностей" триває досі та має свій корінь у початковій структурі Київської імперії.

У Західній Європі виховати громадянина своєї держави-нації допомагала Церква, що була самостійним чинником у даній державі та поза нею. Зчасом там оформилося вчення про "державу як організм, супроти якого всі громадяни разом із монархом мають обов'язки, а натомість зникло поняття держави як приватної власності володаря". Такого юридичного поняття не було в давній Україні та й Східня Церква не могла допомогти оформити його. Церковні керівники залежали від князя, тому вся "Церква обстоювала родове право князів". Митрополити в більшості були грецького роду, підлягали візантійському патріархові та визнавали його ідеологію вищости світської влади над церковною (цезаропапізм). Вони в інтересах візантійського патріархату намагалися втримати єдність "Руської імперії" з її різноетнічним складом населення. У суспільному ладі княжої держави Церква постійно була "опорою княжо-дружинницького устрою і теж не причинилася до політичного виховання громадянства".³⁶

Початки справжньої нації-держави, з певним відчуттям патріотизму і тіснішого зв'язку зі своєю територією, Теофіл Коструба вбачав у княженні Володимира Мономаха та, згодом ще виразніше, в об'єднаному Галицько-Волинському Князівстві (опісля Королівстві), в міру того, як його державна територія

35. Там же, стор. 218.

36. Там же, стор. 221.

розширювалася на схід і на короткий час включала в собі Київщину обабіч Дніпра. Ось тому він з такою великою увагою досліджував державницьку діяльність кн. Романа Великого і його сина, короля Данила.³⁷

Белз і Белзька Земля (з 1170 року — Белзьке Князівство) становили інтегральну частину цієї території та всього державницького процесу і княжо-дружинницького устрою на українських землях. Теофіл Коструба в своїй праці докладно проходить їхню історію із найдавніших часів, ще відтоді, коли в Надбужанській смузі виникли самооборонні відділи місцевих воєвників — своєрідного "козацтва" — для відбивання нападів надвислянських і інших грабіжницьких ватаг на осіле давньоукраїнське населення. Цей дух хоробрости в обороні своєї Землі згодом висловить невідомий автор *Слова про похід Ігоря*, а відродиться він з особливою натугою в запорізькому козацтві.

Коструба добре бачить усі позитиви й негатииви структури давньоукраїнської державности і всього тогочасного суспільства. Наприклад, виділення Белзької Землі в окреме князівство було черговим наслідком розкладу сяк-так з'єднаної української території. Водночас, для місцевого населення і передусім панівного прошарку (дружинники-бояри-купці) це був поступ, бо з присутности "власного" князя в їхньому городі було більше хісна, як з несприятельного, далекого й "чужого їм" князя в якомусь іншому володарському городі. У власному князівстві більшою мірою розвивалося почуття єдности населення з владою, близькою до нього і його життєвих інтересів.

Слідкуючи за даними про заселення Надбужанщини взагалі, а Белзчини зокрема, читач відчує певну гордість за своїх предків: список сіл, городів і міст — своїми назвами, давнім походженням і характером — показує на їхню прадавню українськість, а їхній адміністративний поділ — на ще князівське правління. Бо польські володарі, окупувавши ці землі, не творили там нічого нового, не засновували ані сіл, ані містечок чи міст, не встановляли нового адміністративного поділу чи розмежування, бо там вони "застали все готове". Все, що вони робили, то всюди насаджували своїх урядовців, роздавали села і за їхнім посередництвом польсь-

37. Коструба, "Де похоронено кн. Романа Мстиславовича?", *Літопис Червоної Калини на 1937 рік*.

нізували зокрема міські осередки. При тому навіть маґдебурзьке право, надаване містам і містечкам, за таких умов сприяло цій польонізації, бо чужинний елемент напливав у такі міста, переймав до своїх рук міське самоуправління і торгівлю, придушав українську більшість та своєю присутністю зміцнював польську меншість на давньоукраїнській території.

Все таки поневолене українське населення ставило опір. Ще в 1560 році українці становили більшість населення Белза. Почали теж зарисовуватися обриси майбутнього українського "третього стану": купці, ремісники і дрібні землевласники гуртувалися навколо своїх безправно кривджених церков, що їх римсько-католицька влада офіційно називала "синагогами". Василянські монастирі стали важливим самооборонно-організаційним чинником у цій боротьбі за самобутність українців на своїй прадідівській Батьківщині. Уніятські (згодом — греко-католицькі) єпископи силою обставин перейняли на себе моральну роль національних провідників — колишніх рідних князів, в особах яких народ бачив не тільки церковну, але й свою світську владу. Тим часом на Придніпрянщині місце дружинницько-боярської верстви зайняло запорізьке й городове козацтво. За володіння гетьмана Б. Хмельницького козацько-українська армія побувала й на Надбужанщині. Коструба підкреслює важливу обставину, що дрібні повстання українців у Белзчині та інших областях мали тоді український національно-визвольний, а не тільки соціальний характер, як це звичайно твердять речники імперіялістичних окупантів.

Врятована від нищівної фізичної руки тих окупантів праця Теофіла Коструби — завдяки дбайливості о. Романа Луканя, ЧСВВ — далі свідчатиме про історичне минуле й український родовід Белзчини та її княжого столичного города Белза.

Роман Рахманний

I. НА СВІТАНКУ ІСТОРІЇ

Що говорить нам назва Белз? — Сліди кельтського розселення. — Прибуття германів-вандалів і ін. — Питання про перехід і побут готів у Белзчині. — Де лежала слов'янська прабатьківщина? — Геродотові неври-слов'яни. — Зміни праслов'янської території. — Готи таки були в Белзчині. — Белзчина — країна праслов'янської території.

Там, де вже немає ніяких історичних джерел, на світанку історії людства, країни й нації, чи оселі, історик звертається до інших наук, що можуть йому допомогти в виявленні найдавнішого минулого. Так, очевидно, мусимо робити й ми на цій місці, бо існування Белза значно давніше від першої згадки про нього. Як відомо, вперше згадується Белз у найдавнішій українській літописі *Повісті временних літ*, під 1030 роком: "Ярослав зайняв Белз" — ось перша, коротесенька згадка про наш город. Та з неї можемо висновувати, що цей город значно давніший, що не постав тому рік-два, коли так широко й загально відомий як твердиня.

Місцевостей із такою або дуже подібною назвою маємо більше. Крім нашого Белза маємо недалеко с. Белзець, пов. Рава Руська; привілей з 1 березня 1607 р., виданий з королівської канцелярії, дозволяє заснувати місто Белзець "у лісистім місці, близько потоку того самого імени", себто — Белзець. Другий Белзець, теж село, є в Золочівському повіті, лежить також над потоком, що має назву Белзець. Цей потік "починається на області громади Жуличі з кількох струмків, що відпроваджують воду з болот жулицьких; вони сполучаються на границі тієї громади й Почапів і творять потік Белзець. Підсилений від лівого берега водами потоку Золочівки, він пливе на захід через почапські луки, перепливає белзецький став і село Белзець, забираючи багато потоків зі сусідніх лук, і далі тече в північно-західнім напрямі. Він забирає ще з лівого боку один доплив, Скварявку, на терені гром. Острівчика Пільного, і впадає в західній стороні гром. Пітрича до Бугу, з лівого боку, по 15

кілометрах бігу". Про цю оселю маємо вже вістку з 1471 року.¹ Третя місцевість подібного імени, містечко Белжиці, лежить у Люблінським повіті "над потоком того ж імени, що починає плисти в сусідній гром. Кренжниці і творить тут обширний став". Це містечко засновано на маґдебурзькому праві в 1417 році. Оселі з такими назвами знаємо й деінде (с. Белзів, Пінчівського пов., с. Белжатка, Пйотрківського пов., в корінній Польщі, або річки: Бложевка, багна й потік, впадає до р. Стрвяж; Блозва, доплив Дністра, та ін.). Замітна особливо річ, що майже всі оселі подібних назв лежать над річками чи потоками такої самої назви й, очевидно, беруть від них свою назву, як це зокрема виразно бачимо по Белзці у Равщині. Як же справа мається з нашим Белзом?

Лежить цей город у вилах рік Солокії й Річиці та, на перший погляд здавалося б, що від ріки не міг узяти назви. Річиця називається так уже в найдавніших актах (XV ст.).² Зате нинішня Солокія називалася в давнину "Белз". Про це виразно пише польський історик XV ст. Ян Длуґош (помер 1480 р.) так: "Другий (доплив Бугу) Белз, джерело котрого в лісах села Переворська, коло села Ключова".³ Це відповідає цілком ріці Солокії. А втім, маємо назву ріки "Белзець або Солокія", зазначену ще в 1780-их роках.⁴ Потім первісна назва ріки, Белз, забулася, — нині на її місці існує лише назва Солокія. Але, як бачимо, з Белзом мається справа так, як і з іншими місцевостями подібної назви: город названо йменням ріки.

Та як ми хотіли б вияснити назву "Белз" із української, чи якоїнебудь іншої слов'янської мови, то це буде даремна праця. Лише в польських людових говорах маємо слово, що своїм значенням і звуковою постаттю підходило б до назви "Белз": це — *bełk*, *bełko*, що означає "вир", "глибоке місце", або *bełch*, *brech* — "болото", *bełsak* — "збірник болотної води, калюжа".⁵ Але ці слова в польській мові безсумнівна позичка і то з кельтської мови, де маємо слова *belz*, *pelz* "вода, потік". На основі цього мовознавство вияснює назву "Белз" і споріднені з кельтської

1. *Akta grodzkie i ziemskie*, XIX, nr. 2863. (Дані скорочено — AGZ).

2. *Там же*, ч. 1782.

3. "Alter Belz, cuius fons in borra villae Przeworsk, ostia circa villam Klu-schow", *Dlugossi Opera*, ed. Przewdziecki, X, 22.

4. "Kopiec sub nro 103. nad rzyką Bełzec v. Solokija od młyna starego płynącą sytuowany (розташований)", *Metr. Józef*. XIX, 35. (Opisanie graniczne).

5. J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*. Т.І.А.-Е. Краків, 1900, стор. 63.

мови.⁶ Дійсно, як ми вище бачили, скрізь, де виступає назва Белз, Белзець і т. п., маємо потоки й болотнисті околиці, що робить безсумнівним пояснення цих назв із кельтської.

На сліди кельтів вказують не лише самі місцеві назви.⁷ Також сучасна археологія вказує на перебування кельтів на нашій території, хоч із археологічного боку може бути сумнів, чи предмети кельтської культури не зайшли до нас шляхом торгівлі й ін. мирних зносин, а не конечно були принесені кельтськими колоністами. Ці сліди — пам'ятки т. зв. в археології "лятенської" культури. Лятенська культура, відома найкраще й найскорше зі швейцарських нахідок, простягається на тих територіях, де історія й мовознавство можуть вказати кельтів (500 р. перед Хр. — до нар. Хр.). В тих часах можемо вказати сліди лятенської культури і в околицях Белза, загалом на території Наддністрянщини й Волині. Так маємо лятенські пам'ятки з Маркової, Підгаєцького пов., Липовець, Перемишлянського пов. (срібна монета, тетрадрахма, наслідування грецької монети Филипа II, 359-336), околиць Сокаля (цілий скарб золотих кельтських монет у Скоморорохах) і з деяких інших місцевостей. Правда, досі не знайдено типово кельтських гробів і це насуває археологам сумніви, чи тут дійсно були кельти, чи ні. Лятенська культура, правда, в пізньолятенській добі опанувала майже цілу Наддністрянщину. Також присутність монетних кельтських скарбів можна б пояснити так, що вони дісталися як воєнна добыча. Але з одного боку не виключене, що ще найдуться кельтські гроби при дальших археологічних розкопах, а з другого боку маємо деякі історичні й мовознавчі вказівки на те, що кельти таки мешкали в Наддністрянщині. Напр., коло Карпат у пізньолятенській добі жили бастарни. Їх звичайно вважають за герман, але можливо, що вони були кельти.⁸ Врешті, сліди кельтської колонізації зазначилися в назвах наших рік: Сян, Рата, Белз, Солокія, Дунаєць, Стир, Стрипа й ін. Від кельтів походять і такі позички в мові, як слуга, гуня, кліть, щит, може й літо та ін. Кельтські племена, що мабуть жили тут, прийшли відмінною дорогою, як на корінно-польську землю: не з Морави, а з Угорщини й Семигороду⁹ — очевидно, це

6. А. С. Петрушевичь, *Белзь*, стор. 23; д-р Іл. Свенціцький, *Нариси з історії української мови*. Львів, 1920, стор. 17; і інші.

7. Інші слова й назви в Свенціцького, *Там же*.

8. М. Korduba, *Die ostgermanischen Handelswege*, 186-187.

9. Пор. J. Kostrzewski, *Kultura lateńska*, 5; Я. Пастернак, *Коротка археологія*, стор. 36.

були інші племена, окремі від "польських" кельтів, хоч покищо їх племінної назви ще не можна устійнити. Отже треба признати, що лятенська культура краю (а тим самим Белзчини) — це мабуть таки сліди кельтського поселення на нашій території.*

Та вже в пізньолятенській добі й у часах т. зв. першої римської доби в археології (1-150 по Хр.) появляється в Белзчині нова культура, германського походження, що прийшла разом зі своїми носіями з півночі. Германів бачимо в наших околицях уже в кінці т. зв. гальштатської доби (старшої залізної, 1000-500 до Хр.); з того часу маємо тілопальні скриньові гроби в околицях Белза й у Камінці Струмиловій. Але тепер приходить нова хвиля германських поселенців (вони, як і попередні, йдуть до нас через Холмщину й Судомирщину) — уважають їх бастарнами (оскільки лише бастарни справді германи) і скірами. Сліди їх осель — це т. зв. підкльошеві гроби, знані з Ульвівка, Сокальського пов., з-над дол. Сяну, попельниця зі Звенигороду й ін. Скриньові гроби посуваються тепер аж на Поділля. В самому кінці лятену й потім, у I-ій римській добі, прибуває третя германська хвиля, вандала, що зайняли цілу Галичину й опинилися на Буковині й за Карпатами. Тут вони жили аж до часів готів. Можливо, що германською назвою є Буг.^{9а}

Відносно готів, сліди яких в постаті скелетових гробів находимо й у Галичині, то ми маємо про них уже точніші вказівки в історичних джерелах, але й вони далеко не задовольняють. Перші їхні сліди, отже вловимо історично їх прабатьківщину, можемо на основі історичної готської традиції (записав її готський історик Йордан к. 550 року) й археологічного матеріялу вказати в південній Швеції, в країні Götaland. Звідти вони, к. нар. Хр., перейшли на південний берег Балтицького моря й поселилися на правім березі долішньої Висли, над морем, де знає їх Тацит (писав при кінці I ст. по Хр.) й грецький учений з II ст. по Хр. Птолемей. Знаємо, що в кінці II ст. по Хр. вони вирушили звідти й перейшли аж над Чорне море, де проіснувала держава східні

* Згідно з поясненням С. Гели, тут застосовано слово "край" замість Галичина, щоб таким чином обійти вимогу польської цензури, яка вимагала замінити термін "Галичина" польсько-державним терміном "Малопольска Вхсодня". Саме на той час загостреної польської цензури (чи не 1937 рік і далі) випало друкування перших трьох аркушів цієї книжки. — Ред.

9а. Пор. Будиповичь, Къ вопросу о происхождении слова "Русь", стор. 25 і далі.

готів (остроготів або грейтунгів) аж до наїзду гунів, до 375 року. Цей найбільш культурний між германами нарід зазначився глибоко в житті й культурі слов'ян. Особливо важний суспільно-політичний вплив готів на слов'ян. Слов'янські мови перебрали з готської цілий ряд слів, що означають політичну владу і зброю (цісар, князь, меч, шолом, броня, хоругов), культурних і господарських назв (скло, хижа, хліб, хлів, сережка, мито й ін.). Але де це сталося? З огляду на те, що це слова загальнослов'янські, мусимо прийняти, що готи впливали на слов'ян перед їх розселенням, отже на прабатьківщині. Чи це є наслідок готського підбою слов'ян (їх частини, зокрема західньої — дуже ймовірно), напевно не можемо сказати, хоч є на те поважні вказівки. Перше — це територіяльна близькість готів до слов'янської прабатьківщини (про неї буде мова зараз нижче); очевидно, готи нераз робили на неї наїзди. А втім, у III і IV ст. по Хр. бачимо виразні готські оселі дуже густо скуплені між Вислою й Одрою, отже на Помор'ї, в Великопольщі й на Шлезьку, далі — на галицькім Поділлі (між Дністром і Збручем особливо) й коло Києва,¹⁰ не числячи менше густих нахідок. Друге — це давніша вказівка Тацита, що слов'ян (їх називали тоді венедами) зачисляє до германських племен; якщо немає тут просто помилки Тацита (це трудніше), то це вказівка на підбій слов'ян германами, отже — готами.

Але, як сказано, покищо на це ще не можна дати рішучої відповіді, а, врешті, воно безпосередньо до минулого Белзчини не стосується. Для нас важне друге питання: чи готи, переходячи з-над Балтицького моря над Дніпро, аж до Чорного моря, переходили через нашу околицю, чи задержалися були тут, чи ні? На жаль, питання шляху готів від Балтицького до Чорного моря не вирішене. Готська традиція, записана в Йордана, ніби натякає на перехід через Полісся, та недостача готських слідів у археологічній матеріалі Полісся, Холмщини й Волині довела польського археолога до здогаду, що правдоподібно "шлях готської мандрівки в II ст. лежить відносно далеко на сході поза обсягом земель сьогоденньої Польщі".¹¹ Нам здається знову, що недостача слідів готів не може цього доказати. Шлях із-над Бал-

10. Гл. мапа в *Słownik starożytności słowiańskich, zeszyt próbny*, 21.

11. J. Kostrzewski, *Zagadnienia t. zw. kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu Hunów*, 15.

тицького моря над Чорне море провадив через Побужжя (Холмщину), Галичину й дол. Подністров'я; туди йшли давніші германи; туди ж маємо сліди пізнішої германської мандрівки з III ст. — готської, або, може, гепідської. Оскільки б отже далі таки не знаходився тут готський матеріал II ст., то треба б позитивно доказати інший шлях мандрівки готів на південь.

Та й що могло б їх спинити по дорозі? Обсліджуючи територію, через яку в II ст. мали б іти готи, це могла б бути лише якась слов'янська держава чи союз держав, який був би настільки сильний, що не пустив би через свою територію германських мандрівників. Таким способом доходимо до питання про слов'янську прабатьківщину.

Археологія досі не могла певно означити слов'янського культурного типу, тож мусимо почати від історичних вказівок. Наш найдавніший літопис каже, що слов'янська прабатьківщина була над Дунаєм, де Угорщина й Болгарія, і щойно звідти розселилися слов'яни по світі. Але досліді над літописом виявили, що то не була записана традиція, але комбінація літописця. Ми маємо натомість старші традиції про слов'янське розселення. Письменник, якого датують 2 пол. IX ст. або поч. X ст., т. зв. Географ баварський, пише про одно зі слов'янських племен так: "Зерівани це така велика держава, що з неї вийшли всі слов'янські народи, і, як кажуть, звідти виводять свій початок..." Зерівани — це, очевидно, попсоване в чужій вимові "червяни", мешканці Червена й околиці, де, як побачимо далі, була своя сильна держава в IX-X ст. Ще давніший автор — Анонім равенський зі VII ст., пише: "Просто на північ є батьківщина скитів, звідки вийшли слов'янські народи". Згаданий уже Йордан, із половини VI ст., каже, що слов'яни це венеди, які згадуються в старинних письменників уже в I ст. по Хр., і тим самим це дозволяє пересунути наші вістки про слов'ян і їхню прабатьківщину до початків нашої ери. Тацит і Птолемей вважають західньою границею венедей Вислу, на північ уміщують їх над Балтицьким морем (називають його "Венедською затокою"), а згідно з даними Тацита, на півдні мали б слов'яни в своїх військових нападах досягати до Карпат. Та це, очевидно, не значить, що слов'янська прабатьківщина досягла до Карпат — сюди лише доходили слов'яни в своїх військових походах. Отже, південної границі, а так само східньої і цілої північної, старинні письменники не подають; зате цінні їхні вказівки на північну територію слов'янської прабатьківщини.

Заки ще перейдемо до стислішого означення границь слов'я-

янської прабатьківщини, зокрема південної, мусимо зазначити, що маємо ще старшу вістку про цю територію і її мешканців — з V ст. до Хр., — у Геродота з Галікарнасу, що лишив по собі перший дуже точний (по його змозі) опис України (тоді званої Скитією). Згідно з його означенням, десь, може, на Поділлі (IV, 17) починалася країна неврів, народу, як він підкреслює, не скитського, лише такого, що має скитські звичаї (IV, 105). Це народ, що живе на правім березі Дніпра (IV, 17); на півдні — досягає Дністра (IV, 51). Про північну й західню границю неврів Геродот не вміє нічого сказати. Але й цього доволі, щоб ствердити, що неври живуть на праслов'янській території. Якщо так, то вони, очевидно, слов'яни. Крім територіяльного означення, маємо ще одну вказівку на слов'янськість неврів — а саме їхню віру в вовкулаків, про що згадує Геродот (IV, 105). Крім того й у мовознавстві признається слов'янськість неврів із огляду на річні назви нур, Нурець, і корінь нур — чи нир — у слов'янських мовах. Усі дані вказують, отже, на слов'янськість неврів. Це найстарша вказівка на слов'янську прабатьківщину, а що тоді вона займала й Галичину по Дністер, то Белзчина входила в склад праслов'янської території.

Але ця територія не все була непорушною. Вже Геродот говорить, що неври мусіли покинути свій край і перейти до краю будинів, бо на них напали з півночі "гадюки" (IV, 105). Очевидно, що це не були гадюки, а якийсь ворожий натиск якихось північних племен, що бажали захопити частину цієї території. Так само з Галичини мусіли пізніше слов'яни уступати перед натиском інших народів — спершу траків, а потім — кельтів. Не знаємо, як було і з західньою границею. Але, якщо теорія про слов'янськість т. зв. лужицької культури (ок. 1200 до Хр. і пізніше), що з часом посувалася зі заходу на схід і дійшла й до околиць Белза, покажеться правдивою, тоді можна б посунути західні границі праслов'ян за Вислу аж до Лаби, а пізнішу західню границю на Вислі можна б трактувати вже як скорочення праслов'янської території теж із заходу, подібно як це ми вже бачили на півдні, хоч, очевидно, не можна думати, щоб усі слов'яни покидали ті місцевості, де приходили якісь наїзники.

Коли звернемося до інших наук у справі слов'янської прабатьківщини, то вони погодяться з історичними й археологічними даними. Антропология підкреслює, що первісні слов'яни були ясноволосі й зі синіми очима — так їх змальовують старинні письменники, що з ними стрічалися. Це вказує на північну бать-

ківщину слов'ян, на територію Волині. Від германів ранньоісторичні слов'яни різняться відсотково сильнішою домішкою ляпоноїдної (північноєвропейської) раси (східні германи мають до 12.5%, слов'яни 20-25%), що вказує, що між слов'ян у сіру давнину всякля багато ляпоноїдної людности (Геродотові "гадюки"?). До тих самих висновків доходить і мовознавство. Донині назви рік у сточищі Прип'яті заховали найбільш слов'янський характер, чого не можна сказати ні про сточище Дністра (Галичина), ні Висли (хіба середньої і долішньої), ні нижнього Дніпра — хіба ще про середній Дніпро з притоками (радше правобічними). На півночі, поріччя Німана має переважно цілком литовський характер. Мовознавство, отже, дозволяє нам установити найбільше звужену слов'янську прабатьківщину — таку, де слов'яни сиділи постійно: це — Волинь, Полісся й нинішня північна Галичина, до Дніпра на схід і, може, аж до Висли на захід. Отже, Белзчина була вже тоді окраїною, останнім виступом слов'янщини, нараженим постійно на напади ворогів — із півдня і північного заходу, або заходу. Таке означення трохи змінюють досліди ботаніків над рослинністю нашої території. Границя бука на сході не доходить до Полісся, але кінчиться в околиці Бугу. Поза границі бука, як це виходить із мовознавчих дослідів, праслов'яни не виходили. Далі слов'янськість назв на Поліссі можна пояснити й так, що там пізніше осіли слов'яни як перші взагалі мешканці — бож Полісся було дуже забагнене й ледве чи там від прадавніх часів жив хтонебудь. Але й так Белзчина входила в склад слов'янської прабатьківщини як її окраїна — тут стикалися слов'яни з не-слов'янами (траками, кельтами).

Правда, археологія і від себе дає нам слід певного слов'янського життя, навіть політичного — це городища, численно розкинені по Галичині й Волині аж до Дніпра. Зокрема старинні південноволинські городища; деякі з них сягають часів неоліту. Вони можуть бути певними вказівками на те, що так Галичина, як і край на схід, аж до Дніпра, а може й на схід від Дніпра, входив у склад слов'янської території ще перед великим слов'янським розселенням, що його спричинили, м. ін., і готи. Вони втягали слов'ян у свої воєнні походи, а це помагало слов'янам рушити зі своєї перенаселеної прабатьківщини. Почалося розселення отже вже в II-III ст. по Хр.

Таким чином повертаємося до питання, поставленого вище — чи могла протиставитися готам якась слов'янська держава й не пустити їх через Волинь і Галичину над Чорне море? Як

виходило б із корчення слов'янської прабатьківщини, яке ми могли бачити вище, а також із можливості готського підбою, відповідь випаде радше заперечуюче. Слов'яни не спинали готського походу в II ст., як не спинили через сто літ опісля нового — може гепідського, а може таки знову готського походу. Сліди готів, хоч слабкі, маємо й у півн. Галичині й півд. Волині (напр., у Неслухові, пов. Камінка Струмилова). Пояснюється їх так, що це поворотна хвиля остроготів із-над Чорного моря під напором гунів дійшла аж сюди. Алеж не іншою дорогою йшли готи й над Чорне море. Правда, в готській традиції маємо пам'ять про боротьбу їхнього короля Вінітара зі слов'янськими антами, але це була переможна (для готів) війна: Вінітар убив антського вождя і 70 його старшин. А втім, війна ця відноситься радше до IV ст., ніж до II чи й III сторіч.

З готським походом починається доба слов'янського розселення. Белзчина дістає остаточно мешканців тієї народности, що їх має вона й досі. З тією хвилиною починається слов'янська доба Белза й Белзчини. В попередні часи, як ми бачили, наша територія спокою не зазнала. Колись слов'янська, потому тракійська, кельтська, германська власність, жила неспокійним життям окраїни, де витворювалася своєрідна "козаччина". Тацит (*Германія*, розд. 46) розказує про слов'ян, що вони "цілу країну між фінами (Тацит уміщує їх коло Висли) й Певкинами (Карпатами) переходять грабуючи"; і це вказує на дружини слов'янських войовників, що їх таке життя "під трубами сповило й під шоломами вколисало". Такі пробоеві слов'янські дружини, очевидно, йшли в перших рядах розселення, торуючи йому дорогу. Тодішні белжани — радше мешканці нашої околиці, бо Белза ще не було — були саме такими "козаками". Де можна б сподіватися цього елемента, таких воєнних відділів! А вони були якраз тут, на південній Волині й у Галичині. Витворило їх життя, потреба, інстинкт самооборони.

ЛІТЕРАТУРА*

Геродот із Галікарнасу, Опис Скитії (Мельпомена 1-142). Найстарший опис України з V ст. пер. Хр. З грецької мови переклав і пояснив Теофіль Коструба. Вступ написав Олександр Домбровський. Львів, 1937.

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I. Київ, 1913.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I, Warszawa, 1880.

M. Baliński i T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Wyd. 2. popr. i uzup. przez F. K. Martynowskiego. T. III. Warszawa, 1886.

А. С. Петрушевичъ, Белзь. "Прикарпатская Русь. Приложение къ "Слову" XXV-лѣтняго изданія". Львовъ, 1885, ч. 3, стор. 23-24.

Я. Пастернак, Кельти в Галичині. "Життя і Знання", р. IV (1931) ч. 7 (квітень).

Його ж, Коротка археологія західно-українських земель. Львів, 1932.

J. Kostrzewski, Kultura lateńska (la Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego. "Przegląd Archeologiczny", t. I, (1919), стор. 2-27.

Його ж, Jeszcze o kulturze lateńskiej b. Król. Polskiego, там само, III-IV (1920), стор. 114-122.

Richthofen, Zur Latenzzeit in Osteuropa. "Mannus", XV, (1923), стор. 291-298.

J. Rozen, Zabytki celtyckie na ziemiach polskich. "Spraw. Twa Nauk. w Warszawie", wydz. II, t. XXV.

Z. Zakrzewski, O monetach celtyckich znajdujących w Polsce. "Przegl. Arch." t. III, стор. 216-221.

Я. Пастернак, Княжий Звенигород в доісторичній та раннеісторичній добі. "Життя і Знання", р. IV (1931), ч. 9 (червень).

M. Korduba, Die ostgermanischen Handelswege durch die Ukraine um die Mitte des ersten Jahrtausends vor Chr. Geb. "Światowit", XV, стор. 179-191.

Prof. Dr. J. Kostrzewski, Zagadnienia t. zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski. Познань [1933].

Wł. Antoniewicz, Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu Hunów. "Słownik Starożytności Słowiańskich, zeszyt próbny". Варшава, 1934, стор. 19-40.

L. Niederle, Najdawniejsze siedziby Słowian. "Encyklopedia Polska P. Ak. Um., t. IV, cz. 2". Краків, 1912.

Р. Єндик, Антропологічні прикмети українського народу, Львів, 1934.

J. Czekanowski, Goci. Antropologia. "Słow. Star. St.", стор. 17-19.

А. О. Будиловичъ, Къ вопросу о происхождении слова "Русь". "Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія", 1890, IV, стор. 25-29 (у протоколах з VIII. археологічного з'їзду).

J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian. Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. "Lwowska Biblioteka Sławistyczna", т. III. Львів, 1927.

* Цей список літератури не треба вважати ні за повний, ні за цілий уже мною використаний. Подаю це лише для умотивування думок, висловлених у тексті, і для введення в спец. досліді. За ласкаві вказівки на археологічну літературу щиро дякую Вп. п. дир. Ярославові Пастернакові. — Т. К.

II. СЛОВ'ЯНСЬКА БЕЛЗЧИНА

Волинське плем'я дуліби над Бугом. — Початки державної організації: городи Червен і Волинь. — Вістка Масуді про Волинську Державу. — Час існування цієї держави: VII-VIII ст. — Пам'ять про неї: єдність Волині й Галичини в XI ст. — Культура дулібів. — Державна організація.

Яким способом відбувалися зміни на праслов'янській території, які племена куди переходили, де задержувалися в своїй мандрівці тощо, — цього, через недостачу джерел, не можемо сказати. Щойно про час, коли слов'яни розселилися на своїй сьогоднішній території, себто про VI й пізніші століття, можемо дещо сказати, бо маємо то місцеву традицію, то вістки чужих письменників, що писали про слов'ян. З тих, більш-менш, часів маємо вістку і про плем'я, що мешкало в південній Волині, отже й у нинішній Белзчині. Це плем'я звалося дуліби і належало до праукраїнської групи племен.

Про волинських дулібів маємо вістку в нашій найдавнішій літописі: "Дуліби жили по Бугові, де тепер волиняни", пише літопис і в той спосіб нотує найстаршу традицію про мешканців південної Волині після слов'янського розселення. Кілька назв осель "Дуліби" вказує, що це вірна традиція і не може підлягати ніякому сумнівові (на Волині: Дуліби на північний схід від Острога, Дуліби на Турії в Ковельщині, Дуліби й Дулібська Воля — на Володимирщині. В Галичині: Дуліби в Бучацькім повіті, Дуліби над Стриєм і у Львівщині); маємо й особисті прізвища, напр., Андрій Дуліб у XVI ст.¹ Оселі з назвою "Дуліби" без сумніву старинні — знаходимо їх уже в актах XIV ст.² На жаль, літописець точніше не означив поширення дулібських осель. Тут допоможуть нам висліди інших наук, передусім географії. Волинь складається з двох частин — південної, властивої Волині, і північної, т. зв.

1. *Жерела до історії України-Руси*, I, 68.

2. Пор., напр., AGZ V, nr. 15.

волинського Полісся. Південна Волинь (і нин. північна Галичина) має височинний характер (200-350 м п.р.м.) хоч помітно нижча від сусідньої галицької височини (до 470 м). Межею обох височин іде розділ між сточищем Дністра (властивою Галичиною) і сточищем Висли й Прип'яті (Волинь), що природно розділює обі території. На півночі ж межує з волинською височиною низинне волинське Полісся (100-200 м), все рідше заселене, ніж півд. Волинь. Отже найправдоподібніше обмежити первісну дулібську територію до півд. Волині, з сьогоднішніми містами: Рівне, Луцьк, Володимир Волинський, Грубешів, Холм, Сокаль, Белз, Буськ. На північ від них жили дреговичі, на південь галицьке плем'я, якого назва не збереглася в традиції, на схід деревляни, на захід мазовшани (мазури), вже з прапольської вітки слов'ян. До подібних висновків веде й сучасне мовознавство. Сокаль, Белз, Броди, Збараж, Горохів, Володимир Вол. і Грубешів лежать на території південноволинського говору, що простягається далеко на півд. схід і межує з галицьким говором майже цілком по географічній галицько-волинській границі, вказаній вище. Натомість Рівне, Луцьк і Холм лежать на території північноукраїнського говору, але з виразними слідами поширення туди півд.-волин. говору. Це вказує на експансію півдня (дулібів) на північ (до країни дреговичів) — очевидно під натиском із півдня. Відносно східньої границі, з деревлянами, то її дуже трудно встановити, бо в археології не можна помітити виразної різниці між культурою західньої і середньої Волині (дулібів) та східньої (деревлян); так само й у мові. Ці племена, очевидно, були тісно споріднені, а з культурного погляду теж були дуже близькі до себе. Маємо навіть вказівки на ширшу державну організацію під проводом дулібів, що обіймала не лише дулібську територію, але далеко ширшу.

На території дулібів скоро почався розклад родово-племінного устрою і перехід до організації вищого типу — городського. В 981 році, як Володимир Великий прилучив Побужжя до Києва, літопис не нотує покороення чи підбою племені, але городів: Перемишля, Червена й інших, не названих городів. Про назву дулібів, чи навіть бужан, як їх називано пізніше, вже не чуємо. Натомість під 1031 р., літописець називає цю, більш-менш, країну Червенськими Городами. Це знак, що стара племінна організація вже розпалася, а її заступила городова. Разом із тим бачимо сліди поширення державно-політичного впливу отих городів. Коли в кінці X і на початку XI ст. Червен (про нього буде мова

дальше) міг був надати назву цілій території, то видно він був зверхником тих міст. Не могло це бути пізніше, як у X ст., а може ще IX-ім. В попереднім розділі ми навели слова Географа баварського про "зеріван", а його твір постав у другій пол. IX ст., або й на початку X ст. Сказано там, що червяни мають велике королівство (радше — державу) і що звідти вийшли всі слов'яни. Не може бути сумніву, що тут мова про червян. З одного боку, співзвучність назви "зерівани" з червянами, далі назва Червенські Городи якраз на території праслов'янщини, і врешті вказівка на прабатьківщину слов'ян у краю "зеріван" усувають усякий сумнів щодо того, що зерівани й червяни є те саме.

Йшло б лише про означення, де лежав старинний Червен. Виступає він не лише в 981 р., але й пізніше, і саме завдяки пізнішим згадкам можемо означити його положення. 1099 року Давид Ігоревич виходить з Володимира Вол., щоб дістатися до Польщі й по дорозі вступає до Червена;³ 1121 р. поляки приходять воювати до Червена (I, 45); він був недалеко Володимира Вол., коли з-під Володимира можна було до нього скоро приїхати (I, 74); 1163 р. поляки воюють коло Червена (I, 78), з Червена добре порозуміватися з Галичем (I, 81); лежить він недалеко Белза, бо разом терплять у війні околиці Белза й Червена (I, 114); так само й пізніше Белз і Червен згадані як недалекі городи (II, 5); як одна посілість виступає Белз, Червен і Холм у руках Юрія Львовича (II, 102); врешті ще раз, уже під кінець XIII ст., знову виступає Червен у товаристві Белза (II, 115). Так само Землі Белзька і Червенська виступають у сусідстві в 1223 р. (I, 118). З наведених літописних даних бачимо, що Червен лежав недалеко Белза й польської границі, на шляху з Володимира Вол. до Польщі, не дуже далеко від Володимира, і мав добре получення з Галичем. Це був, отже, вузловий город, із якого на всі боки розходілися дороги: до Польщі, Галича, Києва (через Володимир Вол.), а певно через Любачів і до Перемишля. Донині цей город під своєю назвою не зберігся, але на території, вказаній літописними вістками, находимо село Чермно в Грубешівському повіті. Вістки про село Чермно маємо вже з кінця XV ст.; тоді воно в руках власників-мазурів. Лежало в Белзькім воеводстві.⁴ Село

3. Пор. мій переклад: *Галицько-Волинський літопис*, ч. I, стор. 39; далі цитую в тексті — римська цифра означає частину, арабська сторінку.

4. AGZ XIX, nr. 2303, 2443.

лежить над потоком, що впадає до Гучви і має назву Грабарівського Рова. На полях Чермна лежить велике городище, де часто виорювано цеглу. Одне поле називається Червенець (здрібніла форма назви Червен!). Згідно з переказом місцевих мешканців, Чермно було колись обширніше.⁵ Це все не лишає ніякого сумніву, що теперішнє с. Чермно — це прастарий город Червен. Як бачимо, лежить він на первісній території дулібів.

Згаданий Географ баварський подає нам і дату високого розцвіту Червена: це 2-га половина IX століття або початок X. Сильно вдержана від того часу аж до 1030-их рр. назва "Червенські Городи" свідчить, що люди добре тямили ще стару політичну могутність, яка, може, щойно коло 980 р. була захиталася. "Червенські Городи", очевидно, обіймали стару дулібську область, до них належали певно — Белз, Бужеськ і, мабуть, ще інші. На жаль, бракує даних про поширення їх на північ поза середній Буг і на схід. Натомість недалеко на півн. сході стрічаємо другий прастарий центр дулібів — Волинь, що надав назву ще ширшій території, як Червен.

На жаль, про цей город знаємо дуже мало з літопису. З літописного оповідання про битву над Бугом 1018 р. (I, 25) бачимо лише, що Волинь лежав коло Бугу. Точніше означає його положення Длугош. Він каже, що устя Гучви є в с. Городок, "де колись був замок Волинь, від котрого ціла земля названа була Волинською, а тепер зоветься Холмською й Луцькою".⁶ "Городище Волинское" по лівій стороні Бугу коло с. Городецького (очевидно, Городок Длугоша) вказує опис границь з 1546 р.⁷ Таким способом можемо напевно умістити Волинь у вилах Гучви й Бугу. Лежить він, як бачимо, на північний схід від Червена й надав назву цілому краєві — Волинь.

З тією назвою краю стрічаємося вже в XI-XII століттях. Під 1077 р. пише наш найдавніший літопис, що "Всеволод вийшов проти брата Ізяслава на Волинь і помирилися", хоч тут можна ще думати й про город. Але у вступній частині літопису, писаній на

5. Барсовъ, *Очерки русской исторической географии*, стор. 227-273, прим. 172.

6. "Item Huczew, cuius fons in silvis villae Podhorcze, ostia in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin, a quo universa terra Wolinska apellabatur, quae nunc Chelmensis et Luczensis nominatur" (*Opera* X, 22).

7. М. Грушевський, *Історія Русь-України*, II, 375.

початку XII ст., маємо вже назву "волиняни" для мешканців краю: "Дуліби жили по Бугові, де тепер волиняни"; "бужани, бо сидять по Бугові, опісля ж волиняни". Так і в пізніші часи: під 1174 р. пише літопис, що "пришов Ярослав луцький на Ростиславовичів із цілою Волинською Землею". В оповіданні про битву над Калкою 1223 р. сказано, що йшли через Дніпро "галичани й волинці, кожен зі своїми князями". Маємо в усіх поданих місцях тісніше, сьгоднішнє значення Волині. Але пізніше, в XIV столітті, "Волинською Землею" називається ціла Галицько-Волинська Держава. Таке ж ширше значення має назва "волинські князі" в протилежність до задніпрянських, себто лівобережних, уже й у XIII ст. Між "волинськими" князями названий і Лев галицький (II, 90)! Цього не можна інакше пояснити, як лише тим, що колись влада Волиня розтягалася на Волинь і Галичину. І справді маємо на це доказ в оповіданні арабського географа Масуді, що писав у 940-их роках. Ось що він розказує в одному місці свого твору *Золоті луки*:

"(Слов'яни) творять багато націй. Між ними є одна, котра здавна від початків часу мала владу, а її володар називався Маджак. Ця нація називається валінана й цій нації здавна звикли підчинятися інші слов'янські племена, бо серед них була влада й інші їх володарі повинувалися їй..."

"Ми вже розказували про історію володаря, котрому в давні часи підчинялися їх володарі, себто про Маджака, володаря валінана. Цей народ є між слов'янами найчистішої крові, між їх націями цінать його високо й він може покликатися між ними на старі заслуги. Але потім настала незгода між їх націями, їх організація розсипалася і їх нації получилися (поєдино) разом, кожна нація вибрала собі володаря над собою".⁸

Поминувши саму назву "валінана" (себто: волиняни), маємо й інші вказівки, що мова справді про Волинь. Нарід "валінана" найчистішої крові між слов'янами, що вказує на корінну частину слов'янської прабатьківщини. Такою є якраз Волинь, як ми бачимо вище. Трохи трудніше устійнити час панування Волиня. Масуді написав свій твір в 943/4 р., але подав вістки нераз із 930-их років (напр., про чехів), або й давніші. Він говорить про

8. Подаємо переклад із книги визначного орієнталіста Маркварта, *Ost-europäische und ostasiatische Streifzüge*, стор. 96 і далі, де подано арабський оригінал і німецький переклад.

волинян як про сучасників, що мали ще самостійну державу (Червенські Городи), але їх широке панування належить до давно минулих часів. "Від початків часу", — каже Масуді — і це, очевидно, відноситься ще до часів слов'янської героїчної доби, часів розселення: VI-VII, може й VIII століття. Ми справді маємо мов би натяки на це. З одного боку, город Волинь лежить на території північного діалекту, і це вказувало б уже на поширення дулібів на північ. З другого боку, в найстаршій літописі маємо цікаві вказівки на аварське панування над дулібами в VI-VII ст. Якщо ми уявляли б собі, що дуліби жили лише над Бугом, то туди ніколи авари не доходили; ані історія, ані археологія не могли їх дотепер тут вказати. Виходить, що авари стрінулися з дулібами десь на півдні, на Поділлі, або й ще далі на південь, між Дністром і Дніпром, де в аварських часах (VI ст. і далі) бачимо антів, уже певно праукраїнські племена, а пізніше уличів і тиверців. Масуді каже, що волиняни могли вказати на якісь свої заслуги — можливо, що вони об'єднали були слов'янські племена до боротьби з аварами, а як перейшла небезпека, цей союз розпався. На всякий випадок, ніхто його не завоював — Масуді виразно пише, що спричинила розпадення союзу незгода між слов'янами, а не якийсь ворог.

Але пам'ять про Волинську Державу, про її заслуги, лишилася. Це була перша Українська Держава, з центром на західніх землях, що досягла великої сили. Самостійність у тісніших межах заховала вона й пізніше. В склад її, очевидно, входила й Галичина. Тут також бачимо дуже вчасний упадок родово-племінного устрою і розвиток городів: Перемишль виступає вже 981 р., в XI ст. знаємо вже Звенигород, Тереховлю й Галич. Літописна традиція не донесла нам навіть імені галицького племені, чи племен. На тісніший і давній зв'язок Галичини з Волинню під гегемонією Волині вказує факт, що так Володимир Великий, як і Ярослав Мудрий надавали Волинь і Галичину як один уділ синам-князям, а столицею був Володимир Волинський, заснований Володимиром В. недалеко Волиня, прастарого центру. Так, напр., кн. Всеволод Володимирович дістав від батька Володимир (I, 24); про Перемишль нема згадки, хоч він належав до Київської Держави; це знак, що він входив у Волинську Землю. Лише володимирський уділ бачимо й у 1050-их роках (I, 26), хоч Галичина й тоді належала до нас. Особливо цікаве місце під роком 1078: "Всеволод сів у Києві на столі батька свого і брата свого, прийнявши всю волость руську; сина свого Володимира

посадив у Чернігові, а Ярополка в Володимирі, додавши йому Турів" (I, 27). Про Галичину нема згадки як про окрему волость, так як про Турів, але що Галичина — волості Перемиська (зі Звенигородом) і Тербовельська (з Галичем) належали до Володимира Волинського, вказують пізніші слова Святополка, брата Ярополкового про Галичину, що "це волость мого батька й брата" (I, 39). Щойно в 1080-их роках, як тут засіли енергійні Ростиславовичі, Галичина відокремлюється від Волині. Очевидно, злука Галичини й Волині в одну волость у X-XI ст., відновлена пізніше хвилево за Романа Вел., а потім, за останніх князів XIV ст., мала свою давню традицію. Белз стояв більш-менш на межі обох волостей, а належав засадничо до Волині (у вужчому значенні).

Щоб могли вдержувати владу над таким великим простором, дуліби мусіли відзначитися порівнююче вищою культурою. Передусім це був нарід хліборобський, осілий, хоч і не позбавлений войовничих прикмет. Свідчить про це вже сама назва. Лише в однім дальматинському говорі заховалося первісне значення слова "дуліба": там воно означає управлену рілля в протилежності до неуправленої.⁹ Таким способом назва "дуліби" значить стільки, що хлібороби. Свою протилежність мали дуліби в західніх сусідах, яких називали ляхами. Назва "ляхи" походить від слова ленда, ляда, й означає порослу лісом країну, випалювану під управу. Отже в назвах дуліби-ляхи маємо цілком зрозумілу паралелю: вище культурних дулібів і нижче культурних ляхів. Також назва "мазури" вказує на людей, що виробляють мазь, дьоготь, по своїх лісах. Очевидно, до хліборобства дуліби не обмежилися. Ми знаємо, що вони зносяться зі сходом, де тоді процвітала висока візантійська й перська культури. На зносини з Візантією вказує срібний скарб із VI століття, знайдений у Крилосі к. Галича, а на зносини з Персією — також срібний скарб перського походження з доби Сассанідів (V ст.), знайдений у селі Хонякові на Волині. Значить, на дулібську територію вже від VI ст. діяли східні культурні впливи. На жаль, ближче нічого про це не можемо сказати.

Відносно устрою першої нашої держави можемо лише небагато знати. Вона була вже вищою формою суспільного розвитку, ніж первісний родовий. Рід — це родинно-господарський

9. Подав цю дуже важливу вістку д-р Л. Цегельський, *Русь-Україна і Московщина-Россія*. Відень 1916, стор. 18, у примітці.

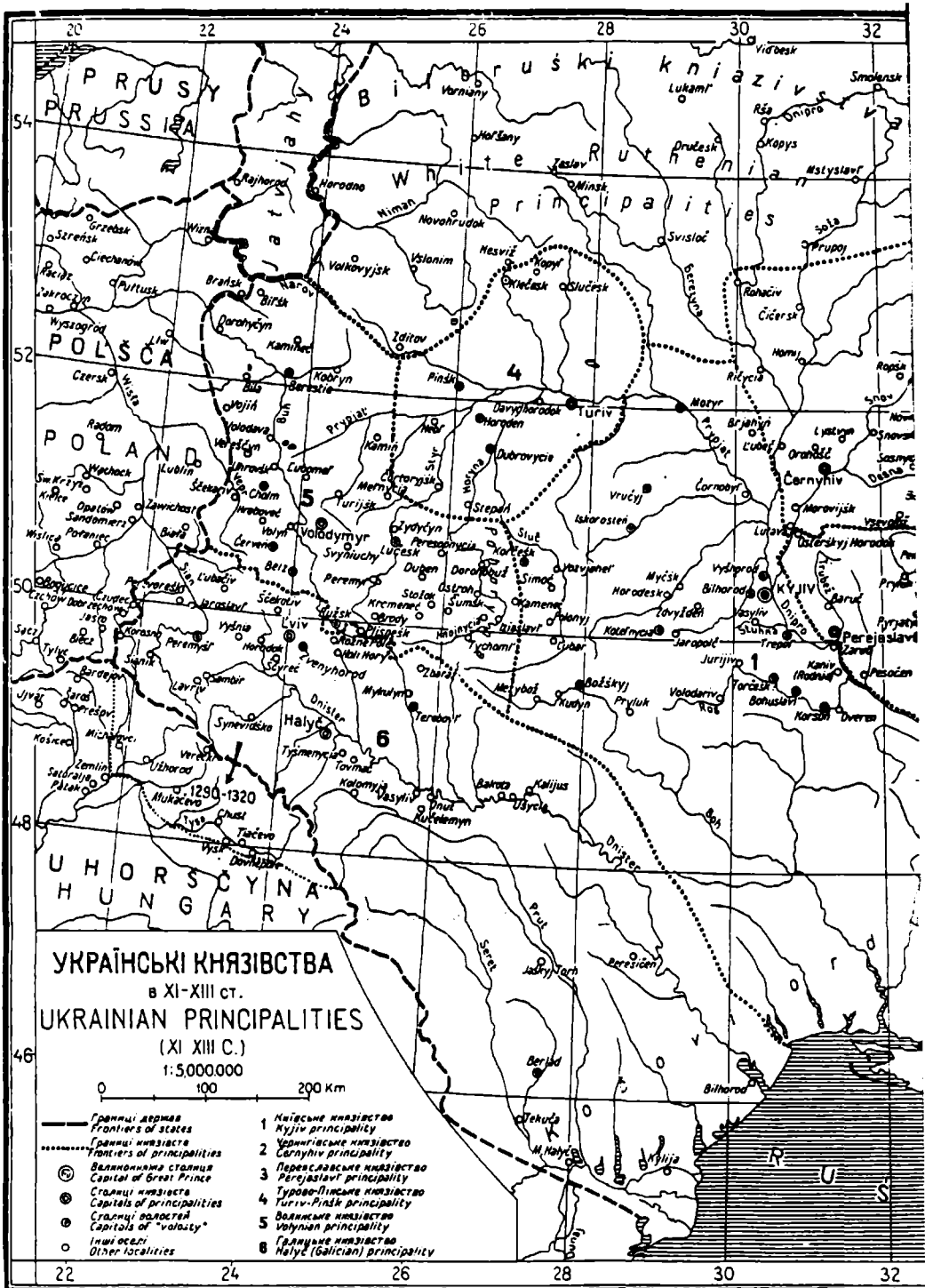
зв'язок групи людей, споріднених по батькові, рідше з домішкою чужородців. Вони провадять спільне господарство під проводом родового старшини "старця", що є рівночасно й начальником роду — релігійним і політичним його представником і зверхником. Родові старшини (при участі віча) управляли плем'ям. Але в розселенні родовий устрій ослабає, а вибиваються ватажки — не конче з-поміж "старців". Ще більше ослабають родові зв'язки тоді, коли слов'яни осіли й над спорідненням зачало брати гору сусідство. Слов'яни будують городи; ними також правлять початково старці, як це бачимо в 983 р. в Києві, чи в 997 р. в Білгороді, але зчасом якийсь город вибивається, стає городом у столичнім розумінні, а інші городи — "пригородами". Город-столиця видає розпорядки, а "пригородами" (по-теперішньому: провінції) слухають. Город із пригородами становить "волость", політичну цілість, що в більшій або меншій мірі покривається зі старим плем'ям. Звільна забувається племінна назва (в нас дуліби, чи бужани), а постає нова назва від города-столиці (в нас Волинь, волиняни, або Червенські Города, червяни). Чим вища де культура, тим скорше розкладається родова й племінна організація, а заступає її городська. Серед праукраїнських племен найскорше щезає племінна назва в Галичині, де її цілком уже не можемо вказати, далі — на Волині, а дуже скоро в уличів і тиверців (між Дніпром і Прутом до Чорного моря), хоч у цих останніх у великій мірі діяв натиск кочовиків. Сусідні з дулібами-бужанами праукраїнські племена: деревляни й дреговичі, особливо ці останні, довше задержали племінний устрій і племінну назву. Подібно, сусідні прапольські племена мазурів і вислян довго задержалися на родово-племінній ступені культури. Отже, дуліби найшвидше розвинулися культурно й політично. І справді тут маємо найбільші скуплення городів: на Волині поперх 350, у Галичині понад 300, отже більше, ніж на Поділлі й Чернігівщині.

Але найбільше таки причинявся до піднесення значення якогось города осідок у ньому князя й дружини. Грецькі письменники пишуть про східніх, а латинські (західноєвропейські, головно германські) про західніх слов'ян, що вони мають багато володарів. Називають їх *duces* (тобто вожді, князів також так називають), або *reges*, (короли). Це не є лише ватажки випадкових ватаг, але такі справжні володарі, князі, хоч нераз панують на малім клаптику краю. Називалися вони то вождями, то князями, то воєводами. В той або інший спосіб володар вибивався з-поміж інших і тоді його осідок ставав столичним городом. В VII-

VIII століттях бачимо вже й на заході й на сході слов'янщини держави, що над ними панують князі. Одною з таких держав була й волинська. Як подає Масуді, її створив Маджак (трудно вгадати, яке ім'я так зіпсував арабський географ: Музок, Мезамир, чи яке інше), отже він сам створив цю державу. Правдоподібно його рід панував довше, коли Волинь (столиця держави) міг надати назву цілому краю. Але з часом, внаслідок незгод, держава розпалася і пізніше бачимо вже лише на первісній, дулібській землі меншу державу — Червенські Города, що проіснували аж до X століття.

ЛІТЕРАТУРА

- Akta grodzkie i ziemskie, т. XIX. Львів, 1906 (в скороченні: AGZ).
Галицько-Волинський літопис. Переклав і пояснив Теофіль Коструба. Частина перша. Львів, 1936. Частина друга. Львів, 1936.
Н. П. Барсовъ, Очерки русской исторической географіи. Географія Начальной (Несторовой) Лѣтописи. Варшава, 1885.
М. Грушевський, Історія України-Руси, т. II. Львів, 1905.
J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ляйпціг, 1903.
М. Грушевський, Початки громадянства (генетична соціологія), Відень, 1921.
K. Kadlec, O zawiązkach państw u ludów słowiańskich. "Encykl. Pol.", я. в.
O. Balzer, Uwagi o kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. "Księga pami. ku czci Wł. Abrahama", т. I. Варшава, 1930. стор. 1-27.
Його ж, O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. "Pisma poświęcone", т. III. Львів, 1937.
В. Розов, Вoz rex Antorum. "Byzantinoslavica", т. I, 1929.
А. Річинський, Старий город Волинь. "Наша Батьківщина", 1938, II.

III. БЕЛЗ І БЕЛЗЬКЕ КНЯЗІВСТВО ВІД 981 ДО 1462 Р.

1. За українських князів (981-1340)

Початки Белза. — Топографія города в княжі часи. — Діяльність князя Ярослава Мудрого й панування його наслідників на Волині. — Відокремлення Галичини. — Мономаховичі на Волині. — Перші белзькі князі: Всеволод і Олександр. — Белз у руках Романовичів. — Палатинат белзький. — Катастрофа 1340 року.

Коли засновано княжий город Белз — цього напевно не знаємо. На основі різних вказівок можемо догадуватися, що він постав уже в слов'янських часах і дуже правдоподібно, що він був одним із Червенських Городів, що їх прилучив Володимир Великий до Київської Держави в 981 році. Український найдавніший літопис, названий *Повість временних літ* (або Літопис Нестора) пише під 981 роком таке: "Володимир пішов походом на ляхів і зайняв їх городи: Перемишль, Червен і інші городи, що є й дотепер під Руссю". Ляхами називали старі українці поляків, отже виходить, що тоді Червен, а очевидно й Белз, належали до поляків. Червен, як ми бачили вище, лежав недалеко Польщі і часто на нього нападали поляки; до того, лежав він при старім торговельнім шляху, що провадив з Польщі (а то й далі з Заходу) до Києва. Не було б у тім нічого неможливого, якби хвилево й опанували Червенські Городи поляки, чи радше якесь пограничне плем'я, але не гнєзненська Польща. Але ця вістка записана пізніше, отже, може й не цілком точно переказує дійсні події. В кожному разі з неї виходить, що стара державна організація, дулібські Червенські Городи, занепали й у 981 році прилучено їх до Київської Держави.

Літопис називає лише Перемишль і Червен, а про інші городи згадує лише загально. Та Белз тоді вже напевно існував. 1030 року згадано його вперше в літописі, але з тієї згадки видно, що це старший і визначніший город. "Ярослав узяв Белз", — пише літописець — і з того виходить, що в 1030 році, коли постала ота коротенька літописна записка, вже добре знали про Белз, себто

— він був важним городом. Тому сміло можемо твердити, що Белз постав значно давніше, як 1030 року; а тим самим певно існував уже в 981 році, коли Володимир Великий прилучив Червенські Городи й Галичину (чи бодай її частину з Перемишлем) до Української Держави.

Ми бачили вище, що Волинь і Галичина від дуже давніх часів аж до останніх десятиліть XI ст. (до 1084 р.) творили одну цілість. Тому й Володимир Великий створив з них одне князівство й віддав його своєму синові Всеволодові, очевидно вже невдовзі після 981 року. На жаль, ми нічого не знаємо ближче про часи Всеволода. На основі пізніших вказівок можемо висновувати, що кн. Всеволод провадив тут колонізаційну діяльність — із його часів, очевидно, походить город Всеволож (теп. Старгород над Бугом — пор. про це основніше в IV розділі). Щойно 1018 р., як довідуємося з літопису, польський князь Болеслав Хоробрий прилучив до Польщі Червенські Городи, очевидно разом із Белзом, користаючи з міжусобиць після смерти Володимира Великого. Під польським володінням пробув Белз аж до 1030 р., коли то, як уже знаємо, відібрав його князь Ярослав Мудрий, а також решту Червенських Городів.

Як можна висновувати з археологічного матеріалу, що його видобули розкопи д-ра Ярослава Пастернака, Белз у XI ст. починає підноситися до ряду визначних городів. Тоді постав замок (тепер Замочок), бо знайдені предмети відносяться до першої половини XI століття, себто якраз до часів панування кн. Ярослава Мудрого.

Белз дуже добре підбраний на оборонний город. Властиве місто лежало (й лежить) головним чином на кінці півострова, що простягається серед багон між двома ріками: Солокією (старинним Белзом) і її допливом Річицею (порівняй плян Белза й околиці). В цей спосіб уже сам терен приготував добрі обставини для кріпости, що й справді тут постала. Ось у який спосіб її створено.

Для збудування городу відтято глибоким перекопом частину другого підвищеного виступу, довгу на 300 м. Цим перекопом переведено воду Солокії і таким чином постала твердиня, незвичайно тяжка до здобуття.¹ В західній частині города був меш-

1. Точніше в Чачковського, *Белз*, стор. 6-8; Я. Пастернак, *Із белзької старини*, й тут, у цій праці, вступна частина.

кальний будинок, а знайдені там плитки вказують, що на тім місці стояла замкова церква, правдоподібно мурована. Замок був укріплений валами й дерев'яними баштами. Одне лише місце в Галицько-Волинській літописі говорить випадково про укріплення Белза. В 1223 році Олександр, белзький князь, не поїхав із города, бо, як пише літопис, "у нього направляли башту" (I, 118). Більше вказівок про укріплення в літописах не маємо. Зате з 1352 р., як угорські війська облягали Белз, маємо вістку про одного мадаря, що він "у повнім озброєнні поспішив скорими кроками до ровів названого замку (в котрім біг ріки закручується й обіймає сам замок), кинувся у хвилі згаданого рова, дістався до мурів названого замку й завзято воював".² З цього дуже добре пізнаємо белзький замок із його старим і новим руслом Солокії, наповненим водою, і мури — не знати лише, які, але правдоподібно мова тут про вали й дерев'яні укріплення. Не диво отже, що польський письменник XIV в. Янко з Чарнкова, називає Белз "замком дуже цінним і неможливим до здобуття". А письменник XVI ст. каже про Белз, що має "замок дерев'яний, окружений широко розлитими болотами, що його ніколи не досягає татарська стріла".

Побіч замку так само до першої половини XI ст. відноситься заснування монастиря з церквою св. Климента. Тепер немає ніякого сліду з неї, лише серед болот на південь від міста трохи підвищений горбок носить назву "Клименщина", а в XVI-XVIII ст. маємо в актах згадки, що така церква колись стояла. Культ св. Климента процвітав у нас у X-XII ст., отже на той час припадає заснування цієї церкви. Розкопи, переведені на місці, виявили й тут сліди культури XI століття. Тому що Ярослав Мудрий визначався особливою пошаною до св. Климента, можемо з великою правдоподібністю припускати, що церква й монастир св. Климента постали за часів Ярослава Мудрого. Що тут був також монастир, про це свідчать розкопи: знайдено на "Клименщині" цвинтар, самий чоловічий, ані одного сліду жіночого побуту не вдалося там відшукати. До того ще слід додати, що "Клименщина" лежить поза містом і серед болот, так що до неї було тяжко дістатися — дуже добре місце для монахів-аскетів.

Очевидно, в Белзі мусіла бути й парафіяльна церква. На

2. М. Грушевський, *З облоги Белза*, стор. 158.

жаль, безпосередніх вказівок немає, котра з відомих пізніше церков була парафіяльною в княжі часи. Найправдоподібніше була нею церква св. Миколая. Культ св. Миколая теж сягає дуже давніх часів, XI ст., і в княжій добі маємо багато церков у честь цього святому — хоч би, нпр., княжу церкву у Львові.³

Сліди життя княжої доби стрічаємо в багатьох місцях Белза. Крім замку й "Клименщини", стрічаємо черепки з посуду княжої доби далеко поза сьогоднішнім передмістям, на церквигці "Трійця", на другому церквигці "Монастирище" (оба на півн. захід від середмістя) та на Салаківщині й Острівці під Витковом (півд. захід від середмістя) і в самому місті. Вони вказують, що княжий Белз і його передмістя займали великий простір, що Белз був дійсно великим і важним городом. Обидва названі церквигца — "Трійця", де знайдено плитки з княжої доби, і "Монастирище" з останками череп'я — положені так само серед багнищ, як і "Клименщина". Дуже ймовірно, що й тут були вже в княжій добі монастирі; про ці місця буде ще дальше мова.

Стільки, покищо, можемо сказати про княжий Белз в XI і пізніших століттях. Головним матеріалом служать тут археологічні розкопи. Правда, вони щойно в початках і при дальшій копанні можуть дати ще дуже цінні висліди. Та вже й сьогодні можемо сказати, що до піднесення Белза причинився в великій мірі Ярослав Мудрий, якого особливо шанують белжани. На пам'ятку 900-тої річниці прилучення Белза до Київської Держави, громадянство Белза вилило в 1930 році для нинішньої парафіяльної церкви св. Духа дзвін з таким написом: "Цей дзвін, названий Миколай, вилитий за душпастирства о. Іларіона Гели... для церкви Зіслання св. Духа в Белзі, жертвами белзьких парохіян в р. 1930, то є в 900-літню річницю побідоносного в'їзду князя Ярослава Мудрого у город Белз".⁴ Єдиний, покищо, український пам'ятник великого минулого в нашій княжій городі!

Очевидно, сам князь Ярослав не остався в Белзі, але вернувся до Києва. У Володимирі Волинській лишився напевно, як і за Володимира Великого, окремиий князь. Був ним правдоподібно Святослав, пізніший Чернігівський князь, син Ярослава Мудрого, бо його літопис згадує в хвилині смерти батька (1054 р.) як

3. Пор. Гр. П-ів, "Найстарша церква міста Львова", *Українські Вісті*, 1936, ч. 228.

4. Гл. "Історія Белза та Белзчини", *Голос з-над Буга*, 1936, ч. 9.

тодішнього володимирського князя. На жаль, не знаємо знову, коли він почав тут панувати, чи був який князь із синів Ярослава перед ним на володимирському столі від 1030 року. Після Святослава засів у Володимирі інший син Ярослава Мудрого, Ігор, але пробув там лише три роки; 1057 р. він одержав смоленський стіл. Від цього року аж до 1078-го не маємо певних вісток про Волинь. Щойно в 1078 р. довідуємося, що тут княжить Ярополк Ізяславович, внук Ярослава Мудрого. За княження Ярополка dokonano остаточного відокремлення Галичини, де осіли Ростиславовичі, правнуки Ярослава Мудрого (1084). Ярополк пробував відібрати від них Галичину, але в поході на Звенигород згинув з руки вбивника (1087 р.).

Від того часу укладаються відносини так, що в Галичині, відокремленій від Волині, княжать три Ростиславовичі: в Перемишлі Рюрик (помер 1092), а після його смерти Володар (помер 1124), в Теревовлі ж Василько (помер 1124). У Володимирі Волинським засів Давид Ігоревич, син Ігоря Ярославовича, володимирського князя. Так Ростиславовичі, як і Давид Ігоревич, здобули свої волості силою, а з'їздові князів у Любечі (1097 року) прийшлося лише затвердити існуючий стан. Белз, отже, опинився під владою нового володимирського князя, хоч про нього від 1030 аж по 1150-ий рік не маємо згадок у літописі.

Давид Ігоревич не міг спокійно панувати в Володимирі, бо стягнув на себе кару з боку князів за те, що намовив Святополка Ізяславовича осліпити князя Василька теревовельського. Святополк, київський князь, мусів піти походом на Давида, покарати його. Він прогнав Давида до Польщі, зайняв Володимир і пробував (безуспішно) відібрати від Ростиславовичів Галичину; але це йому не вдалося. Це діялося в 1099 році й у тім часі бачимо в руках Давида город Бужеськ (Буськ, I, 37). Святополк вернувся до Києва, а в Володимирі лишив сина Мстислава з залогою, що складалася з берестян, пинян (мешканці Пинська на Поліссі) й вишгородців. Цікава річ, що не бачимо тут ні волинян, ні — подрібніше — черв'ян чи белжан. Місцеве населення сприяло Давидові як своєму дідичному князеві й неприхильно відносилося до київського князя і його залози. Симпатії до Давида виявлялися в володимирців під час його боротьби з галицькими Ростиславовичами — ще перед походом Святополка. "За тебе можемо битися", казали тоді до Давида володимирці. Тому київське панування на Волині (з Белзом і Червеном) мусіло опертися на чужих приходнях. Другий син Святополка, Ярослав,

поїхав до Угорщини й спровадив угрів проти Ростиславовичів. Святополк хотів таки конечно дістати в свої руки Галичину й сполучити її з Волинню (як це було перед відокремленням Галичини 1084 р.) під пануванням Києва. Тоді Давид погодився з Ростиславовичами, поїхав із Польщі в степи до половців, спровадив їх до Галичини й тут під Перемишлем угрів страшно погромлено (1099). Ярослав Святополкович утік до Берестя через Польщу — не довіряв очевидно белжанам і черв'янам. Давид зайняв Червен (певно й Белз) і ще один город на Холмщині й несподівано підступив під мури Володимира. Очевидно, скрізь мусів мати підпертя в місцевих людях, неприхильних Святополкові і його синам. Облога Володимира не вдалася, бо прибула поміч із Києва та з Луцька, а й городяни зі страху перед Святополком мусіли воювати проти Давида. Давид подався знову до половців і при їх посередництві укладено мир. Давид зайняв був хвилево Луцьк і Володимир, але потім мусів під натиском східньоукраїнських князів уступити до Дорогобужа, де й володів до смерті (1112 р.). Володимир дістав тепер Святополків син Ярослав і володів ним від 1100 до 1117 р. До Володимира належав Белз і Червен.

Тим часом на княжій престолі в Києві зайшла зміна: 1113 р. помер Святополк і почав княжити Володимир Мономах, син Всеволода, внук Ярослава Мудрого, що до того часу був переяславським князем. Ще чотири роки видержав Ярослав на володимирським престолі, але в 1117 р. дійшло між ним і Володиром Мономахом до війни. Вони ніби помирилися, але князем у Володимирі став спершу Роман Мономахович, а після його смерті, 1118 року, другий син Мономаха — Андрій. До Андрія належав також Червен, а певно й Белз. Ярослав Святополкович утік був до Угорщини, звідти до Польщі, пробував зайняти Червен за допомогою поляків, але тодішній намісник князя Андрія, Хома Ратиборович (можливо, що з київських боярів) зумів цей наступ відперти (1121). За два роки Ярослав знову пробував відібрати Володимир, обляг його з численними с'юзниками: уграми, чехами, поляками й обома галицькими Ростиславовичами, Володарем і Васильком. Облога скінчилася на нічім, бо під час бою Ярослав згинув від двох насланих убивників-поляків (1123). Таким способом Волинь (із Белзом і Червеном) залишився в руках Мономаховичів. Андрій княжить тут до 1135 року. За його 17-літнього князювання Волинь привикає до династії Мономаховичів так, що вважає її вже за свою рідну. Князі з того роду будуть уже з

невеличкою перервою (в рр. 1141-1146) панувати тут аж до 1340 року.

За княження Андрія двічі зайшла зміна на київським княжім престолі. 1125 року помер Володимир Мономах і по нім княжив його син Мстислав аж до своєї смерти (1132 р.). Довге княження Андрія в Володимирі й панування Мономаха і його сина в Києві зберегло Волинь від нових потрясень, зв'язаних зі зміною князів, як це було хоч би в останніх роках XI ст. і в першій чвертці XII ст. Але й після 1135 року панував на Волині член Мономахового роду, Ізяслав Мстиславович. Панує він тут у рр. 1135-1141, коли разом із київським престолом (опанованим уже 1139 р.), лучиться Волинь у руках Всеволода Святославовича (1141-1146). Після цієї перерви відбирає Волинь знову Ізяслав Мстиславович і володіє ним аж до смерти 1154 р. Ізяслав передав управу Волині братові Ярополкові, а після його смерті — синові Ярославові.

Такий був стан у хвилині смерти Ізяслава Мстиславовича. Поминувши княжі міжусобиці, зв'язані з переминою князів, і деякі напади поляків, Волинь, а з нею Белз і Белзчина, заживали відносного спокою. Особливо останніх 30 літ, 1123-1154, коли устійнилися (з малою перервою) династичні відносини і місцеве населення прив'язалося до князів Мономаховичів, повинно було розвинутися культурне й господарське життя Белза. Літопис не займається майже цілком тією сторінкою життя, але щодо Белза можемо цього догадуватися з великою правдоподібністю. Сильний белзький замок не дозволяв при кожній нагоді шарпати місто, а до того ще й боронили доступу до нього болота. Белз був осторонь великої торговельної (й воєнної!) дороги з Польщі. Часто стрічаємо в літописі вістки про напади поляків на Червен, а мовчанка про Белз свідчить, що наш город заживає більше спокою. Навіть під час походу Давида Ігоревича до Галичини чуємо про Бужеськ, не про Белз. Під 1150 роком пише літопис, що Володимирко Володаревич, галицький князь, під час війни з Ізяславом Мстиславовичем "стояв коло Белза", як почув, що союзники Ізяславові, угри, перейшли Карпати (I, 60). Белз належав до Волині, отже цей вислів літописця означає першу знану нам з історії облогу Белза. Вже тоді показалося, що не можна було його просто "взяти", як часто читаємо про інші городи, але треба було "стояти", себто облягати наш город. Це посередня вказівка, що в середині XII століття Белз далі був, як і в XI-ім, нездобутою твердинею. На жаль, крім здогадів, не можемо нічого ближчого сказати про культурне й господарське життя міста Белза.

Щойно після смерти Ізяслава Мстиславовича починаємо частіше чути про наш город. 1156 року переходить Володимир Волинський у руки Мстислава Ізяславовича, батька Романа Великого, і в його руках остає аж до його смерти (1170 р.). Ще за його життя виділилася з Волині Луцька Земля, де княжив Мстиславів брат Ярослав і пізніше Ярославовичі. Мстиславові лишилася Володимирська Земля, себто західня Волинь, із такими найважливішими городами: Володимир, Белз і Червен; до того прилучено ще й Берестейщину (Підляшшя). Як населення зжилося вже зі своєю династією Мстиславовичів, свідчить такий випадок: 1157 року, як Юрій, князь суздальський, хотів здобути Волинь для свого братанка Володимира Андрієвича (сина вищезгаданого Андрія Мономаховича, що княжив на Волині в 1118-1135 р.), цей кн. Володимир поїхав до Червена й закликав місто до підданя. "Він поїхав до Червена", — так оповідає літопис, — "але червяни замкнулися в городі. Володимир підїхав під город і почав говорити: "Я не прийшов до вас на битву, бо вас любив мій батько, а я ваш княжич; відчиніть город!" Та один із города стрілив із лука й поцілів його в горло; лише Бог захоронив його від смерти" (I, 74). Цілий похід Юрія не вдався — він мусів вертатися ні з чим. Очевидно, місцеве населення підпирало князя Мстислава.

19 серпня 1170 року помер князь Мстислав Ізяславович. Своїм заповітом він поділив володимирський уділ на чотири частини: Володимир дістав його найстарший син Роман, творець Галицько-Волинської Держави, другий син, Всеволод, дістав Белз, третій, Святослав, дістав Червен, а четвертий, Володимир — Берестя. Таким способом 1170 рік зазначився в історії Белза тим, що наш город став тоді княжою столицею. Щоб вповні зрозуміти вагу цієї хвилини в історії нашого города, мусимо подати кілька заміток. Постійні поділи волостей між українськими князями були, з погляду національно-державного, проявом шкідливим. Вони не лише не дозволяли зцементуватися більшому, сильнішому державному організмові в Україні, але ще доводили й до міжусобних війн і взаємного винищування своїх територій і їх населення. Отже й відокремлення, чи радше виділення, Белзької Землі — тут можемо вперше вжити того означення, що його стрічаємо в Галицько-Волинськiм літописі під 1223 роком (I, 118) — з національно-державного погляду не було добрим явищем. Зате, якщо дивитися з погляду користи города Белза, то це було явище корисне для самого міста. Осідаючи в Белзі, місцевий князь

мусів подбати про піднесення його: культурне — через будівництво нових церков, чи монастирів, що в ті часи були осередками культури й освіти, бо організованого державного шкільництва не було, — і господарське, хоч би через потреби двору, дружини тощо. Нераз князі займалися й торгівлею, виправлялися на лови по звіра тощо, і таким чином місцеве населення могло більше скористати, збагатитися при князеві і його дворі. Місцеві визначніші люди мали змогу потрапити князеві на очі й чимось визначитися. Так напр., знаємо з пізніших подій, із часів кн. Льва Даниловича (1285 р.), княжого воєводу Василька белжанина, себто з Белза (II, 88); це примір, як місцеві бояри в княжій столиці могли вибитися на високі становища.

Першим белзьким князем, отже, став Всеволод Мстиславович, праправнук Володимира Мономаха, що княжив у Белзі в рр. 1170-1195, себто від смерті батька до своєї смерті, протягом 25 літ. Родовід кн. Всеволода представляється так:

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

син Всеволода, внук Ярослава Мудрого, правнук Володимира Великого
князь київський 1113-1125

МСТИСЛАВ *1076 †1132 і ще 6 синів і 3 дочки

ІЗЯСЛАВ †1154 і ще 4 сини і 4 дочки

МСТИСЛАВ †1170 ЯРОСЛАВ † к. 1180 і ще 5 синів
(князь луцький)

РОМАН ВЕЛ. †1205 ВСЕВОЛОД †1195 і ще 2 сини;

(князь галицько-волинський)

Коли народився кн. Всеволод, цього не знаємо. Походив він із лицарського роду — й усі, подані в родоводі, його предки були непересічними одиницями. Великим дипломатом, організатором оборони України від половецьких нападів сміливим походом у саме серце степу, а при тому глибоко релігійною людиною був Мономах, син візантійської царівни. Його син, Мстислав, а так само внук і правнук були талановитими лицарями, політиками, вождями й дипломатами. Мстиславів син — Роман Великий — відіграв величезну роль в історії України, з'єднавши від століть розділені Галичину й Волинь у одне державне тіло. Матір'ю Всеволода, Романа і їхніх братів була Агнеса, дочка польського князя-лицаря Болеслава Кривоустого. З такого роду

походив перший самостійний князь Белза. На жаль, не знаємо його хресного імені, лише княже.⁵

Як же ставився цей князь до свого столичного міста? Таке питання насувається, коли пригадаємо ставлення його безпосередніх предків до їхнього столичного Володимира Волинського. Так дід Всеволода, як і його батько, постійно добивалися київського золотого стола, бо замалий був для них волинський уділ. Чогось подібного могли б ми сподіватися у князя Всеволода. В літописі ми маємо одне характеристичне з цього погляду місце. 1188 року галичани порозумілися з братом кн. Всеволода, Романом, прогнали свого князя Володимира, сина Ярослава Осмомисла, й запросили Романа до Галича на князя. Певний себе, а до того з нахилом до ризику, князь Роман рушив до Галича, а Володимир Волинський віддав Всеволодові белзькому з присягою, що не буде його в нього відбирати. Тоді Всеволод як стій покидає Белз і переноситься до Володимира Вол. Видно з цього, що белзьке княження він вважає за хвилеве, доки не трапиться ширше поле діяльності. Правда, в Володимирі він довго не перебував; Романові не повелася галицька справа, він мусів кинути Галич, і — не мав де подітися, бо Всеволод, згідно з умовою, не пускав Романа до Володимира. Щойно під натиском Романового тестя, київського князя Рюрика Ростиславовича, привернено давній стан. "Роман отже поїхав до Володимира, а Всеволод до Белза", — кінчає літописець своє оповідання (I, 85).

Від того часу аж до смерти оставав Всеволод у Белзі. Він володів Белзом і Червеном; цей останній город перейшов до Всеволода після смерти брата Святослава, що востаннє згадується як червенський князь 1171 року. Прилучення Червена, прастарого й важного волинського города, не вплинуло на зміну столиці Всеволода й вона надалі остає в Белзі. Белз став, отже, столицею белзько-червенського князівства і таким був до смерти Всеволода. На жаль, не знаємо з літопису, який простір обіймало це князівство, які до нього ще належали городи й села. Можемо хіба догадуватися, що з Белзом були зв'язані політично південноволинські городи, отже перш за все Бужеськ (нині Буськ). Певніший матеріал для цього дають нам щойно пізніші часи —

5. Князі прибирали традиційне княже ім'я (напр., Всеволод), а крім того при хрещенні надавано їм християнське.

про це буде мова далі (IV розділ). Не знаємо, що зробив кн. Всеволод для піднесення свого столичного міста. Може зчасом моглимо сказати щось про це, як буде переведено дальші розкопи в Белзі.

На цьому місці треба згадати ще про одну традицію, зв'язану з особою кн. Всеволода. Іменно у василіянському монастирі в Підгірцях, у стариннім княжім городі Пліснеську, що згадується в 1180-их роках, є традиція, що там мала панувати княжна Олена, дочка кн. Всеволода белзького, яка й заснувала первісну дерев'яну церкву для монахів. Ця традиція неправа й полягає на непорозумінні; ніякі сучасні джерела про це не говорять.⁶ Воно, врешті, цілком неможливе. Поперше, не знаємо нічого, щоб князь Всеволод белзький мав дочку Олену, чи взагалі якунебудь дочку; знаємо лише про двох синів, Олександра і Всеволода. Подруге, Пліснеськ — це старий граничний город Галицького Князівства, що ніколи до Волині не належав, отже не міг при поділі припасти Всеволодові. До того знаємо певно з літопису, що в 1180-их роках, отже в час Всеволодового княження в Белзі, Пліснеськ належав до Галичини (I, 85). Таким чином, не маємо ніяких даних про приналежність Пліснеська до Всеволода, ні про Всеволодову дочку Олену.

Трохи докладнішу записку містить літопис під 1195 роком про смерть князя Всеволода: "Помер князь Всеволод, син Мстиславів, прийнявши монаший чин; і так спрятали його тіло й відпровадили його до гробу: володимирський єпископ, усі ігумени й священники і поховали в церкві святої Богородиці, в місяці квітні" (I, 89). З цієї записки бачимо, що кн. Всеволод постригся перед смертю в монахи, як це було в нас тоді в звичаю. Але разом із тим бачимо, що він помер у якімсь монастирі в Володимирі Волинському, а не в Белзі; так само поховано його не в Белзі, в котрійсь із його церков, а в катедральній церкві Пресв. Богородиці (Успення), збудованій його батьком Мстиславом. От та церква була родинною гробницею князів Мстиславовичів (пізніше: лише волинської лінії); лежав там і засновник катедри, кн. Мстислав, а з пізніших князів, напр., Володимир Василькович. Знайшов там вічний спочинок і перший белзький князь — Все-

6. Вияснення справи: гл. Т. Коструба, "Середньовічна традиція пліснесько-підгорецького монастиря", *Записки Чина св. Василя В.*, т. VI, вип. 1-2.

волод Мстиславович. Цікавіше те, що він не постригся в белзькому монастирі (чи в якомусь іншому з монастирів), але причини цього не знаємо.

Очевидно, що, відходячи до монастиря, кн. Всеволод передав своє князівство двом синам: Белз віддав Олександрові, Червен Всеволодові. Таким способом, Белз тратить зверхність над старим Червеном і за княження кн. Олександра (1195 - к. 1234), протягом яких сорок літ, є лише столицею свого тіснішого уділу, певно в тих межах, що їх був закреслив Мстислав Ізяславович для сина Всеволода первісно, коли Червен віддав був Святославі. За часів Олександра Всеволодовича вперше стрічаємося (1223 р.) з назвою "Белзька Земля" для означення волости (I, 118), а ще значно пізніше після прилучення Белза до Галичини, в 1288 році стрічаємо в літописі означення "Белзьке Князівство" (II, 104). Оці назви — це пам'ятка окремішності Белзчини, що тривала протягом мало не сімдесятьох років (1170-1230).

Під володінням кн. Олександра Белз і Белзчина не все зазнавали спокою. Ще перше десятиріччя (1195-1205) перейшло спокійно, не чуємо тоді про війни, в яких терпів би Белз. Зате 1205 року почалися в Галичині війни за наслідство престолу після несподіваної смерті кн. Романа Великого в битві з поляками під Завихостом. Белзький князь не міг остати лише свідком подій, бо надто близько від його посілості вони відбувалися. Спадщина по Романові — Галич і Володимир — обіймала кліщами Белзьке Князівство, що було природною сполукою між Галичем і Володимиром. Після невдатного походу на Галич Романового тестя Рюрика (1205), настала більша небезпека. Чернігівські князі, сини Ігоря Святославовича, споріднені з Ростиславовичами, задумали зайняти Галичину. Було їх троє: Володимир, Роман і Святослав.⁷

Ігоревичі мали в Галичині свою партію ще за життя кн. Романа Мстиславовича і після його смерті ця партія закликала їх до Галичини: Володимира до Галича, а Романа до Звенигорода.

7. Ось їх родовід:

СВЯТОСЛАВ ОЛЬГОВИЧ († 1166)	ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ († 1187)	
ІГОР († 1202)	дочка (Евфрозинія?)	
ВОЛОДИМИР	РОМАН	СВЯТОСЛАВ
кн. галицький	кн. звенигородський	кн. перемиський
ІЗЯСЛАВ	ще 1 син	
кн. теребовельський		

Княгиня Романова з дітьми втікла спершу до Володимира Вол., але й тут знайшлися прихильники Ігоревичів і вона мусіла з дітьми (Данилом і Васильком) тікати до Польщі. Третій Ігоревич, Святослав, сів у Володимирі Вол. Тим часом між самими Ігоревичами настала незгода: Роман при допомозі угрів прогнав брата з Галича й заволодів сам Галичем (1208 р.). Князь Олександр белзький задумав покористуватися цією нагодою, щоб зайняти Володимир, де він мав у населення симпатії. Він запросив собі до допоміжності польських князів, Лешка (Лешка) і Конрада, і з ними прийшов під Володимир. Володимирці з радістю прийняли Олександра, відчинили йому без бою ворота, але союзники-поляки кинулися грабити город. Князя Святослава Ігоревича взяли до неволі й повезли до Польщі, а Олександр сів у Володимирі, — кінчить літописець. Це княження було тимчасово перерване (тут за допомогою Лешка сів кн. Інгвар), але скоро Олександр порозумівся з Лешком і знову засів у Володимирі; Інгвара не любили бояри. Та незабаром Олександр відступив Белз Василькові Романовичеві (к. 1210), а собі взяв городи Угровеськ, Верещин, Столпя й Комів (на теп. Холмщині); Олександрів брат Всеволод княжив у Червені.

Тим часом у Галичині настали усобиці, в які втручалися свої та чужі. Скінчилися вони, покищо, згладженням Ігоревичів зі світа й запануванням молодого Данила з матір'ю в Галичі (1211). В усобицях брав участь і Василько, що княжив тоді в Белзі. Сюди до Белза приїхала незабаром і княгиня Романова, бо галицькі бояри вигнали її з Галича. Але панування Василька в Белзі не тривало довго; за новим порозумінням із Лешком Олександр відібрав від Василька Белз (1213). В цей спосіб кн. Олександр злучив у своїх руках Белз, Володимир і велику частину Забужжя (опісля Холмщини). Отже, белзьке князівство (чи радше посілість белзького князя) зростає до найбільших у цілій своїй історії розмірів. Правда, Олександр сам не сів у Белзі, але посадив тут брата Всеволода. Сам сів у Володимирі.

Такий стан тривав недовго. Вже незабаром Данило й Василько відібрали від Олександра Тихомль і Перемишль, а 1214 року Лешко відібрав від нього Володимир, посадив там Романовичів, а собі забрав Забужжя. Олександр вертається до Белза та з konieczности тримається з Романовичами, як літописець зазначає — неширо (I, 114), а щойно в 1223 році відступає від союзу з Романовичами. На цьому потерпіла Белзчина. Ось що розказує літописець: "В суботу вночі Данило й Василько грабили

в околицях Белза й Червена і пограбили всю землю: боярин грабив боярина, смерд смерда, город город, так що не остало ні одно село не пограбоване, як це притчею говорять (святі) Книги: не остався камінь на камені. Отсю ніч називають белжани злою ніччю, бо та ніч злу гру їм зіграла: бо їх повоювали перед досвітком". Але за вставленням свого тестя кн. Данило перестав руйнувати Белзчину й вернувся до Володимира (I, 114).

Як бачимо з цього опису, околиці Белза й Червена тяжко потерпіли. Олександр не хотів дарувати цього й старався розсварити Данила з його тестем, Мстиславом Удатним, що тоді княжив у Галичі (Данило з Васильком у Володимирі). Мстислав справді виступив проти Данила, а Олександр дав свою поміч. Та й цим разом Данило перемиг їм і мало що не добув Белза, як пише літопис (I, 117-118). Данило з союзниками поляками "пограбили Землю Белзьку й Червенську аж до остатка" і війна мало не закінчилася відібранням Белза від Олександра. Мстислав і Данило погодилися і белзький князь мусів зрехтисся своїх широких плянів.

З описаних боїв можемо вибрати кілька дрібниць до історії самого Белза й Белзчини. Тож насамперед бачимо, що Белз є далі нездобутою твердинею. Коло нього є якісь (не названі) городи й села. Любачів згадується двічі, але він радше не належить до Белзького Князівства, — зате до нього, в 1220-их рр., уже належить Червен; кн. Всеволод червенський не згадується від 1214-го року. Після боїв бачимо, що кн. Олександр направляє городські укріплення — нарушені під час боїв у 1223 році. Стільки лише можемо сказати, що Белзчина була на поч. XIII ст. вже досить густо заселена й багата — було що грабити... Князь Олександр від того часу уникає конфлікту з Романовичами й виступає навіть як їх союзник.

Та це була "солонина згода" і скоро вийшло знову непорозуміння, що закінчилося сумно для Олександра. Біля 1230 р. він порозумівся з боярами, що задумали згладити обох Романовичів зі світа. Але змова не вдалася й Олександр мусів тікати з Белза до Перемишля, сильного боярського гнізда й до того неприхильно настроєного супроти кн. Данила. За кару, Василько рушив походом на Белз і зайняв його — перший раз від 1030 року чуємо про здобуття Белза. Можемо здогадуватися, що здобуто його не так силою, як радше, після втечі князя, белжани не хотіли непотрібно наражувати своєї землі на знищення і тому піддалися. Князь Данило рушив до Перемишля й Олександр не

вважав за можливе лишатися тут; він подався до Угорщини дорогою на Сянік, а за ним гнали Данилові вояки. В Угорщині князь Олександр ввійшов у порозуміння з вигнаним галицьким боярином Судиславом і вони навели на Галичину угрів. З допомогою угорського короля Андрія Олександрові вдалося відібрати Белз і Червен. Але врешті після дальшої невдатної боротьби з Романовичами, кн. Олександр уклав із кн. Данилом мир (весна 1233 р.) і навіть у дальшій боротьбі з уграми помагав Романовичам. Та в критичній хвилині дався спокусити Судиславові, як той обіцяв йому галицький престол. Олександр відступив від Данила, та зле на тім вийшов; Данило впорався з уграми, а Олександра взяв до неволі (1234 р.). Від того часу літопис мовчить про долю Олександра белзького — очевидно він помер у полоні в князя Данила, що не хотів уже мати під боком такого неспокійного князя. Він лишив двоє дітей по собі з подружжя із дочкою Володимира Рюриковича, київського князя (1223-1234): сина Всеволода й дочку Настасю, жінку мазовецького князя Болеслава, а після його смерті — угорського боярина Дмитра. Кн. Всеволода Олександровича бачимо біля 1244 р. з військом кн. Данила, але не як самостійного князя, лише як служебного (II, 26). Белз і Червен, отже, прилучено в 1234 році до посіпостей Романовичів і самостійність цих земель скінчилася.

Очевидно, що свою окремішність, як адміністраційна одиниця, Князівство Белзьке, навіть із цією почесною назвою (стрічаємо її в 1288 році в літописі, II, 104), задержує й далі. На чолі його стоїть певно якийсь визначніший боярин, але не князь — зі зрозумілих причин: Данило добре тямив Олександра белзького. Від 1237 р., себто від заснування города Холму,⁸ Белз зв'язується з ним тісніше. Холм, улюблене місто кн. Данила, заступає зчасом давній Червен, що й так уже чимраз більше занепадав, а його коштом розвивався Володимир Волинський і Белз. Ми бачили, що Червен уже від кн. Всеволода белзького сходить на другий плян — і згодом чимраз рідше чуємо про нього. Остаточо до його занепаду причинився Холм, що перебрав на себе ролю столиці Забужжя, відтепер — Холмщини. За кн. Льва Даниловича виступає Белз разом з Червеном і Холмом, себто ціле наше Забужжя (старі Червенські Городи) разом, як уділ кн. Юрія Львовича (II, 102, 115). Можемо сміло догадуватися, що вже кн.

8. Пор. Т. К., "Початки Холму. У сімсотліття його заснування: 1237-1937", *Нова Зоря*, 1937, ч. 37.

Данило Романович злучив усі ці городи з їх волостями разом. Він переніс також недавно, перед заснуванням Холму, створену єпископську катедру з Угровська до Холму. З того, очевидно, часу зв'язується й Белз із холмською дієцезією. Отже, кн. Данило сполучив наш город із Холмом не лише політично, а й церковно.

Від того часу аж до смерти Данила Романовича (1264) Белз остається під його безпосередньою владою, себто продовж 1234-1264 рр., повних 30 літ. Сам князь (від 1253 р. — король) Данило вибирає собі Холм за столицю й живе там, а Галичину віддав в управу галицьким боярам (біля 1250 р. — своєму синові Львові). За його життя перейшла по наших землях жажлива татарська хуртовина (1241). Звичайно здогадуються вчені, що тоді зруйновано й Белз, але в літописі про те нема мови, хоч про важніші городи говориться точно (II, 19). Можемо радше припускати протилежне, що Белз і тепер оборонили непролазні болота й сильне укріплення. Татари нерадо облягали й здобували городи; вони, напр., не могли добути Крем'янця й Данилова. З уваги на те, традицію з XVIст., що белзького замку не ткнула татарська стріла, можемо з великою правдоподібністю віднести й до подій із 1241 року.

Після смерти короля Данила холмсько-белзьким князем став один із молодших синів нашого короля, Шварно Данилович, і володів цією волостю в рр. 1264-б. 1269. З його часів літопис занотував напад поляків на околиці Белза в 1266 р., де вони воювали й палили села (II, 72), хоч і тут знову не знаходимо ніякої вказівки, щоб Белз добуто. Наш город і далі, згідно зі своєю традицією, гордо ставив чоло кожному наїзникові. Невдовзі після цього наїзду Шварно, зять литовського короля Мендовга († 1263), став князем Литви на місце свого шурина, Войшелка, що вступив до монастиря. Шварно переніс свою столицю до Новгородка, але Холм і Белз задержав і далі під своєю владою. Після смерти кн. Шварна (біля 1269 р.) литовський стіл перейшов знову до литовських князів, а Холм і Белз на основі заповіту Шварна дістав галицький князь, Лев Данилович, засновник Львова, й володів ним. Не знаємо, коли кн. Лев передав Холм, Белз і Червен синові, кн. Юрієві Львовичеві, але в усякім разі сталося це перед 1288 роком, коли ці городи бачимо вже в руках кн. Юрія (II, 102). Очевидно, що вони вже до смерти оставали в його руках. На превеликий жаль, із 1290-им роком кінчиться наша цінна історична пам'ятка — Галицько-Волинський літопис, і останні роки панування кн. Льва аж до його смерти (†

1301), а також його наступників: Юрія I. Львовича (1301-1308), синів Юрієвих Андрія і Льва Юрієвичів († 1323) і Юрія II Болеслава († 1340) зарисовуються перед нашими очима досить невиразно. Мусимо збирати випадкові вістки з грамот цих князів і чужих джерел, щоб відбудувати історію Галицько-Волинського Князівства; що ж казати вже про історію окремих міст!

Зате можемо сказати кілька слів про внутрішню історію Галицько-Волинського Князівства за останніх Романовичів. Перш усього — це зворот в організації держави до західніх зразків. Помічаємо це в організації княжої канцелярії, що починає видавати латинські документи й уживати латинської печатки. З великою правдоподібністю можемо віднести початок цієї організації ще до часів кн. Льва, хоч певно знаємо щойно латинську печатку Юрія Львовича. Загалом, ціла діяльність цього князя вказує на його західню орієнтацію. Він навіть, правдоподібно, зав'язав зносини з Апостольською Столицею в Римі. Столицею держави стає тепер Володимир Волинський, а Галич остається лише столицею церковної провінції. 1303 року добився остаточно наш князь заснування окремої галицької Митрополії (православної), що, крім митрополичої галицької столиці, мала такі єпископства: володимирське, перемиське, луцьке, турівське й холмське (сюди належав, очевидно, й Белз). Другим галицьким митрополитом був монах Петро, ігумен монастиря св. Спаса в нинішній Равщині, отже з Белзької Землі; православна Церква признала його святим. Побіч цього церковного поділу мусів існувати й політичний, адміністраційний. Юрій Львович злучив у своїх руках цілу спадщину кн. Романа Великого, а навіть іще збільшив її: в спадщині по кн. Мстиславові перейшла до нього східня Волинь, Луцьке Князівство. Таким чином держава кн. Юрія Львовича, називана по прастарій традиції "Волинською Землею", складалася з таких князівств: 1) у Галичині: Галицьке, Тербовельське, Перемиське й Львівське (давнє Звенигородське); 2) в Холмщині (себто Забужжі, Зах. Волині): Белзьке, Червенське й Холмське; 3) в Сх. Волині: Луцьке, Дорогобузьке й Пересопницьке; 4) центральне, столичне Володимирське; 5) Берестейсько-Дорогичинське. Вони зберегли свою традицію окремих цілостей і певно були в управі бояр. Якраз із часів останніх Романовичів маємо вказівку, що оті старі князівства на західній зразок починають називатися "палятинатами", а на їх чолі стоять "палятини" — бояри. Грамота Юрія II Болеслава з 1335 року вичисляє таких палятинів: Михайла Єлезаровича — палятин

белзького, Грицька Коссачовича — палятина перемиського, Бориска Кракулю — палятина львівського, й Ходора Отека — палятина луцького. Як бачимо, тут названі лише палятини найвизначніших міст, а між ними на першій місці палятин Белза. Не знаємо лише, чи це щойно Юрій II завів уряд палятинів, чи він був уже перед ним. Та це лише питання про давність назви, бо ж бояри й давніше, ще від часів кн. Данила (або й давніших), діставали в управу городи або цілі уділи.

Яка була рідна, українська назва палятинату й палятина, цього не знаємо. З польськими порядками заведено на них і польську назву — воєводство й воєвода. В українській адміністрації воєвода був лише один. На всякий випадок, бачимо, що поділ краю на менші адміністраційні одиниці — князівства або землі — сягає ще часів нашої княжої державности, а поляки лише прийняли цей старий поділ, певно здебільша й у тих самих границях. Можемо певно твердити, що й менші адміністраційні одиниці, повіти, походять із княжих часів.⁹

Але не встигли рідні князі завести й закріпити нової управи, чи лише змінити дещо стару. Вже в 1340 році згинув отруєний король Юрій II і над Галицько-Волинською Державою зависли нові війни, що закінчилися поділом її між Польщею й Литвою. Польща, після недовгого угорського панування, прилучила до себе Галичину, а згодом також Забужжя. Волинь знову (в тіснішому значенні) дісталася Литві. Перейдемо тепер до огляду цих важних для Белза й Белзчини політичних подій.

2. За литовського, угорського й мазовецького володіння (1340-1462)

Події після смерті Юрія II. — Юрій Наримунтович, белзький князь. — Холмське єпископство й постання титулу "єпископ холмсько-белзький". — Часи Володислава Опольського. — Чудотворна ікона белзько-ченстоховська. — Белзчина під мазовецькими князями. — Характер діяльності мазовецьких Пястовичів у Белзькій Князівстві.

340 літ перебував Белз під владою князів з української династії, потомків Володимира Великого й пізніше спеціально

9. Dr. I. Szaraniewicz, *Rys wewnętrznych stosunków Galicyi Wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku*, стор. 56-57, 59. Більше про це в IV розділі нашої праці.

його волинської лінії — Мстиславовичів (далі — Романовичів). З-поміж них мав Белз двох спеціально своїх князів: Всеволода Мстиславовича й Олександра Всеволодовича. Перший, похований у Володимирі Волинському, зв'язав морально Белз із Волинню; про місце вічного спочинку другого не знаємо нічого. За панування над Волинню чужих династій Белз іще мав своїх князів, що резидували в Белзі; ще став він був столичним городом, осідком князів. Та це були вже останні блиски, що лише спиралися на стару традицію княжого города, самі ж мали значення переходового стану. До того, про місцеве населення дбав лише князь-литовець, Юрій Наримунтович; інші переважно експлуатували край, чи то стягаючи з нього його цінності, чи насаджуючи тут своїх убогих земляків. Після уступлення кн. Юрія Наримунтовича український Белз і Белзчина почули, що були під чужим пануванням.

* * *

Смерть кор. Юрія II в 1340 році й поспішний похід на Галичину польського короля Казимира Великого мали довести до знищення Галицько-Волинської Держави. Але справа не скінчилася так легко. Галицькі бояри признали своїм володарем Любарта-Дмитра Гедиміновича, литовського князя, але спорідненого в жіночій лінії з Романовичами.¹⁰ Вже в 1340 році він укріпився на Волині, радо прийнятий і піддержаний місцевими боярами, а в 1341 році бачимо його у Львові. В його імені управляв Галичиною Дмитро Дедько, найвизначніший галицький боярин. Він завзято воював проти Казимира, навіть за допомогою татар і зумів обстояти незалежність Галичини ще через 9 літ, до 1349 року. Отже, в роках 1340-1349 існувало ще Галицько-Волинське Князівство й Белз був підчинений правному спадкоємцеві нашого престолу. Щойно 1349 р. польсько-угорські союзні війська зуміли побити Дедька й добули Галичину. З того часу Галичина лучиться тісніше зі сусідніми державами — з Угорщиною, з Польщею, хоч і тимчасово має ще часи самоуправи за Володислава Опольського в 1370-их роках, а навіть окремого князя — Юрія Наримунтовича.

В 1349 році, як пише польський історик Янко з Чарнкова, Казимір напав зі сильним військом і відібрав у Любарта майже цілу державу — лише крім Луцького Князівства. Між іншими

10. Гедимін († к. 1341)

Любарт-Дмитро († по 1382)

Юрій-Болеслав († 7.IV.1340)

дочка, незнана з імені

містами добув він Володимир, Белз, Берестя й інші, не названі по імені.¹¹ Та Любарт не погодився з цим і скоро, мабуть уже 1350 року, відібрав назад забрані городи. Белз стає тепер городом, що нераз бачить під своїми мурами чужинецькі війська. 1352 року Казимір і угорський король Людовик Великий знову облягають Белз — при тій нагоді маємо поданий вище перший опис белзького замку. Польські й угорські війська стрінулися коло Белза. Було це вчасною весною, як уже стопилися сніги. Такий час дуже сприяв оборонцям нашого города: непролазні болота навесні дуже утруднювали ворогам доступ до твердині. Начальником города був кастелян Дрозге — так називає його сучасний угорський історик, що описав облогу 1352 р., — отже найправдоподібніше посадник кн. Любарта, боярин Дрозд. Королі післали до нього зазив, щоб піддав город. Проворний посадник виявляв охоту переговорювати, тягнув переговори цілий тиждень, а тим часом укріплював город і чекав на помічні війська. Вкінці переговори розбилися й королі приступили до здобування замку. Але це не було легко. Белзька залога відбивала ворожі напади і поляки з уграми мали там великі втрати; між іншими згинув племінник кор. Людовика, а й сам Людовик дістав палицею по голові так сильно, що мало не згинув. Белз показався знову нездобутою твердинею. Королі мусіли відступити — і по дорозі до Угорщини Людовик ще й зазнав небезпеки: галицькі українці підпалили були хату, де він ночував, так що угорський король ледве вирятувався.

Після цього невдатного походу Казимір таки в 1352 році вирушив літом на Холмщину й тут уклав із литовськими князями угоду. На її основі Галичина відійшла до Казиміра, а землі-князівства: Володимирське, Луцьке, Белзьке, Холмське (давн. Червенське) й Берестейське осталися при Литві. Лише Крем'янецька Волость займала якесь посереднє місце: дістав її в управу Юрій Наримунтович, що вперше тут виступає на історичній арені, "від литовських князів і від короля". Та це було лише коротке перемир'я і в 1353 році литовці нападають на Галичину, на Львів, і здобувають Галич. У жовтні того ж року бачимо Казиміра, як стоїть під Белзом — очевидно знову безуспішно. В час між 1352 роком і 1366-им тривали напружені воєнні відносини між Литвою з одного боку, а Польщею й Угорщиною з другого. Щойно 1366

11. Гл. пояснення в М. Грушевського, *Історія*, IV, 32.

р. Казимір задумав розчислитися остаточно з Литвою. Час був догідний, бо внаслідок ворожнечі литовців із татарами за Поділля Литва була позбавлена татарської підмоги, а до того, правдоподібно в порозумінні з Казиміром, пруські хрестоносці вдарили рівночасно з поляками на Литву. Казимір підступив під Белз, де як князя бачимо вище згаданого Юрія Наримунтовича. Кн. Юрій піддався Казимірові (мабуть, безнадійно було боронитися в ситуації 1366 року) і за це дістав іще Холм від польського короля. Казимір здобув цілу Володимирську Землю, але віддав її одному з литовських князів. Укладено тоді спеціальну умову, що в важній нам частині звучить так:

"А се я, князь великий Олгерд, с своєю братією, с Кейстутем, с Явнутем, с Любартом і с своїми дітьми учинили єсьми мир с своїм братом, королем полским Казимиром іс божої милости, і с князем Юрієм і с другим Юрієм і с Олександром; а то будь свідомо всякому, коли хто на тот лист смотрит, оже на том ся єсмо мирили: Князю Любарту Луцкая Земля со всіми волостями отчизними і с сели, как іздавна пошло, Стожек, Данилов, Закамян, Шюемск, Острог, Полоний, Межибожие; а і єще к Луцку оступил ся король володимерских волости: Велли, Збяз, Чернечгородок, Камян, Мелница. А Володимер королеви достался с теми волостями: Городел, Любомль, Туринск, Ратев, Кошер, Влучим. А князь великий с своїм братом с Любартом сступился королеви: Кремянца, Перемиля, Олешка, Белза, Грабовца, Холма, Щербешина, Лопатина. А коньчали єсьми межі собою мир вічний".

Договір 1366 року закріпив для Белза цілком нове державно-правне становище: внаслідок договору поставало Белзько-Холмське Князівство під владою кн. Юрія Наримунтовича, що був (але лише коротенький час) васалем польського короля.

Князь Юрій Наримунтович (як белзький князь, біля 1350-1377) походив із литовської династії. Родовід його виглядає так:

Гедимін † б. 1341

вел. князь Литви

Наримунт-Гліб (Давид)

Любарт-Дмитро і ще 5 синів
і 5 дочок

† 1326

кн. гал.-волинський

Юрій, князь белзький, і ще 5 синів

* перед 1326 † б. 1400

Точної дати народження кн. Юрія Наримунтовича не знаємо, але вродився він перед 1326 роком, себто роком батькової

смерти. Вперше виступає він на історичній арені 1352 року, як ми бачили вище, але дуже правдоподібно, що Белз дістав як спадщину при поділі волинських волостей уже б. 1350 року. 1352 року він до Белзької Землі дістає ще Крем'янецьку Волость, а 1366 дістає від польського короля Холм. Юрій став отже князем холмсько-белзьким. Тоді, очевидно, почав він працю над піднесенням свого князівства. Вже оті факти вказують, що Юрій, син одного з найбільше лицарських синів Гедиміна, був не лише хоробрим войовником, але й добрим дипломатом: він навіть у найприкрішім становищі вміє виплисти наверх не лише без втрати, але ще й із прибутком!

Продовж 11 літ (1366-1377), коли Юрій княжить без перерви в Белзі, столицею залишається Белз. Можемо з повною правдоподібністю припускати, що в цей час холмські єпископи прибрали титул холмсько-белзьких. Белз підлягав початково, починаючи ще правдоподібно від часів Володимира Великого, єпископству володимирському, аж до того часу, коли постала друга катедра на території Червенських Городів, пізн. Холмщини: первісно в Угровську, після заснування Холму (1237) перенесена незабаром туди — хоч точної дати й не можемо устійнити. Відтоді, отже біля 1240 (?) року, Белз під церковним оглядом підлягав правдоподібно холмській дієцезії: першим холмським єпископом був Іван (I, 114), вибраний з-поміж крилошан катедри Пресв. Богородиці в Володимирі Вол. На жаль, наші матеріяли не дають змоги відбудувати повного каталогу холмських єпископів; знаємо ще еп. Івана з 1335 року й після нього щойно еп. Каліста, згаданого 1376 р., отже в часах Юрія Наримунтовича. Звідки ж і коли взявся титул єпископів холмсько-белзьких? Могло це статися, очевидно, лише тоді, коли в дієцезії побіч столичного Холму серед інших городів визначався так само столичним характером Белз. Було це до нашого часу, за панування князів не-латинників, тричі: вперше за Всеволода, вдруге за Олександра, а втретє — за Юрія Наримунтовича. Перші два моменти відпадають, бо тоді взагалі ще не було Холму; залишається лише час Юрія Наримунтовича. І справді на цей час маємо документальну вказівку. На одному Євангелії є записка такого змісту: "Се я князь Юрій холмской, сынъ Данилія Холмскаго, по смерти сына моего, князя Семена, придали есмо к церкви Божой Пречистой Богоматери на береги обаполь Бугу, въ лѣто 6884 (тобто 1376), къ столцу епископіи Холмское при боголюбезномъ Калисти епископи холмскомъ и белзкомъ". Отже, найправдоподібніше, таки за кн. Юрія постав цей титул — єпископа холмсько-белзького.

Але хоч Юрій підчинився польському королеві, то не щиро, і вже Янко з Чарнкова відмічує це. Ще в 1368 році бачимо кн. Юрія у Львові, в згоді з королем, але вже перед 1370-им роком він відступає від польського короля й у війнах між Польщею і Литвою, що все відновлялися, стоїть по стороні Литви. Напр., у 1376 році литовці напали на Галичину. Пруський історик того часу, Герман де Вартберге, розказує, що Юрій Наримунтович і Любарт були невдоволені наданням Галичини Володиславові Опольському і тому почали нападати на Галичину. Не можна уявити собі, щоб кн. Юрій міг так сильно держатися в Белзі без піддержки місцевого населення; очевидно, що Белзька Земля була прив'язана до свого лицарського князя, що завзято обстоював самостійність Белзчини.

Та вже наступний рік — 1377 — ніс Белзові прикру несподіванку. Кн. Юрія вважали спричинником походу на Галичину й тому кор. Людовик угорський, що під його владою була Галичина, вирушив походом на Белз. Наш город і тепер виявився "замком дуже сильним і нездобутим", як його назвав згадуваний уже Янко з Чарнкова при цій нагоді. Юрій міг би був боронитися довго, але що не дістав нізвідки помочі, тому піддався. Холм був уже здобутий перед тим польськими військами, а з півночі напали знову пруські хрестоносці. Супроти того не було виглядів — і кн. Юрій скапітулював. Очевидно, князь бажав рятувати край перед пустошенням. Сам він дістав Любачів і доходи з бохенської сільної жупи — 100 гривен річної пенсії.

Так скінчилася самостійність Белзького Князівства. Його прилучено тепер до Галичини. Починаючи з 1372 аж до 1378 року управляв Галичиною кн. Володислав Опольський, зі старого шлезького роду Пястовичів, що на польським престолі якраз вигасли зі смертю Казимира Великого (1370). Опольський був кривняком Людовика. Згідно з угорським правом, членам королівської родини запевнювалося відповідні доходи в той спосіб, що віддавалося їм в управу якусь провінцію. В ній мали королівські кривняки право вживати монаршого титулу, але владу мали не більшу, як звичайні королівські намісники. Так було й з кн. Володиславом Опольським.¹² Він титулював себе "з Божої ласки дідичним паном Руси", вибивав свою окрему монету (це, врешті, для Галичини робив і Казимір Великий) і надавав землі й привілеї в Галичині — хоч і зазначував свою залежність від кор.

12. J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, II, Краків, 1926, стор. 177.

Людовика. Таким чином і Белзчина опинилася під посередньою владою угорського короля. Під володінням Опольського була Белзчина (з цілою Холмщиною) до 1378 року.

Новий князь хотів усякими ласками приєднати до себе белжан. Він іменував белзьким війтом Лібінга (видно, якогось німця), дав йому дім вільний від чиншів, чотири лани на фільварок, лазню, половину доходів із чиншів і склепів і що третій гріш зі судових кар. На випosaження міста мешканці одержали стільки поля, скільки могли обсадити й управляти. Щойно по дванадцятьох роках вольностей мали вплачувати як чинш 12 грошів. На просторі милі від міста не міг замешкати ні один ремісник ані корчмар німецький із Белза. Щоб стягнути до Белза купців, кн. Володислав увільнив усіх белзьких купців від половини всяких мит, що їх збиралося "в Руській Землі", себто в Галичині; а 1377 р. він установив право складу на сіль: ніхто з мешканців Литви (й українських земель під Литвою) не смів їхати далі "по руську сіль", але мусів її купувати в Белзі. Врешті дозволив Белзові мати свою постригальню.

З отих привілеїв для Белза можемо бачити, як виглядало наше місто в 1370-их роках. Має воно свого війта з німців, досить багато вивінуваного, лазню, розвинену торгівлю; не можемо точно знати, що з того вже було раніше, хоч у великій мірі можемо приписувати піднесення Белза князеві Юрієві. На всякий випадок, наше місто багато завдячує Володиславові Опольському, хоч і не знаємо точно, яке було його ставлення до корінного, українського і православного, населення.

З часами Володислава Опольського в'яжеться традиція про вивезення з Белза його найбільшої релігійної цінності — чудотворної ікони Пресв. Богородиці, відомої нині як Ченстоховської. Кн. Володислав мав вивезти її до Ченстохови з Белза. Тому що немає сучасних вказівок у цій справі, дехто пробував цілком заперечити традицію, що цей чудотворний образ був у Белзі. Так уже історик Львова 2-ої половини XVII ст., Зіморович, заперечував цю традицію, хоч і знав її. Оповівши про ікону й про те, що її вивіз Опольський до Ченстохови (Зіморович каже, що зі Львова від Василіян), він згадує про традицію зв'язання її з Белзом такими словами лише, що, мовляв, ніхто з людей здорово думаючих (!) не повірить, щоб такий образ був у Белзі.¹³ З того

13. J. B. Zimorowicz, *Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się*. Wyd. dr. K. Heck. Львів, 1899, стор. 52.

бачимо, що традиція про белзьке походження ченстоховського образу існувала в XVII ст. Та маємо й місцеву ченстоховську традицію, що свідчить про белзьке походження образу — правда, теж не сучасну. Отже й у нових часах пробував дехто заперечувати стару традицію вивезення образу з Белза Опольським, бо, мовляв, Опольський ніколи не володів у Белзі.¹⁴

Як ми бачили, перебування і діяльність Опольського в Белзі засвідчені кількома сучасними документами. Сходиться й це, що Опольський дійсно опікувався Ченстоховою. Так отже немає ніякої основи заперечувати стару традицію, що це Опольський позбавив наш город такого цінного скарбу. А що він не перебирав у засобах, свідчить другий його акт на церковнім полі: в 1377 році він відібрав львівським українцям православну каплицю коло Низького замку у Львові й дав її латинському шпиталеві. Загалом, Опольський дуже багато працював над заведенням латинської ієрархії в нас — за його часів постала галицька латинська митрополія (1375). Маємо, врешті, виразну белзьку традицію, що образ Преч. Діви, вивезений пізніше до Ченстохови, був у Белзі. Про це говорить люстрація Белза з 1765 року таке: "Від міста кількасот кроків за рікою Белзці (це Солокія — *Т.К.*) названою, окоп замку між валами, облитий водою й недоступний через болота, славний і вшанований уміщенням образу П. Д. Марії, що тепер славиться ласками в Ченстохові. Тепер на пам'ятку на тім окопі стоїть костелик під покровом тієї ж П.Д. Марії".¹⁵ Це виразно вказує, що образ був у Белзі.

А втім, маємо ще й іншу традицію, що в'яжеться з Белзом і стосується до чудотворної ікони. А саме: в однім старім рукописі з XVIII ст. читаємо, що чудотворний образ Пресв. Богородиці в Язлівці, де був до 1672 року, походить із белзького замку. В Белзі він мав бути ще в 1424 році.¹⁶ Не входимо тут ближче в дрібниці цієї традиції; для нас вистарчить факт, що традиція в'яже чудотворний образ із Белзом. Про те, що якраз Опольський привіз до Ченстохови наш образ, маємо посередню вказівку вже

14. x. Waclaw ze Sulgostowa, Kapucyn: "O cudownych obrazach w Polsce przenajświętszej Matki Boskiej", *Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Краків, 1902, стор. 13-14.

15. Рукопис Оссол., ч. 2835. *Lustrationes bonorum regalium districtus Belzensis de anno 1765*, стор. 141.

16. Рукопис у Бібліотеці Оссолінських у Львові, ч. 1651.

з Длугоша, ще й із датою 1382 року.¹⁷ Таким чином, традиція, що ченстоховський образ походить із Белза, має всі ознаки правди.

Відносно самого образу, то новіша польська наука на основі деяких стилістичних признаков (стилізація Ісуса Дитяти) признає, що це образ італійської мистецької школи, на якій позначився дуже сильний візантійський вплив. Автор одної з найновіших праць про наш образ, д-р М. Скрудлік, відносить час постановня образу до кінця XII або поч. XIII ст., але можна відносити й до пізніших часів. Якщо це означення часу й місця постановня ікони слушне, то наша ікона могла би прибути до Белза найскорше за часів кн. Олександра Всеволодовича, хоч не можна виключати й часів Романовичів. При яких умовинах це сталося — сказати не можемо.

З часів Володислава Опольського знаємо випадково ім'я кастеляна белзького; був це якийсь Прібко.

1378 р. Володислава Опольського відкликано з Галичини й Белзом управляли угорські урядники. Після смерти Людовика Великого, Галичина, а з нею й Белзчина, переходить до Польщі. Юрій Наримунтович, що перед 1386 роком, з ближче невідомих причин, покинув Любачів (там лишився його син Іван, згаданий 1286 р. як підчинений Польщі), виступає в 1387 р. з титулом белзького князя; мабуть думав ще туди вернутися. Але сталося інакше. Після смерти Людовика угорського (1384) королевою Польщі стала його дочка Ядвіґа. Польські пани одружили її з Ягайлом Ольґердовичем, литовським князем, і в той спосіб довели до унії (злуки) Литви з Польщею (1385). Ягайло, уже польський король, дав 1388 року Белзьке Князівство як віно своїй сестрі Олександрі, що вийшла за князя Земовіта (з мазовецьких Пястовичів).^{17а} Саме тепер почалася нова доба в історії Белзчини — її прилучення до Мазовша.

Родовід мазовецьких князів, що панували в Белзі, такий:

Тройден I, *к. 1285 † 13.III.1341
жінка Марія, дочка кн. Юрія I. Львовича, † 11.I.1341

17. Володислав Опольський заснував ченстоховський монастир ОО. Павлінів у 1382 р. і тоді привіз (звідки — не каже) чудотворну ікону. (*Liber beneficiorum III. Opera*, IX, 121, 123).

17а. Відповідний документ не зберігся; знаємо про це з Длугоша, *Opera* XII, 477.

Болеслав-Юрій II, останній гал.-вол. князь, *перед 1314, † 7.IV.1340	Земовіт III(IV) ще син і дочка кн. черський, равський, сохачівський, виський і мазовецький † 16.VI.1381
Земовіт IV (V) кн. черський, равський і т.д. й белзький *перед 1357 † 30.IV.1426 жінка Олександра, дочка Ольгерда † 19.VI.1434	ще 4 сини і 3 дочки
Казимір II кн. белзький, † 15.IX.1442	Володислав I кн. плоцький і т.д. і белзький † 12.XII.1455
Земовіт VI (VII) кн. плоцький і т.д. й белзький, повнол. 1459, † 1462	Володислав II кн. белзький, † 27.II.1462

З грамоти кор. Ягайла з 1396 р. можемо знати, який простір обіймала Белзька Земля, надана Земовітові (Холмська Земля відійшла до Польщі). Король надає "княження, землі, панства, повіти (дистрикти), замки й міста, а саме Белз, Любачів, Буськ, Грабовець, Городло, Севолож і Лопатин, положені в нашій землі Руси з їх селами, так як вони самі й котренибудь із них відмежоване здавна довкруги, вздовж і вширш, у їх границях", з невеликими змінами — деякі села відлучено, а деякі додано.¹⁸ Подібно говорить пізніший на кількадесять літ документ із 1462 року, яким включено Белзьку Землю до Польщі. Сказано тут так: "Також нашу Белзьку Землю, з її повітами (дистриктами): Любачівським, Лопатинським, Севолозьким, Грабовецьким і Городельським, цілу й ненарушену, так як була й є досі захована, хочемо задержати і зберігати в їх границях і межах, що існують досі, не відбираючи від неї повітів (дистриктів) ані сіл".¹⁹ В таких межах дістав Земовіт Белзьке Князівство вже в 1388 р., бо в документі, виданім 30 грудня 1388 р. (надання костелові св. Станіслава в Любачеві), Земовіт називає себе "паном белзьким" і говорить про "нашу Любачівську Землю" або "наш Любачівський дистрикт".²⁰

З поданих тут документів бачимо, що в 1380-их роках, коли

18. *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, nr. 125.

19. *Volumina legum*, I, f. 199-202.

20. AGZ VIII, nr. 18. Пор. ін. надання: MS IV, 3. Sup. nr. 338.

Белзьку Землю прилучено до Мазовша, вона вже була поділена на такі окремі цілості-повіти: 1) Белзький, 2) Бужеський, 3) Любачівський, 4) Грабовецький, 5) Городельський, 6) Лопатинський, 7) Севолозький. Буський і Белзький повіти, правда, не згадуються в грамоті з 1462 року, але з одного боку ці міста вчислено в док. з 1396 р., а з другого боку з означенням: буський і белзький дистрикти стрічаємо в актах XIV-XV ст. Белзький повіт стрічаємо вже в акті з 1394 року,²¹ а часто в XV ст.;²² Буський повіт виступає в XIV ст.²³ Вище ми бачили, що границі Белзчини давні (це підкреслює док. із 1396 р.) й пізніше не змінювалися. Виходить із того, що межі Белзької Землі XIV-XV ст. консервативні, більшим змінам не підлягали впродовж XIV ст., бо інакше не можна б їх назвати давніми. Далі запевнення, що границі з 1462 р. не будуть змінені, впевняє нас, що крім, може, дрібних змін засадничо пізніші межі Белзького Воєводства відповідають межам давнім — іще з княжих часів, себто від того часу, коли виділено для кн. Всеволода Мстиславовича окреме Белзьке Князівство (1170 р.). Правда, пізніше бачимо Сокальський повіт,²⁴ але це зміна в нутрі самого воєводства, де, натомість, перестають існувати севолозький²⁵ і лопатинський повіти.

Стосовно Любачівщини, то ми певно не знаємо, куди вона первісно, в XII-XIII ст., належала. З княжих часів про Любачів маємо згадки з 1214-1216 років (I, 109). Тоді Любачів виступає в сусідстві Перемишля й радше до нього належав, як до Белза. В цих роках його виділено в окрему волость і віддано її польському воєводі Пакославові. Але самостійною округою Любачівщина була лише два роки і пізніше належала знову до Перемиської Землі; бодай не згадується так у товаристві Белза, як Червен. В 1223 році ще раз згадуються околиці Любачева, а окремо Белзька Земля й Червенська — отже, і з цього видно, що Любачів до Белзького Князівства не належав (I, 118). Про Люба-

21. Грушевський, *Матеріали*, ч. 9.

22. AGZ XIX, nr. 1927, 2045, 2056, 2085, 2313, 2394, 2457 й ін., з років 1469-1496.

23. В 1376 р., при нагоді надання для Івана Кміти. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, V, nr. 5. Пор. IV розділ нашої праці.

24. *Там же*, ч. 2311 (1493 р.).

25. Про Севолож востаннє чуємо в 1462 р.

чівщину, як окрему цілість, чуємо ще раз щойно в рр. 1377-1388, коли її має Юрій Наримунтович чи його син Іван; та вже в 1388 році бачимо Любачівщину як один із дистриктів Белзької Землі. З того виходило б, що Любачівщина в княжих часах до Белзького Князівства не належала. Остільки поважніша зміна зайшла в Белзьким Воеводстві в порівнянні з давнім Белзьким Князівством.

Так виглядали межі й устрій Белзької Землі в той час, як над нею запанували мазовецькі князі. Отже не вони, ані не Володислав Опольський, почали адміністраційну організацію Белзької Землі, але ще українські князі і Юрій Наримунтович. Що Опольський не працював у цьому напрямі, можна висновувати просто з того, що не мав часу — він же управляв Белзчиною всього який рік (1377-1378).

Що ж зробили для Белзької Землі князі з мазовецької династії? Відповідь на це дадуть нам документи XIV-XV століть.

Можемо певно передбачати, що їхня діяльність пішла по лінії скріплення латинсько-польського елементу, до чого служили надання для латинського духовенства й перенесення деяких осель на німецьке (магдебурзьке) право, себто перемінування їх на міста (оскільки це були села). З надань можемо вказати, напр., надання для монастиря домініканів на передмісті Белза в 1394 році села Костяшина,²⁶ а в 1401 р. ще сіл: Ліски й Божанка. Це надання Земовіта IV. В 1456 р. знову Земовіт VI і Володислав II вивінують передміський латинський костел у Бужеську. 1426 р. засновано костел в Острові. Магдебурзьке право за мазовецьких часів дістали такі оселі: Бужеськ, званий за мазовецьких часів уже Буськ, 1411 р., Сокаль 1424 р., Грабовець 1447 р., Тишівці 1453 р., Городло 1454 р. й деякі інші. Всі ці оселі існували вже до поданих дат, а деякі (Бужеськ, Грабовець і Городло) вже були городами давніше.

Про якусь колонізаційну діяльність мазовецьких князів у Белзчині не маємо вісток. Дехто з учених догадувався, що за мазовецьких князів постала Рава Руська, але відповідного документу не знайдено.²⁷ Натомість знаємо іншу сторінку діяльності мазовецьких князів на нашій землі: вони щедро роздають села Белзького Князівства бідним шляхетським прихідцям із Мазовша.

26. Відповідні документальні вказівки гл. в IV розділі.

27. Baliński-Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, III, 376.

Робили це так основно, що на двісті кількадесят сіл навіть десятка власників-українців не можемо вказати! Мазовецьку ж шляхту пізнаємо переважно по її характеристичних іменах, що так дотепно відмітив Адам Міцкевіч:

Z Dobrzyńskiej ziemi ród swój starożytny wiedli,
A choć od lat czterystu na Litwie osiedli,
Zachowali mazurską mowę i zwyczaje.
Jeżeli który z nich dziecku imię na chrzcie daje,
Zawsze zwykł na patrona brać Koronijusza:
Świętego Bartłomieja albo Matyasza.
Tak syn Macieja zawsze zwał się Bartłojem,
A znowu Bartłojem zwał się Maciejem;
Kobiety wszystkie chrzczono Kachny lub Maryny.
(“Pan Tadeusz”, VI, 399-407)

Очевидно, не лише по іменах пізнаємо мазурів-власників. Маємо й документи про надання мазурській шляхті в Белзькій Землі. Напр., 1400 р. Земовіт надає Предславові з Закрева с. Стремільче.²⁸ 1437 року Казимір, кн. мазовецький, надає місто Рахані в белзькому дистрикті шл. Миколі Ляхові з Бжевніна за вірну службу. В актах XV ст. стрічаємо досить часто вказівки, що така-то родина прийшла з Мазовша й осіла в нашім князівстві —не раз рівночасно має посілості ще й на Мазурах. Напр., 1491 року заявляє шляхетна Катерина, дочка шл. Анджея Піва, що її брат Адам розчислився з нею за родинні добра в Белзчині (Конотопи, Василівці й Опільсько), а також “на Мазовші в Гостинській Землі”.²⁹ 1494 р. довідуємося про шл. Агнесу Корчинську, що її батько “мав свою пайку з поділу на Мазовші”.³⁰ Того самого року Адам і Петро Омекси зі Щепятина зобов’язуються на випадок недодержання умови стати перед судом “у своїх дистриктах — плоцькім і сулижицькім у Мазовецькій Землі”³¹ і т. д. Значить, роздавалося повними пригорщами; не раз бачимо ма-

28. Разом зі Стремільчем надано Закшевському ще й іншу місцевість, що її відчитано як Бавлово (Bal.-Lip., III, 385). Відчитання хибне, такої місцевості нема; це, очевидно, Барилів (званий в документах Barilowo, пор. мапу й AGZ XIX, 1793).

29. AGZ XIX, nr. 2209.

30. Там же, ч. 2327.

31. Там же, ч. 2316.

зовецьку шляхту і по двоє-трое, а то й по більше, в одному селі. Куди дівалися українці-власники? Про це документи мовчать...

Так представляється нам Белзька Земля за панування мазовецьких князів. Цей час — це доба напливу сюди мазовецької шляхти зі своєї бідної й перелюдненої землі. Очевидно, перебування щораз нових мазурів-шляхти й "надавання їм сіл за вірну службу" не спинилося й далі, але напевно не було вже таке сильне, як у 1388-1462 роках. За 74 роки було досить часу основно обсадити Белзьку Землю новими власниками.

1462 рік зазначився вимерттям потомків Земовіта і Белзька Земля переходить до польської Корони. Вона стає тепер воеводством, столицею якого є далі — Белз.

ЛІТЕРАТУРА

- М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905.
М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905.
М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 4. Київ, 1907.
А. Андріяшев, Очеркъ истории Волынской земли до конца XIV столѣтія. (Київ, 1888).
П. А. Ивановъ, Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XIV вѣка. Одесса, 1895.
Br. Włodarski, Wołyń pod rządami Rurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. "Rocznik Wołyński", т. III (1934), стор. 105-146.
St. Zajączkowski, Wołyń pod panowaniem Litwy. "Rocznik Woł.", т. II (1931), стор. 1-25.
Dr. Iz. Szaraniewicz, Rys wewnętrznych stosunków Galicyi Wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. Львів, 1869.
Br. Sokalski, Powiat sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Львів, 1899.
Dr. Fr. Papée, Zabytki przeszłości miasta Belza. Sprawozdanie z wycieczki naukowej. "Przewodnik naukowy i literacki", т. XII (1884), стор. 97-105 і 209-214.
В. Чернецький, Звѣстки о старинномъ мѣстѣ Белзѣ. "Діло", 1893, чч. 35, 37, 38, 44, 49, 50 і відбитка.
С. Томашівський, Девятьсот літ тому (1030-1930). З приводу ювілею міста Белза. "Нова Зоря", 1930, ч. 1.
М. Дужий, На світанку історії Белзької Землі. "Життя і Знання", 1931, ч. 4 (січень).
Я. Пастернак, Із белзької старовини, "Новий Час", 1936, ч. 196.
Гр. П-ів, Церква св. Климента в Белзі. Цікаві виследи археологічних розкопок. "Українські Вісті", 1937, ч. 23.
— Археологічні розкопки у княжім Белзі. "Діло", 1936, ч. 236.
В. Ильницький, Александръ, кн. белзскій. "Зоря Галицкая jako альбумъ на годъ 1860". Львів, стор. 335-350.
М. Грушевський, З облиги Белза в 1352 р. "Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка", т. 73 (1906), стор. 158-159.
А. Czuczynski, Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366. "Kwartalnik historyczny", 1890, стор. 513-515.

М. Довнаръ-Запольскій, Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Во-
лынь. Договори 1366 г. Київ, 1896 (відб. з Унив. Изв.).

I. Шараневич, Князь Юрій Белзскій. Историчный образецъ зъ другою
половины XIV столѣтія. "Вечерниці" (Львів), 1862, чч. 1-25.

Dr. J. ks. Puzyra, Narymunt Gedyminowicz. "Miesięcznik heraldyczny", 1930,
nr. 1, 2, 3.

Його ж, Potomstwo Narymunta Gedyminowicza. VI. Jurij, książę Betzki i
Chetmski, później Piński. "Mies. herald.", 1932, nr. 10, 11.

A. Gilewicz, Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława Opolczyka na
Rusi w latach 1372-1378. "Prace historyczne, wydane ku uczczeniu 50-lecia
Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878-
1928". Львів, 1929, стор. 71-105.

Dr. M. Skrudlik, Cudowny obraz Matki Boskiej Częstochowskiej. "Ziemia
Częstochowska", т. I (1934), стор. 19-100 i окр.

Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów,
przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj
jako i osób prywatnych. Варшава, 1863.

K. Kaczmarczyk, Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie.
"Archelon", т. VII-VIII (1930), стор. 123-159.

Volumina legum, т. I, Петербург, 1859.

Akta grodzkie i ziemskie, т. VIII. Львів, 1880.

М. Грушевський, Матеріяли до історії суспільно-політичних й економічних
відносин Західної України. Ч. I. Львів, 1906 (відбитка зі "Записок Наук. Т-ва
ім. Шевч.", тт. 63, 64, 69).

IV. ЗАСЕЛЕННЯ БЕЛЗЬКОЇ ЗЕМЛІ В XV СТОЛІТТІ

Етнічний характер дулібської колонізації. — Справа західньої границі (з поляками). — Колонізація Белзької Землі в XV ст.: список осель з історичними примітками. — Адміністраційний поділ і його походження. — Котрі оселі походять із княжої доби?

Як ми вже згадували в II розділі, першим історично відомим слов'янським плем'ям, що замешкувало південну Волинь, отже й Белзчину і Холмщину, були дуліби. Наш найдавніший літопис зачисляє їх до східньослов'янських племен, точніше — до племен праукраїнських, що зчасом стали людським матеріалом до постання української нації. Прилучення Червенських Городів до Києва було цілком природним не лише з політичного, але й із етнічного боку. Та не забракло й таких учених (головно в польській науці — але далеко не всі історики заявили за цим), що вважали дулібів за західньослов'янське плем'я. Коли, напр., в останніх часах висловлено думку, що Червенські Города належали й етнічно до польської території та що це була прапольська політична організація, то зараз знайшлася в польській науці й протилежна думка. Приклонники західньослов'янського походження дулібів вказують на деякі подібності в місцевих назвах Волині й Галичини до західньослов'янських, напр., Червен-Червінськ, Волинь-Волін, Велунь. Також саме племінне ім'я "дуліби" має свої відповідники на заході, напр., у чеських дулібах. Але як одне, так і друге не видержує критики. Назва Червен походить найправдоподібніше від природної прикмети так, як український Червоногород, Білгород і т.д., а брак закінчення -інск (як у назві Червінськ) якраз вказує на різницю від мазовецької назви. Волинь теж нічим особливим не в'яжеться зі заходом. Натомість мовознавство просто перечить тому. Наприклад, знаємо, що в Галичині й на Волині в XI і пізніших віках немає ніяких слідів якихось польських говірок, а мовні пам'ятки, починаючи з XII ст., вказують виразно, що на Волині й у Галичині були тоді ті самі українські говори, що й сьогодні. Свідчить про

це й сама польська мова, що має *Halicz*, а не *Galicz*, *Drohobycz*, а не *Drogobycz*, *Drohiczyn*, а не *Drogiczyn*. Отже, вже при найстаршій польсько-українській зустрічі виступає таке своєрідне, українське "г" на Волині й у Галичині; прапольські говори мають "г". Маємо крім "г" (пор. *Husiatyn*, *Horodło*) і наше повноголосся у місцевих назвах і ін. Щодо західніх дулібів, то ми маємо на сході словен новгородських — отже, хіба, словаки й словінці через те не є східньослов'янського походження. А втім, як ми бачили раніше, назва дуліби пояснюється культурним станом даного населення й цілком не може рішати про народність племені. Врешті, різкий брак переходових українсько-польських говорів на межі стичности вказує, що тут ніякого мовного споріднення не було.

До таких самих висновків провадить і сучасна археологія. Найновіший дослідник цього питання (поляк) не зумів виявити в археологічному матеріалі Холмщини й Волині (не кажучи вже про Галичину) слідів західніх слов'ян і тільки в області середнього вислянського Бугу вказує на мазовецькі елементи, — та й то з рівночасним зазначенням, що це було взаємне проникання.¹ Як бачимо, з наукового погляду ніяк не дасться вдержати здогад про західньослов'янське походження дулібів; вони таки — плем'я праукраїнської групи. Тим самим первісна слов'янська колонізація Волині й Галичини належить таки праукраїнцям.

Західньої границі дулібського розселення в IX-X ст., очевидно, на основі тогочасних вісток, не можемо вказати, бо таких немає. Зате в цій справі допоможуть нам пізніші політичні границі. Звичайно, не можемо бути певні, чи границі не змінялися, — а якщо й так, то це були б незначні зміни. Ідеться лиш про те, чи пізніші політичні межі можуть відповідати старшим, племінним. На це можемо собі відповісти, що де як де, а в нашім випадку великою мірою — так. Побіч себе жили не споріднені зі собою племена: дуліби й мазовшани (чи висляни). Якщо вони творили державні організації, то спершу родово-племінні, які зчасом перемінювалися в територіяльні, городські. Дуже трудно припустити (хоч це й не виключене цілком), щоб, напр., якийсь мазовецький рід приставав до дулібів, відриваючись від кровно-

1. R. Jakimowicz, *Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI w.* стор. 249.

споріднених мазовшан, від їх релігійного культу й традиції. Отже, найрадше таки, більш-менш, пізніші політичні польсько-українські границі (знаємо їх, правда, досить загально з XIII ст.) відповідають старим племінним межам, чи радше політичній організації дулібській (Волинь, Червенські Городи) і мазовецько-висянській.

Приглянемося трохи ближче вісткам про польсько-українське пограниччя, оскільки на це дозволяють літописні вістки з XIII ст.

Не входимо в питання границі між Піддляшшям і Мазовшем, а обмежимося лише до південноволинської території, себто первісної дулібської, більш-менш від лінії Дубенка-Холм-Люблін. Маємо тут ріку Вепр, правобічний доплив Висли; його й уважає один західноєвропейський письменник 2-ої пол. XII ст., Гервазій із Тільбері, за польсько-українську границу на цьому відтинку. Але це не цілком точне. В одному місці Галицько-Волинського літопису читаємо про події 1240-их років таке: "Данило й Василько над Изволюю й Ладую, коло Білої, двірський Андрій над Сяном, а Вишата воював Підгір'я. Вони взяли добичу й вернулися. Але потім вирушили знову й повоювали Люблінську Землю аж до ріки Висли й Сяну" (II, 25). Бачимо з того, що межа переходила на захід від Вепра — між ним і названими тут ріками: Изволюю, Ладую і долішнім Сяном. Що лівобережжя Вепра не належало ціле до Польщі, маємо виразні свідoctва в літописі. Над Вепром, але по його лівім боці, лежав наш город Щекарів (теп. Красностав, II, 87). Він уважався майже граничним городом. У літописі читаємо про нього: "Болеслав (мазовецький князь) іще гордував через свій нерозум. Він підглянув відповідний час, прийшов із двома сотнями війська, повоював коло Щекарева, зайняв десять сіл і так пішов назад, запишився, й чинився таким, якби всю Русь зайняв" (1285 р., II, 87). Насмішка ця зрозуміла — це, очевидно, пограниччя; Болеслав не перейшов Вепра, отже воював на його лівому березі. На Щекарів, як пограничний город, іде Лєстько (Лешко), польський князь, у 1211 році, але як бачимо виразно з літопису — це лише демонстрація (I, 112). Так само на лівім березі Вепра лежить Щебрешин, відомий з договору 1366 року як підвладний Литві город, отже приналежний здавна до Волині; він виразно називається в одному документі "руським городом".² Таким чином, теж і лівобережжя Вепра ще належало до Волині, а Вепр на зазначенім відтинку належав до наших князів: 1237 року,

2. AGZ V, 4. Документ з р. 1352.

втікаючи з невдатного походу на Холмщину, багато поляків потопилося в Вепрі при поспішному переході додому (II, 12). Коли посуватися на південь, то бачимо над Сяном (долішнім) вже польську територію — там, як ми бачили, воює двірський Андрій у поході (гл. вище). Але це місце, подібно як і два інші (II, 29, 93) не дозволяє ближче визначити, як далеко сягала польська територія на правому березі Сяну. Факт, що Судомир і Завихост, польські твердині, положені на лівім березі Висли, вказує радше, що над долишнім Сяном поляки не чулися цілком безпечні так, як Русь на лівім березі Вепра. Але тут, очевидно, далі здогадів іти не можна.

В кожному разі, треба звернути увагу на те, що не маємо продовж XIII ст. ніяких вказівок на якусь зміну границь на нашому відтинку — на користь одної чи другої сторони. Напади поляків на Червен і околицю, чи українців на Люблінщину, очевидно, не означають таких змін. Так само й на мирне колонізаційне проникання не було місця під час постійних війн. Отже границя, зазначена в літописі, має всі дані, щоб її вважати постійною для XIII століття. Про давніші часи не маємо матеріалу навіть такого, як для XIII ст. Але теж не маємо ніяких даних, щоб границі під етнічним оглядом змінювалися. Це ж не був іще час перелюднення, щоб польська колонізація перла на схід, чи українська на захід. Радше, як ми вище зазначили, дулібська колонізація спрямовувалася на північ, де могла стрічатися з мазовецькою. Отже, польсько-українська (чи радше дулібсько-вислянська) границя з XIII ст. має всі дані на постійність, а тим самим висловлений вище погляд про покривання політичної межі з національною має всі ознаки правдивості. Під тим оглядом дуже цікавий документ маємо з 1359 року і на його основі можемо ствердити, що західня границя продовж віків майже не змінилася, була така сама, як у зазначенім документі, вона й пізніше, аж до кінця XVI ст. В тім році розмежовувано на однім відтинку Холмську Землю від Люблінщини, при чому старці-свідки з обох сторін зізнали під присягою, що така була від віків, доки сягає людська пам'ять, границя між цими обома краями. Як порівняти границю, визначену в цьому щасливо збереженому документі,³ з границею кінця XVI ст. (між Холмщиною й Люблінщиною), то бачимо, що вони на

3. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, стор. 201-203.

зазначенім відтинку цілком покриваються. Це ще один цілком певний доказ, що українсько-польська границя на цьому відтинку не змінялася — або майже не змінялася.

Точніше зарисовуються перед нами межі Белзької Землі щойно в XV і пізніших століттях, коли можемо вже визначити приналежність осель до Белзької Землі. В тій цілі подаємо на цьому місці карту Белзької Землі, де зазначені всі оселі, що існували (чи радше ті, про які маємо певну відомість, що існували) в XV столітті. Опираємося головно на судових белзьких актах того часу й на давніших (оскільки існують). Але мусимо тут зазначити ось що: судові записки, з одного боку, незвичайно цінні, бо певні, але з другого — вони неповні, бо згадують лише про ті оселі, що з тих чи інших причин були згадувані в суді. Отже дуже можливо, що якоїсь кількості осель тут не згадано; декілька недотач помагають усунути інші акти. Але все таки не маємо певности, чи вже матимемо в нашій матеріялі виказані всі оселі Белзької Землі, що існували до 1500 року. Тому для доповнення недотач користуємося й пізнішими записками, але не дальше, як 1531 року. З того часу маємо податковий список осель Белзької Землі з поділом на повіти (дистрикти): 1) Белзький, 2) Буський, 3) Любачівський, 4) Грабовецький, 5) Городельський. Виказано тут біля 370 осель.⁴ Виходимо зі засновку, що оселя, яка існувала в 1531 році, а не має вказівок на своє недавнє заснування, існувала вже перед 1500-им роком. Помилки, що можуть вийти з того приводу, будуть менше шкідливі, чим пропуски у випадку не врахування трохи пізнішого матеріялу.

Для перевірки й кращого зрозуміння матеріялу подаємо ось тут список місцевостей за повітами (дистриктами) так, як його маємо у документі з 1531 року. Побіч кожної оселі подано деякі історичні вістки, особливо, коли вперше згадується дана оселя, або бодай вказівку на її існування в XV ст. Якщо немає побіч назви оселі ніяких даних — то це знак, що вона згадується щойно в списку з 1531 року. При оселях зазначено церковні дані, напр. чи був священик, церква; міста зазначені півтовстим друком. Якщо йдеться про положення даної місцевости, то для визначення його послужить карта Белзької Землі в XV ст., додана до цієї праці. Про церковний поділ маємо дані з 1620-их років; він зазначений на другій карті.*

4. Список цей видрукований у *Źródła dziejowe*, XVIII, 1, 238-252

* Згадані автором карти, на жаль, не збереглися — *Ред.*

1. Белзький повіт (дистрикт)

Белз, столиця повіту; про нього окремо в V розділі.

Бабятин зг. коло 1449 р. (AGZ XIX 1811)

Безеїв зг. 1504 (MS III nr. 1313)

Бишів зг. 1408 (AGZ III nr. 83)

Божанка зг. 1401 (Груш. Мат. ч. 10)

Боратин зг. 1465 (AGZ XIX 2503); 1531 церква

Бояничі зг. 1469 (AGZ XIX 1889)

Будинин зг. к. 1463 (AGZ XIX 1832); 1531 церква

Бутини

Вакіїв зг. 1495 (AGZ XIX 2443); на території села старе городище
(гл. Чермно)

Ванів зг. 1439 (AGZ XIX 1780)

Варяж зг. 1422 (Лунів, Любича, дод. I) 1485 р. згадується тут лат.
костел у честь Успення Пресв. Богородиці (AGZ XIX 2040).
1531 лат. парафія; 1538 місто. Лежить при великім шляху,
що в XVI ст. провадив із Галичини на Волинь і до Литви
(Bal.-Lip. III 396)

Василів зг. 1469 (AGZ XIX 1860)

Василів

Василівці зг. 1445 (AGZ XIX 1785)

Вербиця зг. 1502 (AGZ XIX MCXXIX); 1531 церква

Вербіж зг. 1442 (MS IV 3 Suppl. nr. 759)

Вершин зг. 1464 (AGZ XIX 1850)

Верхрата

Верхрахане зг. 1436 (MS IV 3 Suppl. nr. 697)

Верхріциця

Вижлів зг. 1439 (AGZ XIX 1768)

Вилбів (Lubów) зг. 1469 (AGZ XIX 1922)

Винники зг. 1473 (AGZ XIX 1957)

Витків (к. Радехова) зг. 1455 (MS IV 3 Suppl. nr. 892; пор. ч. 1032 і
список 1531)

Витків (к. Потужина) зг. 1469 (AGZ XIX 1926); 1531 церква

Вишнів зг. 1426 (Parée, Zabytki, додаток); 1531 церква

Вожучин зг. 1439 (AGZ XIX 1775); 1531 лат. парафія

Войславичі зг. к. 1449 (AGZ XIX 1801); 1531 церква

Волсвин

Воронів зг. 1439 (AGZ XIX 1762)

Вороновичі зг. 1469 (AGZ XIX 1856)

Ворохта зг. 1487 (AGZ XIX 2055)

Гатовичі зг. 1479 (AGZ XIX 2518)

Гійче 1531 церква
Гільче зг. к. 1449 (AGZ XIX 1802). Інакше Гулів (1497 MS II nr. 841)
Глужів зг. 1482 (AGZ XIX 1990)
Гоголів
Гобке зг. 1422 (AGZ IX nr. 23)
Голубе зг. 1482 (AGZ XIX 1997)
Гора (к. Белза); 1531 церква
Горбків зг. 1491 (AGZ XIX 2206)
Городецька Воля (або Городок) зг. 1483 (AGZ XIX 2003)
Городиловичі зг. к. 1449 (AGZ XIX 1797)
Городиславичі зг. 1444 (AGZ VI nr. 22)
Городище (Варязьке) зг. к. 1462 (AGZ XIX 1839)
Городок (гл. Городецька Воля) 1483 церква (AGZ XIX 2006)
Гостинне зг. к. 1449 (AGZ XIX 1810)
Гребенне зг. к. 1449 (AGZ XIX 1809)
Губин зг. 1439 (AGZ XIX 1762)
Двірці 1531 церква
Деревня зг. 1469 (AGZ XIX 1913)
Диниська зг. к. 1449 (AGZ XIX 1809)
Ділці зг. 1489 (AGZ XIX 2005)
Добрачин зг. 1439 (AGZ XIX 1772)
Добротвір відновлено затрачені права 1590 р. Val.-Lip. III 344);
1531 церква
Добужок зг. 1466 AGZ XIX 2501)
Добук гл. Добужок
Довжнів зг. 1489 (AGZ XIX 2109)
Долгобичів зг. 1492 (AGZ XIX 2268)
Доманіж зг. 1449 (AGZ XIX 1797)
Домашів 1531 церква
Дутрів зг. 1464 (AGZ XIX 1851)
Жаботин зг. 1489 (AGZ XIX 2081)
Жабче (пн. Костяшина) зг. к. 1462 (AGZ XIX 1827)
Жабче (Муроване) зг. 1489 (AGZ XIX 2095)
Жерники зг. 1491 (AGZ XIX 2177)
Жнятин зг. 1473 (AGZ XIX 1952)
Жужіль зг. 1483 (AGZ XIX 2017); 1531 церква
Жулиці зг. 1464 (AGZ XIX 1851) і 1462 (MS IV 3 Suppl. nr. 951)
Завада
Завишень
Звертів зг. 1414 (Prochaska, Mater. nr. 31)
Зимне зг. 1388 (MS IV 3 Suppl. nr. 338)

Зубків зг. 1489 (AGZ XIX 2090)
Зубовичі зг. 1439 (AGZ XIX 1775)
Кадовбища зг. 1491 (AGZ XIX 2222)
Карів зг. 1490 (AGZ XIX 2143); 1531 церква
Клусів зг. 1460 (MS IV 3 Suppl. nr. 938)
Кмитин зг. 1463 (AGZ XIX 1843)
Комарів зг. 1488 (AGZ XIX 2081)
Конвиця зг. 1487 (AGZ XIX 2058)
Конотопа 1440 дістає маґдебурзьке право (Rykaszewski Inventarium, 266); 1485 як село (AGZ XIX 2085)
Копитів зг. 1483 (AGZ XIX 2014)
Коргині зг. 1473 (AGZ XIX 1950); 1531 церква
Корні зг. 1497 (MS II nr. 841)
Корчин зг. 1469 (AGZ XIX 1926)
Корчів зг. 1469 (AGZ XIX 1912)
Корчмин зг. 1439 (AGZ XIX 1772); 1531 церква
Костешин зг. 1394 (Груш. Мат. ч. 9)
Которів зг. 1503 (AGZ XIX 2678)
Кошин зг. к. 1462 (AGZ XIX 1841)
Кревиця зг. 1488 (AGZ XIX 2074)
Крилів зг. 1473 (AGZ XIX 2516)
Кришин зг. 1439 (AGZ XIX 1762)
Ласків зг. 1482 (AGZ XIX 1978)
Лещатів зг. 1448 (AGZ XIX 1790)
Лещків зг. 1469 (AGZ XIX 1927)
Ликошин зг. 1469 (AGZ VI nr. 95)
Лівче зг. 1491 (AGZ XIX 2235)
Ліски зг. 1401 (Груш. Мат. ч. 10)
Лучичі зг. 1494 (AGZ XIX 2352)
Любича зг. 1422 (Лунів, Любича, дод.) 1531 р. нал. до Любачева
Любче зг. 1491 (AGZ XIX 2203)
Ляхівці зг. 1409 (MS IV 2 Suppl. nr. 471)
Маличі зг. 1469 (AGZ XIX CDLXXXV)
Малоніж зг. 1462 (AGZ XIX 1462)
Махнів зг. 1388 (MS IV 3 Suppl. nr. 338)
Махнівка
Михалів зг. 1469 (AGZ XIX 1930)
Миців зг. к. 1449 (AGZ XIX 1803)
Мірче зг. 1466 (AGZ XIX DXLII)
Містрата (Мости В.) заснов. як село 1472 р. (Sł. geogr. VI 716)
Міст (Мости М.)

Модринь зг. 1439 (AGZ XIX 1775)
Моложів зг. 1469 (AGZ XIX 1900)
Моратин зг. 1430 (AGZ VI nr. 16)
Мошків зг. к. 1449 (AGZ XIX 1797)
Мощана (?) зг. 1497 (MS II nr. 841)
Мякке зг. 1448 (AGZ XIX 1792)
Наброж зг. 1466 (AGZ XIX, стор. 447); тоді згаданий плебан
Станіслав. 1531 лат. парафія (костел Успення ПДМ 1487,
AGZ XIX 2049)
Налків зг. 1448 (AGZ XIX 1792)
Недежів зг. 1422 (AGZ IX nr. 23)
Нестаничі 1531 церква
Ниновичі зг. к. 1469 (AGZ 1936); інакше називалися Красів
Нісмичі зг. 1482 (AGZ XIX 1999)
Новодвір
Новоселці зг. к. 1449 (AGZ XIX 1809)
Новосілки зг. 1497 (MS II nr. 841)
Новосілки (Кардинальські)
Опільсько зг. 1445 (AGZ XIX 1784)
Ордів
Осьмир зг. 1439 (AGZ XIX 325)
Осердів зг. к. 1449 (AGZ XIX 1808)
Оскірчиці зг. 1469 (AGZ XIX 1865)
Оґтобуж зг. 1439 (AGZ XIX 1766)
Острів зг. 1422 (Лунів, Любича, дод. I); костел засновано 1429 р.
(Sokalski, Pow. sok., 345); 1531 лат. парафія.
Оців (Гоців) зг. 1473 (AGZ XIX CDXCII); костел існував уже в
1468 р. (St. geogr.); 1531 лат. парафія
Павловичі зг. 1491 (AGZ XIX 2188)
Первятичі зг. к. 1449 (AGZ XIX 1797)
Переводів зг. 1435 (MS IV 3 Suppl. nr. 691); 1531 церква
Переворськ зг. у Длуґоша (Opera X 22) і 1473 (AGZ XIX 2510)
Перемислів зг. к. 1449 (AGZ XIX 1808)
Переспа зг. 1469 (AGZ XIX 1920)
Печикурів зг. 1496 (AGZ XIX 2457)
Піддубці 1531 церква
Підгайці зг. к. 1449 (AGZ XIX 1799)
Підгірці зг. 1491 (AGZ XIX 2211). До гірки Медно прив'язаний
переказ, що там колись було місто й замок, знищені татара-
ми в XIII ст. (St. geogr.)
Піняни зг. 1422 (AGZ IX nr. 23)

Поздимир зг. 1423 (AGZ III nr. 93); 1531 церква
Поледів зг. 1439 (AGZ XIX 1763); 1531 церква
Полове Село зг. 1445 (AGZ XIX 1784)
Посадів зг. 1483 (AGZ XIX 2015)
Псучин зг. 1482 (AGZ XIX 1989)
Потужин зг. 1422 (Rykasz., 264)
Пухарів зг. 1428; тоді дістав магдебурзьке право (AGZ VI nr. 15)
Радванці 1531 церква
Радків зг. 1422 (Лунів, Любича, дод. I)
Радостів зг. 1449 (AGZ XIX 1814)
Ратичів зг. 1469 (AGZ XIX 1855); 1531 церква
Рахані зг. 1425 як місто (MS IV 3 Suppl. nr. 604); 1531 церква
Ріплин зг. 1409 (MS IV 3 Suppl. 471); 1494 р. згад. лат. костел (AGZ XIX 2395); 1531 лат. парафія й церква
Річиця 1427 р. дістає магд. право (Rykasz., 265); 1439 р. згад. ляндрвійт (AGZ XIX 1782); 1531 церква
Рогізно зг. в 1470-их рр. (AGZ XIX 2513)
Рожджалів зг. 1426 (Parée, Zabytki, додаток)
Руда (Залізна) зг. 1462 (MS IV 3 Suppl. nr. 961)
Рудно зг. 1426 (Parée)
Русинь зг. 1476 (AGZ XIX 1965)
Савчин зг. 1449 (AGZ XIX 1813)
Сагринь зг. 1480 (AGZ XIX 2164)
Свитажів зг. 1490 (AGZ XIX 2171)
Себечів зг. 1439 (AGZ XIX 1766)
Селища зг. 1486 (AGZ XIX 1486)
Семир зг. 1482 (AGZ XIX 1981)
Сипичі зг. 1427 (MS IV 3 Suppl. nr. 621); тоді дістає магд. право. 1495 р. згад. православний священник (AGZ XIX 2417); 1531 церква
Сілець зг. 1531 церква
Сішно зг. 1473 (AGZ XIX 1952)
Скоморохи зг. 1366 (Arch. Sanguszków I nr. 1)
Смілів зг. 1495 (AGZ XIX 2424)
Смолигів зг. к. 1462 (AGZ XIX 1844)
Сокаль, перша згадка про нього 1411 р. (Площанський, Буськ, стор. 96) як про село. Але це напевно стара оселя, город іще з княжих часів. Назва вказує на засновника на ім'я Сокал; знаємо таке половецьке ім'я (*Повість вр. літ*, р. 1061: "Прийшли половці вперше на Руську Землю воювати, а Всеволод вийшов проти них, 2 лютого. Вони билися й

перемогли Всеволода, повоювали край і відійшли. Це було перше лихо на Руську Землю від поганих, безбожних ворогів; а князь їх був Сокал"). Наші князі осаджували нераз степовиків у своїх краях (Д. Расовській, Печенъги). 1424 р. Сокаль дістав маґдебурзьке право. 1531 р. православна парафія. Люстрація 1564 р. згадує, що тут є "чимало руси" (*Жерела*, III), а 1578 р. бачимо в Сокалі двох православних священників.

Спасів зг. 1469 (AGZ XIX 1880)

Стаї зг. 1464 (AGZ XIX с. 335)

Старгород зг. як село 1494 (AGZ XIX 2352); 1531 лат. парафія. Це старий Всеволож (гл. дальше)

Стенятин за Бугом зг. 1449 (AGZ XIX 331)

Стенятин зг. 1406 (MS IV 3 Suppl. nr. 453)

Сулимів зг. 1494 (AGZ XIX 2384)

Сушів зг. 1491 (AGZ XIX 2220)

Сямниця зг. 1439 (AGZ XIX 1767)

Тарнаватка

Тарношин зг. 1448 (AGZ XIX 327)

Тартаків зг. 1422 (Лунів, Любича, дод. I)

Теглів зг. 1469 (AGZ XIX 340)

Телятин зг. 1439 (AGZ XIX 1762)

Тенетиська

Тишин

Тишівці, вїтївство зг. 1411 (Рукасз., 265). Наново маґдебурзьке право 1453 (Bal.-Lip., III 390-393); 1493 р. зг. плебан (AGZ XIX 2283); 1531 лат. парафія й церква.

Торки зг. 1464 (AGZ XIX 1848)

Тудорковичі (к. Старгорода) зг. 1473 (AGZ XIX 1952)

Тудорковичі (Турковичі) зг. 1469 (AGZ XIX 1856)

Тучапи зг. к. 1469 (AGZ XIX 1945)

Угнів зг. 1405 (AGZ VI nr. 10). Місто від 1462 р. (Дод. до *Gazety Lw.* 1854, 9). Лат. парафія 1470 р. 1531 церква

Угринів зг. 1482 (AGZ XIX 1996); 1485 р. зг. костел св. Катерини (AGZ XIX 2040); 1531 лат. парафія й церква

Ульгівок зг. 1388 (MS IV 3 Suppl. nr. 338)

Унемин зг. 1490 (AGZ XIX 2157)

Хлівчани 1531 р. церква

Хлопятин зг. 1439 (AGZ XIX 1767); 1531 церква

Ходиванці зг. 1425 р. костел (St. geogr.); 1531 лат. парафія й церква. Оселя згад. 1422 р. (AGZ IX nr. 23)

Хоробрів зг. 1437 (AGZ XIX 1955); 1531 церква

Хоронів зг. 1494 (AGZ XIX 2369)

Хорошиці зг. 1469 (AGZ XIX 1868)

Хохлів зг. к. 1449 (AGZ XIX 1796). Лат костел св. Мартина зг. 1493 (AGZ XIX 2307); 1531 лат. парафія.

Цеблів зг. 1469 (AGZ VI nr. 95); давніше зг. 1429 р., при заснуванні костела в Острові (гл. Острів)

Челяж зг. 1460 (MS IV 3 Suppl. nr. 938); 1531 церква

Чермно. Як сказано в II розділі, це стародавній город Червен, столиця Червенського Князівства. Вперше згадується 981 року, надав був назву цілій політичній організації "Червенських Городів". "Чермно стоїть у півверсті від р. Гучви з лівого боку, недалеко від р. Грабарки, яка впадає в Гучву. В версті від Чермна, вверх по Гучві, є село Вакиїв. У східній стороні села в 250 сажнях, та 40 сажнях од Гучви, серед сіножать, знаходиться урочище "Замчисько". Це — круглий земляний вал, який зберігся в цілості; він має вигляд овала, завдовжки 184 сажні. Вал цей оточує площу землі в 60 сажнів завдовжки та 37 взавширшки. Висота вала має до 12 ліктів, рівна, а поперек має до 16 ліктів. З північної сторони вала є спуск, подібний до воріт, взавширшки до 20 ліктів. Як оповідають старі люди, колись між селом та Гучвою також були вали та шанці. Коли ми обійдемо околиці села Чермна, то знайдемо там такі урочища та оселі: Кінське, Римарщина, Попівщина, Турковичі, Бабин Копець, Золота Гірка, Переспа, Тимівці, Монастирище та інші. Всі ці назви мають тісний зв'язок поміж собою: Кінське, Римарщина, Попівщина, Грабарка, Замчисько, Монастирище та Золота Гірка є ніщо інше, як складові частини одної міської оселі. Серед місцевого населення збереглося передання, що тут колись було місто, яке розкинулося на кілька верств; отже наведені назви стосуються до тих кварталів, із яких складалося місто Червен... Біля Замчиська земля вже давно ореться. Там знаходять багато людських кісток, мідяні хрестики, гроші, пацьорки тощо. На урочищі Золота Гірка попадаються під плугом цегли". (Любарський, *Місто Червен*). Найдавніша історія Червенських Городів, оскільки можна її відбудувати, подана в II розділі. Аж до поділу Володимирського Князівства на чотири уділи, коли постало осібне Червенське Князівство (1170 р.), історія Червена збігається зі загальною історією Волині. Про сам город як

твердиню, що її треба добувати, маємо вістку з 1157 року (I, 74); про вузловий характер Червена, звідки йде дорога до Галича, Володимира Волинського, Берестя і в Польщу, добре свідчать слова Володимира, сина Ярослава Осмомисла: "Мені, сидячи тут, добре порозуміватися з Галичем" (I, 81) та інші місця літопису. В XIII ст. Червен ще згадується як визначний город (II, 5, 12, 72, 102, 115), але в XIV ст., очевидно, почався його упадок. В політичних подіях того часу він уже не згадується — місце Червена займає Холм (засн. 1237 р.) і він стає в кінці XIV ст. найвизначнішим центром Забужжя (Холмщини). Так Всеволод, як Олександр і Юрій Наримунтович осідають у Белзі й Червен уже тоді був пригородом. В XV ст. стрічаємо його вже як село Чермно (згадки з 1493 й 1495 років, AGZ XIX нр. 2303, 2443). Лише нинішні останки свідчать про величність колишнього княжого города, одного з найдавніших на наших землях.

Черничин зг. 1505 (MS III нр. 2033)

Чортівець зг. 1489 (AGZ XIX 2095)

Чортівчик зг. 1449 (AGZ XIX 1822)

Шлятин зг. 1469 (AGZ XIX 1929)

Шмитків зг. 1449 (AGZ XIX 1813); 1531 церква

Щепятин зг. 1489 (AGZ XIX 2105); 1531 церква

Юріїв зг. 1439 (AGZ XIX 1767)

Яструбичі 1531 церква.

2. Буський повіт (дистрикт)

Буськ (старий Бужеськ), столиця дистрикту. Лежить на території Волині, в обсягу волинського говору, найдальше на південь висунений волинський город. Коли його засновано — не знати; в кожному разі, це вже слов'янський город, очевидно — дулібського племені. Положений він при устю Полтви до Бугу. "В Буську є два городища. Одне в двірським парку, що у вилах Бугу й Полтви, на лівому березі Бугу. Воно лежить на замковій терасі в віддалі кільканадцятьох метрів від Бугу. Первісний характер того городища затерся в великій мірі через пристосування до паркових уряджень. Все таки, можна точно ствердити, що це було невелике городище стіжкового типу з видолинком, тепер зарівняним. Сліди засипаного рову ще досить виразні. Друге городище чотирикутної форми, зі заокругленими рогами, лежить на правім березі Бугу, на краю високої тераси. Воно більше від

першого. Походить певно з XIII ст. або й пізніших часів" (Jakimowicz, *Szlak wyprawy*, стор. 22, прим. 30). Крім городища, обороною, як і в Белзі, був багнистий терен, що на нім лежить город. Першу згадку про нього маємо з 1098 року, коли то Ростиславовичі облягли тут Давида Ігоревича, що замкнувся в Буську (I, 37). Бачимо тут, що Бужеськ належав до Волині, до Володимирського Князівства. Під 1173 р. читаємо в Київській літописі, що й тоді Буськ належав до Волині. В 1160-их роках, як довідуємося з того ж літопису (п. р. 1168) Буськ був би (може з деякими змінами) пізніший Буський повіт. В XIV ст. бачимо Бужеськ як столицю окремого повіту (дистрикту). В 1370-их рр. він тимчасово належав до Львівської Землі (Arch. Sanguszków, V nr. 5), як і на початку XVI століття (Bal.-Lip. III 341); але, починаючи з 1390-их років аж до кінця XV ст., він постійно становить повітовий осередок Белзької Землі; до неї належить знову вже в 1521 р. (там само) й пізніше. 1411 р. дістав від мазовецького князя Земовіта маґдебурзьке право (Площанський, *Буськ*, стор. 95-96); із мазовецьких часів походить зміна його старої назви "Бужеськ" на "Буськ". 1531 р. бачимо в Буську церкву й лат. парафію. Першу згадку про костел маємо в 1456 р. (AGZ III nr. 112).

Балучин зг. 1411 (Rykasz., 265)

Батів зг. 1413 (AGZ II nr. 38); 1423 місто (AGZ III nr. 93)

Безбруди зг. 1501 (AGZ XIX 2621); 1531 церква.

Борилів зг. 1448 (AGZ XIX 1793); фальшиво відчитана назва "Бавлово" в документі з 1400 р. (Bal.-Lip. III 385) стосується Борилова. Порівняй у цій праці стор. 82, прим. 28.

Бортків

Борщів гл. Романів (частина села)

Вільшаниця зг. 1499 (AGZ XIX 2538); 1531 церква.

Гумнища зг. 1476 (Matr. Sum. I 1436)

Деревляни зг. 1499 (AGZ XIX 2529); 1531 церква.

Дмитрів зг. 1476 (AGZ XIX 1976)

Завидці

Кізіл зг. 1490 (AGZ XIX 2153)

Княже зг. 1476 (Matr. Sum. I 1436); 1531 церква.

Красне зг. 1476 (Matr. Sum. I 1436)

Криве зг. 1463 (AGZ XIX 1845)

Кудирявці зг. 1499 (AGZ XIX 2524)

Куликів зг. 1505 (MS III nr. 2144)

Купче зг. 1433 (MS IV 3 Suppl. nr. 678)

Лагодичі зг. 1488 (AGZ IX nr. 97)

Лопатин зг. 1366 р. як литовська посілість, відступлена Польщі (Czuczynski, *Traktat*). Це старий город, напевно з княжих часів. Людовик угорський надав Лопатин Володиславові Опольському; після смерти Людовика, не можучи вдержати міста, віддав його Опольський 1382 р. Федорові Любартовичеві (St. geogr. V, 720-721). 1413 р. Зємовіт мазовецький заснував тут костел у честь Пресв. Богородиці й св.Миколая (AGZ II nr. 38). Про давню славу Лопатина свідчить нива "Замчисько" — там був замок, мабуть, у княжих часах (St. geogr.) В XIV-XV ст. (до 1460-их рр.) столиця окремого повіту; в 2 пол. XV ст. входить разом зі селами в склад Буського повіту. 1531 церква й лат. парафія.

Ляшків зг. 1482 (AGZ XIX 1978)

Манастир зг. к. 1462 (AGZ XIX 1829)

Мармазівка зг. як Мармузовичі 1499 (AGZ XIX 1552)

Миколаїв зг. 1505 як Mikolajyan (MS III nr. 2144); 1531 церква.

Муканє зг. 1448 (AGZ XIX 1790)

Незнанів зг. 1476 (Matr. Sum. I 1436)

Немилів зг. 1505 (MS III nr. 2144)

Новоставці

Оглядів 1531 церква.

Опліцько зг. 1505 (MS III nr. 2144); 1531 церква.

Острів зг. 1407 (MS VI, nr. 3865); 1531 церква.

Острівець зг. 1494 (AGZ XIX 2351)

Павлів 1531 церква

Пирятин зг. 1469 (AGZ XIX 1784)

Підголинове Дворище зг. 1500 (AGZ XIX 2610)

Побужани зг. 1476 (Matr. Sum. I 1436)

Почапи зг. 1475 (AGZ XIX 2881)

Радехів зг. у 1490-их рр. (AGZ XIX 2297)

Ракоболти

Ріпнів зг. 1457 (AGZ XIX 2789)

Романів(ка) зг. 1445 (AGZ II nr. 70); 1531 церква (частина села має назву Борщів).

Середопільці зг. 1448 (AGZ XIX 1790)

Скварява зг. 1499 (AGZ XIX 2563)

Скнилів зг. 1503 (AGZ XIX 2642)

Сморжів зг. к. 1449 (AGZ XIX 1811)

Станин зг. 1426 (Parée, *Zabytki*, додаток). 1494 згад. костел (AGZ XIX 2327).

Сторонибаби зг. 1501 (AGZ XIX 2620)
Стоянів зг. 1501 (AGZ XIX 2626)
Стремільче зг. 1400. Магд. право дістає 1503 р. (Bal.-Lip. III 385-386).
Тетевчиці зг. 1500 (AGZ XIX nr. DCI)
Увинь зг. 1504 (MS III nr. 1353)
Утішків зг. 1476 (Matr. Sum. I 1436)
Хмільно зг. 1505 (MS III nr. 2144)
Холуїв зг. 1499 (AGZ XIX 2536)
Чаниж зг. 1499 (AGZ XIX 2572)

3. Любачівський повіт (дистрикт)

Любачів, столиця повіту. "Містечко Любачів лежить над рікою Годвіснею, що обходить його з двох сторін, а ріка Башенка з другої сторони впадає під містечком до Годвісні", — так описує положення міста люстрація з 1564 р. (*Жерела*, III). Де були старі укріплення — сьогодні немає сліду; "переховується лише переказ, що замок мав стояти посеред теперішнього ринку, де стоїть побудована гарна, в формі зірки, студня". Є ще слабкі сліди валів, частина міста зветься "За валом" (Чернецький, *Містечко Любачів*, стор. 15). — Вперше згадується Любачів під час галицьких усобиць, у 1214 р. (I, 109). Тоді король угорський і польський князь надали польському воєводі Пакославові Любачів. Бачимо тут найдавнішу Любачівську волость, що згодом дала основу для Любачівського повіту. З того місця видається, що Любачівщину виділено з Перемиського Князівства. В 1220-их роках Любачівщина згадується окремо від Белзької Землі — отже вона туди не входила (I, 118). Та й під церковним оглядом Любачівщина належить до перемиської дієцезії — так гр.-кат., як і латинської. Як окрему волость, віддано Любачівщину 1377 р. Юрієві Наримунтовичеві, а потім його синові. Щойно 1388 року, враз із передачею Белзької Землі Земовітові мазовецькому, віддано йому й Любачівщину (пор. його надання любачівському костелові Пресв. Богородиці й св. Станіслава в 1388 р. — AGZ VIII, ч. 18). Латинська парафія мала бути заснована ще в 1330 р. (Bal.-Lip. III 359-360). 1482 року бачимо тут фундований Миколою Мніхом шпиталь св. Духа (AGZ XIX 1994). Польський письменник XVI ст. так описує Любачів: "Місто дерев'яне на рівнині, а замок лежить над болотами між водами". Замок походить ще з часів

наших князів; Казимір В. лише перебудував і змінив його.
1523 р. відновлено містові надане колись давніше маґд.
право (Bal.-Lip.).

Башня зг. 1388 (AGZ VIII nr. 18)

Борхів зг. 1469 (AGZ XIX 1852)

Брусно

Вороблячин зг. 1448 (AGZ XIX 2083)

Вороців зг. 1503 (AGZ XIX 2672)

Гійче 1531 церква.

Горинець.

Гребенне зг. 1485 як Hrubyanów (?MS I nr. 1798); 1531 церква.

Грушів 1531 церква.

Дахнів зг. 1490 (AGZ XIX 2150); 1531 церква.

Диків зг. 1469 (AGZ XIX 1858); 1531 церква.

Дрогомишль зг. 1504 як Drohomysrz (AGZ XIX 2679); 1531 церква.

Жуків 1531 церква.

Журавці 1531 церква.

Залуже зг. 1482 (AGZ XIX 1994)

Змієвиська зг. 1495 (AGZ XIX 2406); 1531 церква.

Камінка

Кобильниця Руська 1531 церква.

Коровиця зг. 1503 (AGZ XIX 2678)

Коханівка зг. 1495 (AGZ XIX 2406)

Лукавець

Любича зг. 1422, але оселя давніше. В селі є поле, зване "Городище", а заснування оселі місцеве населення відносить до часів Белзького Князівства (Лунів, Любича).

Люблинець 1531 церква.

Молодів зг. 1503 (AGZ XIX 2670)

Мякіш зг. 1491 (AGZ XIX 2217)

Нагачів 1531 церква.

Нове Село 1531 церква.

Олешичі зг. 1469 (AGZ XIX 1858)

Опака

Потелич. Згадка про Потелич у Гал.-Вол. літоп. 1262 року (II, 67) стосується рішуче до Потелича, не до карпатського Тилича (Modelski, *Sprawa pogranicza*, с. 7). Велике городище з княжої доби вказує, що маємо тут старий княжий город. Воно називалося вже в 1533 році "Старе Городище", отже мало традицію дуже давню (*Słownik geograficzny*). Городище, як кажуть, мало було бути ціле покрите лісом (Горницький,

"Записки"). Місто розташувалося над р. Телицею (звідти назва). Коли засноване — невідомо; не знати на якій основі приписується його заснування на 8 літ раніше, як заснування Львова (Шемат. перем. на 1879 р. без подання джерел). Вже в часах Длугоша († 1480) замку не було — він лише згадує про нього як про минуле. З княжими часами в'яжеться місцевий переказ про Боняка, половецького вождя. 1425 р. кн. Земовіт заснував тут лат. парафію. Потелич належав до Любачівщини й очевидно в 1388 р. перейшов під владу мазовецьких князів. В XV ст. Потелич (так само як і Любачів) є королівщиною, яку на початку 1480-их років держав Микола Мніх ще від мазовецьких часів, щоб відібрати собі довг, затягнений кн. Казиміром мазовецьким (AGZ XIX nr. 2010). 1523 р. відновлено маґд. право (Bal.-Lip.). Люстрація 1578 р. нотує тут двох православних священників, 1531 — одного (*Żr. Dziej.* XVIII, 1. Про церкви в Потеличі: Січинський, "Будівництво").

Прісе

Радруж 1531 церква.

Рата 1531 церква.

Річки 1531 церква.

Руда (Волоська) зг. 1424 (MS IV 3 Suppl. nr. 579); 1531 церква.

Свидниця зг. 1495 (AGZ XIX 2406)

Смолин зг. 1463 (Рукасз. 266); 1531 церква.

Старе Село зг. 1442 (AGZ XIX 2266); 1531 церква.

Улазів зг. 1469 (AGZ XIX 1858); 1531 церква.

Улицько

Цівків зг. 1492 (AGZ XIX 2267)

Щутків зг. 1488 (Prochaska, Mat. nr. 209).

4. Грабовецький повіт (дистрикт)

Грабовець, столиця повіту — лежить над Калинівкою. Згадується вперше в 1266 р. (II, 72). Тоді князь Василько Романович спинився тут по дорозі до Польщі. 1366 р. його, як один із важніших городів, кн. Ольґерд передає Казимірові В. Починаючи з кінця XIV ст., виступає як столиця одного повіту в Белзькій землі. 1447 року дістав від Володислава, кн. мазовецького, маґдебурзьке право Bal.-Lip. III 347-350 і MS IV 3 Suppl. nr. 816).

Бересте зг. 1448/49 (Рукасз. 266, AGZ XIX 1864)

Берестечко

Вербе зг. 1483 (AGZ XIX 2011)
Верби
Вербковичі зг. 1469 (AGZ XIX 1886)
Воля (к. Лабуня)
Голужно
Гонятичі зг. 1473 (AGZ XIX 2512)
Гонятички
Грабівчик
Грушів
Гдешин зг. 1469 (AGZ XIX 1871); 1531 лат. парафія.
Данильчеполе зг. 1448 (AGZ XIX 1793);
Деражня зг. 1483 (AGZ XIX 2008)
Забірці
Завалів
Замостє 1440 р. дістає магд. право (Rykasz. 266).
Іловець зг. 1448 (AGZ XIX 1791)
Комарів зг. 1449 (AGZ XIX 1822)
Комарівська Воля
Княжостани
Котличі зг. 1476 (AGZ XIX 1964)
Криниці, річка Білі Криниці зг. 1503 (AGZ XIX 2497)
Лабунє, костел збуд. 1435 р. (St. geogr.); 1531 лат. парафія.
Лазиська зг. 1463 (AGZ XIX 1843)
Мячин зг. 1436 (MS IV 3 Suppl. nr. 706); 1531 церква.
Немирів(ка) зг. 1469 (AGZ VI nr. 95 як Nieborow)
Оборків
(Г)оришів Ляцький зг. 1448 (AGZ XIX 1791), але без прикметника.
(Г)оришів Руський
(Г)орнатовичі зг. 1469 (AGZ XIX 1888); існувало ще за мазовецьких часів (MS V 1, nr. 1120).
Пересоловичі
Свідники зг. 1476 (AGZ XIX 1977); 1531 церква.
Скибиці
Скоморохи зг. 1397 (Bal.-Lip. III 348)
Скоморошки
Стабрів зг. 1491 (AGZ XIX 387)
Теребин зг. 1492 (AGZ XIX 2242)
Тучапи зг. к. 1469 (AGZ XIX 1945)
Удричі
Часники
Шисловиці

Шопинок

Яневичі зг. 1503 (AGZ XIX DXXXVII)

Ярославець зг. 1484 (MS I нр. 1655)

5. Городельський повіт (дистрикт)

Городло, столиця повіту, згадане як город 1366 (Czuczynski, *Traktat*), але, очевидно, походить із княжих часів. В історії пам'ятне Городельською унією 1413 р., де зрівняно в правах литовську католицьку шляхту з польською і допущено литовців до вживання гербів. 1454 р. город дістав маґд. право від кн. Володислава мазовецького (Bal.-Lip. III, 350-353). Лат. парафія існує вже 1400 р. (St. geogr. III, 180).

Бережниця зг. 1444 (MS IV 3 Suppl. нр. 808)

Волоєвичі зг. 1463 (Woloowow, AGZ XIX 1843)

Городок зг. 1422 (AGZ IX нр. 23)

Гребенне

Гусинне зг. 1400 (St. geogr. III 180); 1531 церква.

Діяконів зг. 1501 як тимчасово приналежний до Холмського повіту. (Rykasz. 267); згад. 1400 (St. geogr. III, 180).

Дубна 1588 тут постало місто Дубенка (Bal.-Lip. III 344).

Заболоте

Задубці згад. в 1 пол. XV ст. за кн. Володислава мазовецького (St. geogr. III 180); маємо документацію з 1444 р. (MS IV 3 Suppl. нр. 808).

Кобло

Копилів зг. 1487 (AGZ XIX 2049)

Ліски

Лужків

Микитичі

Монятичі зг. 1476 (AGZ XIX 2503); 1531 церква.

Морочин

Нелідів зг. у 1490-их рр. (AGZ XIX 2356); 1531 церква.

Новосілки

Обровець

Підгірці 1531 церква.

Паридуби 1531 церква.

Скригічин (Stryczin)

Сліпче зг. 1400 (St. geogr. III 180)

Стрижів зг. 1462 (MS I нр. 611)

Стрільче

Стенжаричі 1531 церква.

Тептухів

Тихобуж зг. 1491 (AGZ XIX 2231)

Трещани зг. 1469 (AGZ XIX 1911); тоді згад. лат. костел.

Хижевичі 1531 церква.

Чумів зг. 1400 (St. geogr. III 180)

Шпиколоси зг. 1400 (St. geogr. III 180). 1465 р. (Rykasz. 266) і 1470 р. (Prochaska, Mat., nr. 177) виразно зазначена приналежність до Городельського пов.; у 1501 р. тимчасово належали до Холмського пов. (Rykasz. 267).

Якщо йдеться взагалі про поділ Белзької Землі на повіти, то він не завжди був однаковий. Можемо ствердити в ньому зміни між 1390-ими й 1460-ими роками, а саме: коли за мазовецького панування бачимо, напр., повіти Севолозький (або Сокальський) і Лопатинський, то в пізніших часах вони зникають зовсім, а появляється повіт Буський і побільшується Белзький. Королівський документ із 1462 року, що оповіщав прилучення Белзької Землі до Польщі (відокремлюючи її від Мазовша), зазначає в ній такі повіти: 1. Любачівський, 2. Лопатинський, 3. Севолозький, 4. Грабовецький і 5. Городельський, — очевидно, що й неназваний 6. Белзький. Бачимо тут два повіти, невідомі в списку 1531 р., а саме — Лопатинський і Севолозький; натомість не бачимо Буського повіту. Приглянемося ближче вісткам про обидва, згодом невідомі, повіти.

Лопатин, як уже знаємо з повищого зіставлення, це старий княжий ще город; знаємо його вже зі згадки з 1366 року. Столицею повіту він був лише в мазовецьких часах — після 1462 р. не маємо вже згадок про оселі в Лопатинському повіті. Як старший город, має він і латинську парафію, засновану 1413 р., до якої в 1531 р. належать 22 оселі (крім самого Лопатина), а саме: Борилів, Дмитрів, Завидці, Криве, Куликів, Ляшків, Миколаїв, Муканє, Немилів, Новоставці, Оглядів, Оплицько, Павлів, Пирятин, Романів із Борщевом, Середопільці, Сморгів, Станин, Тетевчиці, Увинь і Хмільно. Побіч Лопатина в Буськім повіті існує 1531 р. ще лише буська латинська парафія, що до неї належить решта сіл Буського повіту, в числі 26 (крім самого Буська). Всі ці оселі лопатинської латинської парафії знаходяться в північній частині пізнішого Буського повіту; насувається здогад, чи це не є оселі давнього Лопатинського повіту? Про деякі з тих сіл маємо цікавий матеріал із першої половини XV ст. Про Борилів знаємо, що в 1448 р.

належав до Лопатинського повіту.⁵ Крім названих вище, знаємо ще й інші оселі з Лопатинського повіту. 1448 р. згадується село Стремільче в Лопатинському повіті,⁶ а пізніше, в 1531 році, воно вже означене як місто: дістало маґдебурзьке право в 1503 р.⁷ 1413 й 1423 р. згадується село Батіїв у Лопатинському пов., 1423 р. замінене на місто.⁸ Латинська парафія в Лопатині заснована в 1413 р., отже тоді, як існував ще окремий Лопатинський повіт. Тому найприродніше прийняти, що до парафії ввійшли всі села Лопатинського повіту (другої латинської парафії тут не було), себто: тількищо подані 25 осель (22 і до них ще Лопатин, Стремільче й Батіїв) — це якраз оселі Лопатинського повіту.

Але, як сказано, в пізнішому Буському повіті бачимо ще й іншу парафію, а саме таки Буську. Про Буський повіт перед 1462 роком маємо вістку з 1376 р. Тоді кн. Володислав Опольський надав Іванові Кміті "свій замок і місто Буськ із цілим його повітом, положеним на ріці Буг у Львівській Землі, так як він був означений издавна у своїх границях його найяснішими попередниками, князями Руси,⁹ з усім його повітом".¹⁰ З того документу бачимо виразно, що Буський повіт походить ще з часів наших князів; очевидно, це не що інше, як Бужеська Волость, про яку була вже мова. Також у 1390-их роках виступає Буськ як столиця повіту вже в Белзькій Землі.¹¹ Очевидно, від Львівської Землі відокремлено — по старій традиції — Буський повіт у 1388 році й віддано його княгині Олександрі, сестрі Ягайла, як віно. Досить легко вже визначити, котрі оселі належали до Буського повіту перед 1462 р.: це всі ті, що належать у 1531 р. до латинської парафії в Буську. Їх число, як згадано, 26 (разом із Буськом 27) і вони подані вище в списку, тому їх тут не наводимо. Очевидно й тут латинську парафію засновано в мазовецьких часах. Пізніше, після знесення Лопатинського повіту, Буський повіт збільшився — втягнув у себе свого сусіда.

Дещо складніша справа зі Севолозьким повітом. Хто знає

5. AGZ XIX 1793.

6. AGZ XIX 1795.

7. Balinski-Lipinski, *Star. Polska*, III, 385-6.

8. AGZ II nr. 38, III nr. 93.

9. *Secundum quod antiquitus per serenissimos suos antecessores et duces Russiae fuit limitatum.*

10. Arch. Sanguszków, V nr. 5.

11. Kodeks dypl. Maz. nr. 125, 126.

наші літописи, тому зразу ж нагадується старий город Всеволож, там декілька разів згаданий. Але трудність лежить у чомусь іншому. Річ у тому, що в науці панувала непевність щодо положення самого Всеволожа, тим більше, що в актах XIV-XV ст. його назва сильно змінена в передачі польсько-латинських документів (Севльож, Севольш і ін.). Тепер устійнено, що це без сумніву Всеволож, відомий з літописів (I, 36, 37; II, 95), первісно приналежний до Володимирського Князівства. Щодо місця, то виказано, що це Старгород, сьогодні село в Сокальському повіті, над Бугом, де маємо велике городище.¹² Це якнайкраще відповідає тому всьому, що знаємо про Всеволож і Старгород. З літописів бачимо, що Всеволож лежав десь по дорозі з Галичини до Володимира Волинського, але належав первісно до Володимирського Князівства. Мусів це отже бути пограничний галицько (чи белзько)-волинський город. Найкраще цьому відповідає якраз Старгород. Сама його назва вказує, що він колись мусів відіграти визначнішу роль — тим часом вістки про Старгород маємо щойно з кінця XV ст., і то він тоді й пізніше виступає як село.¹³ Цікаве також, що Старгород має латинську парафію в 1531 році й до неї належать села: Городиловичі, Ділці, Вітків і Ванів — отже, або ця парафія пізніше звузилася, або більше не могла мати сіл на лівому березі Бугу, як первісно володимир-волинська оселя. Треба було б лише вяснити, чому так основно пропала назва Всеволож, що не заховалася вже навіть при кінці XV ст., хоч була відома ще в 1460-их роках. Та це можна легко вяснити. З хвилиною знесення окремого Всеволозького повіту, так як і Лопатинського, після 1462 р., сам Всеволож занепадав на рахунок нових осередків — головно ж Сокаля, що від 1420-их років зачинає на добре розвиватися. А втім, як зараз побачимо, Сокаль і раніше вже "переймав славу" Всеволожа. Остаточо ж добив Всеволож татарський наїзд 1490 року. Тоді орда зимою спустошила Волинь і Галичину й дійшла аж до Любліна¹⁴ — отже Всеволож був якраз по дорозі. Знаємо, врешті, і про цілий ряд інших татарських нападів у 2 пол. XV ст. на Белзьку Землю. Занепад життя в старім городі причинився й до затрати назви.

12. Виказав це Антін Демчук, гімназійний учитель у Сокалі, в недрукованій ще праці про Всеволож.

13. AGZ XIX 2352, 2353 (1494 рік).

14. Грушевський, *Історія*, IV, 329.

Що так було справді, вказує й народній переказ, збережений у Старгороді і відомий ще в кінці минулого століття. Ось що тоді розказували. За дуже давніх часів Старгород був містом, але напали татари й знищили його дощенту. Люди, які переховалися в лісах, почали після нападу знову стягатися, будувати хати, городити хворостом і глиною, щоб було де притулити голову. Давніше Старгород мав більше землі, бо Буг, що є в тому місці границею,¹⁵ плив далі на північ, ген під лісом, тепер заграничним,¹⁵ що його видно зі села. Це місце називається "перезва" або "Старий Буг". Також тямили тоді, де стояв давно костел і вказували його місце.¹⁶ Як бачимо, переказ цілком добре згоджується з відомими з історії подіями: тому можна прийняти його якраз як те вияснення про щезнення назви.

На щастя, збереглася одна-одинокa вістка про оселю у Всеволозькому повіті, а саме — про Конотопи; рівночасно з цим, те саме село виступає й як приналежне до Сокальського повіту. Вістка ця походить із 1440 року.¹⁷ Вона незвичайно цінна тим, що вказує на територію Всеволозького повіту — ту саму, що й (старого) Сокальського. Паралельні назви: Всеволозький (офіційна) й Сокальський (неофіційна) вказують, що вже тоді дійсним осередком повіту був Сокаль, а Всеволож занепадав. Зі Сокальським повітом стрічаємося вже на початку XV ст.¹⁸ Можливо, що як, з одного боку, в пізнім Сокальським старостві чи повіті, так і в латинській сокальській парафії, маємо оселі Всеволозького повіту. І так, до повіту належали в XV ст., крім Конотопів, ще Бишів¹⁹ і Торки;²⁰ до староства в XVI королівщини — Завишня, Ільківці, Поздимир, Потужин, Радиванці, Скоморохи й Хоробрів, а до парафії (лат.) в 1531 році ще 21 село (крім Сокаля), але не бачимо між ними вищезгаданих. Так отже, годі тут відбудувати територію Всеволозького повіту, як раніш Лопатинського. Пізніше, оселі Всеволозького, чи Сокальського повіту, входять у склад Белзького повіту, що після 1462 року робиться найбільшим у цілій Белзькій Землі.

15. Мова про передвоєнну австрійсько-російську границю.

16. Sokalski, *Powiat sokalski*, 483, прим. 1.

17. Matr. Summ. IV 3 nr. 739, 740; пор. 759.

18. AGZ III nr. 83 (рік 1408).

19. Там же.

20. AGZ XIX 2311 (рік 1493).

В інших повітах Белзької Землі не бачимо ніяких важніших змін. Любачівський повіт, як уже знаємо, — це первісна Любачівська Волость, відома з початку XIII ст. Тут бачимо три латинські парафії: в Любачеві (з 23 селами), в Потеличі (з 11 селами) і в Олешичах (з 7 селами). Не знаємо, як давня любачівська латинська парафія; можливо, що вона сягає ще часів перед мазовецьким пануванням. В Потеличі костел збудовано 1423 р. Про Олешичі не маємо ніякої вказівки. Про Грабовецький і Городельський повіти маємо ще менше даних. Знаємо, що в Лабуні вибудували костел 1435 р., а в Городлі існує вже в 1400 році; в Тричанах згадується костел у 1469 р.

Щодо Белзького повіту, то він, очевидно, існував у XIV і XV ст., хоч його й не зазначено в акті з 1462 року. На його існування маємо тогочасні вказівки зі зазначенням деяких приналежних до нього сіл. Уже з 1388 р. маємо вказівку, що в Белзькому повіті були села Махнів, Ульгівок, Зимне, Олесько (не знати, де воно лежало) й якесь Уцево (?).²¹ Про Белзький повіт маємо й пізніші вказівки (рр. 1400, 1406, 1409, 1427, 1435 і 1455), отже існування Белзького повіту в мазовецьких часах безсумнівне.²² У Белзькому повіті (як найбільшому з повітів) було найбільше латинських церков-парафій. І так, у самому Белзі бачимо домініканів уже в 1390-их роках; їх спровадив туди мазовецький князь. 1456 року стрічаємо вістку про вивінування лат. костела св. Катерини в Белзі — певно парафіяльної церкви,²³ — але не знати, коли її засновано. Крім самого Белза, бачимо ще латинські парафії в таких оселях: 1) Варяж. Тутешній костел під покровом Успення Пресв. Богородиці, вперше згадується в 1485 році, але постав, очевидно, давніше — за мазовецьких часів. Містом став Варяж по польському праву аж 1538 р., але це був, очевидно, старий княжий город — тому тут засновано латинську парафію. До неї належали, крім самого Варяжа, ще 8 осель. 2) Вожучин. Можливо, що й тутешня лат. парафія існувала вже в XV ст.; до неї належало ще 5 сіл. 3) Городок (чи Городецька Воля) з 9 селами. 4) Жерники з 7 громадами. 5) Маличі з 4 селами. 6) Малоніж із 6 селами. 7) Набрж з 11 оселями. Костел збудовано тут уже в 2 пол. XV ст. 8) Ощів з трьома оселями; костел Успення будовано в 1468 році.

21. Matr. Sum. IV 3, Supplem. nr. 338.

22. Там же, чч. 403, 453, 471, 621, 691 і 892.

23. Там же, ч. 908.

9) Острів з 20 оселями, отже побіч Белза (26 осель) — це найбільша лат. парафія в Белзькому повіті. Костел засновано в 1429 р. 10) Ріплин з 13 оселями; костел згадується в 1494 р. 11) Тартаків. 12) Тишівці з 11 оселями; 1493 р. згад. лат. священик. 13) Угнів з 13 оселями. 14) Угринів з 14 оселями; костел св. Катерини згад. 1485 р. 15) Хохлів з 6 селами. Костел св. Мартина згад. 1493 р. 16) Ходиванці з 8 оселями; костел заснований уже в 1425 р., постав отже в мазовецьких часах. Не згадуємо тут про парафії в Сокалі і Старгороді, бо про них була мова вище.

Вже оцей короткий погляд на Белзьку Землю вказує на дві дуже важливі речі в історії заселення її. Перше — це те, що поділ на повіти чи волості походить ще з часів наших князів. Читаємо про це виразно в документі Володислава Опольського про (первісний) Буський повіт, знаємо це про Любачівську волость. Лопатинський і Всеволозький повіти, як ми це бачили вище, вже доживали свого віку в мазовецьких часах, — походили з часів нашої княжої державности. Очевидно, те саме слід сказати і про інші повіти, хоч щодо Грабовецького й Городельського — то це твір мабуть трохи пізніший, на місці старої Червенської волости, але не пізніший XIVст., бо бачимо обидва ці повіти вже в 1390-их роках. Вказує це на значну адміністраційну діяльність наших князів; Опольський і мазури застали вже все готове.

Друга річ — це справа заселення Белзької Землі. В наших матеріялах XIV-XV ст., із мазовецьких часів, маємо вказівки на те, що мазовецька зубожіла шляхта масово напливає до Белзької Землі, але щоб вона закладала якісь нові оселі — про це не довідуємося нічого. Переважно в наших актах читаємо про надання мазурській шляхті готових, заселених уже осель. Це, очевидно, старі князівські посілості, що перейшли в руки нових, чужих уже володарів. Осідають мазури переважно в старих городах і важніших осередках, як це бачимо по закладанні костелів. Податковий список 1531 р. виказує к. 35 костелів і поверх 115 церков, отже в ньому вже виразно зазначений віросповідний, а тим самим національний стан населення Белзької Землі на початку XVI ст. Очевидно, що багато церков не зазначено (напр., у цілім Грабовецькім повіті — тільки 4 церкви, в Городельськім — тільки 9); насправді їх було більше. Ще яркіше виступить національний характер Белзької Землі в XIV-XV ст., як приглянемося ближче часові постання костелів у ній. На тих тридцять-кілька костелів маємо дати заснування для вісьмох — і всі вони (крім белзьких домініканів) є з XV ст. Поряд із цим, є ще згадки

про інших шість (перед 1531 р.) і, крім одного, всі вони з XV ст. Мабуть, тільки один любачівський костел походить із часів наших князів! Бачимо з того, що перед приходом мазурів Белзьку Землю заселявали українці компактною масою, а поляки напливали сюди як колоністи в XV ст.

Як уже було зазначено, не маємо актового матеріалу про колонізаційну діяльність за мазовецьких часів у тому значенні, щоб нові прихідці закладали якісь нові оселі. Очевидно, що це ще не виключає такої їхньої діяльності, але річ у тому, що більшість осель, поданих у списку, існувала вже за володіння українських князів. Вказують на це хоч би самі назви місцевостей. У Белзькому повіті: Бабятин, Боратин, Бояничі, Вакіїв, Варяж, Василів, Войславичі, Волсвин, Гатовичі, Гоголів, Голубе, Горбків, Городиловичі, Городиславичі, Городище, Городок, Гостинне, Гребенне і інші — виразно вказують на своє давнє українське походження. Такі самі назви, які бачимо на списку, є і в інших повітах. Декотрі з них особливо вказують своїми назвами на колонізаційну діяльність наших князів і боярів. Подамо тут такі характеристичні назви:

В Белзькому повіті: Варяж, Винники, Городиловичі, Городиславичі, Городище, Городок, Гостинне (?), Скоморохи, Сокаль, Торки, Угринів, Хлівчани (?), Челяж, — очевидно, зв'язані з княжою колонізацією, господаркою, оборонністю тощо. На боярські поселення вказують назви: Бабятин, Боратин, Бояничі, Вакіїв, Войславичі, Добрачин, Доманіж, Жаботин, Жнятин, Маличі, Малоніж, Моратин, Первятичі, Перемислів, Поздимир, Стенятин, Телятин, Хлопятин, Шлятин, Щепятин. Ці назви вказують або на відомі з княжої доби особові ймення (Боян, Вакій, Мал), або на тип назв (Войслав, Малоніг, Перемисл, — особливо ж імена на -ата, як відомі: Вишата, Гурята й ін.). Очевидно, що дуже багато дечого криється під такими назвами, які нічого виразного не кажуть (Василів, Зимне, Новосілки й т. д.).

В Буському повіті: Батіїв, Деревляни, Княже, Купче, Лагодичі, Лопатин, Піратин, Увинь.

В Любачівському повіті: Вороблячин, Дрогомишль, Улицько.

В Грабовецькому повіті: Гонятичі, Княжостани, Скоморохи, Скоморошки, Ярославець.

В Городельському повіті: Волаєвичі, Діяконів, Монятичі, Хижевичі.

Все це разом дозволяє зробити висновок, що українські князі якнайкраще працювали для заселення, загосподарювання й уладження Белзької Землі.

ЛІТЕРАТУРА

R. Jakimowicz, *Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X i XI w. z Jaćwierzą i Rusią i zasięg kolonizacji mazowieckiej na wschodzie*. "Pamiętnik VI zjazdu historyków polskich w Wilnie", 1935, т. I, стор. 246-250.

Akta grodzkie i ziemskie, т. II. Львів, 1870. (Скороч. AGZ).

Akta grodzkie i ziemskie, т. III. Львів, 1872.

Akta grodzkie i ziemskie, т. V. Львів, 1875.

Akta grodzkie i ziemskie, т. VI. Львів, 1876.

Akta grodzkie i ziemskie, т. IX. Львів, 1883.

H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. "Rozprawy Historyczne T-wa Nauk. Warszawskiego", т. IV. Варшава, 1925.

Д. А. Расовский, *Печенѣги, торки и берендѣи на Руси и въ Угрии*. "Seminarium Kondakovianum", т. VI. Прага, 1933, стор. 1-66 (з мапою).

R. Jakimowicz, *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii*. (Próba ujęcia zagadnień wczesno-historycznych Wołynia). "Rocznik wołyński", т. III (1934).

В. М. Площанский, *Бускъ городъ и бывшее княжество того имени на Галицкой Руси*. "Литературный сборникъ, изд. Гал.-Русской Матицей", Львів, 1871, стор. 67-98.

М. Голубецъ, *Белз-Буськ-Звенигород*. (Бібліотека "Нового Часу" ч. 21). Львів, 1927.

Д-р А. Лунів, *Любича-Князі. Причинки до історії сін волоського права в Галичині*. "Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка", т. 150 (1929), стор. 94-108.

Źródła dziejowe, т. XVII, 1. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Т. VII, cz. 1. *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona, opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego*. Варшава, 1902.

Жерела до Історії України-Руси, т. III. *Описи королівщин в руських землях XVI віку, видані під ред. Михайла Грушевського*. Том III. Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської. Львів, 1900.

В. Чернецкий, *Мѣсточко Любачовъ въ повѣтъ цѣшановскомъ*. "Книжечка мисійна" (Перемишль), 1937, ч. 7, стор. 14-19.

Його ж, *Мѣсточко Варяжъ въ окрузѣ сокальскомъ*. "Дѣло", 1897, ч. 263.

T. E. Modelski, *Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich*. "Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich w Poznaniu", 1925, т. I, секція II.

Е. Горницький, *Записки топографічно-історичні о стародавньому мѣсточку Потыличи*. "Зоря" (Львів), 1890, чч. 10, 12-15.

В. Січинський, *Будівництво міста Потылича*. "Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч.", т. 147 (1927), стор. 103-130.

М. Островерха, *Село, що було колись містом*. "Назустріч", 1936, ч. 1. (про Потелич).

М. Голубецъ, *З історії міста Сокаля*. "Наш Рідний Край", Історично-краєзнавча книгозбірня. Р. I, ч. 1. Львів, 1929.

С. Любарський, *Місто Червень*. "Наш Світ", 1924, ч. 14, 15.

М. Кордуба, *Земля свідком минулого*. Географічні назви як історичне жерело. "Стара Україна", 1924, VII-VIII, і окр.

Fr. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*. "Rozprawy Akademji Umiejętności, wydz. hist.-filozoficzny", т. 47 і окр. Краків, 1905.

Matricularum Regni Poloniae Summaria, ed. Th. Wierzbowski. Т. I. Варшава, 1905; т. II; т. III; т. IV, частина 3, 1915 (Supplementum); т. VI, (Скорочення: MS).

A. Prochaska, *Materyały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*. Львів, 1890.

- Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, т. I, Львів, 1887; т. V, Львів, 1897.
- Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunquae in archivo Regni in arce Cracoviensi continentur per commissarios a Sacra Regia Majestate et Republica ad revidendum et connotandum omnes scripturas in eodem archivo existentes deputatos confectum Anno Domini MDCLXXXIII cura Bibliothecae Polonicae editum. Lutetiae Parisiorum Berolini et Poznaniae, 1862 (видав Е. Рикачевський).
- Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. 1854, nr. 9, 10 (документ із 1462 року про перемену Угнова на місто, подав Волянський).
- O. Halecki, Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku. "Archiwum Komisji Historycznej", t. XII, cz. 1, 1919, стор. 913-926.
- St. Ptaszycki, Inwentarz Archiwum Koronnego z r. 1613. Notatka bibliograficzna. "Archeion", т. IV (1928), стор. 98-103.
- Prz. Dąbkowski, Zaginione księgi sądowe województwa ruskiego i bełzkiego. "Studia nad historią prawa polskiego", t. VIII, zes. 1. Львів, 1921.

V. ВНУТРІШНЄ ЖИТТЯ БЕЛЗА В XV-XVIII СТОЛІТТЯХ

Жиди і поляки в Белзі. — Українці: церкви як релігійні й національні осередки. — Монастирі. — Вигляд міста в XVI ст. — Політичне життя. — Господарство. — Занепад міста. — Перехід до Австрії і кінець Белзького воєводства.

Про внутрішнє життя Белза в XV і наступних століттях (1462-1772 рр.) маємо матеріал із кількох областей: церковної, політичної й економічної. На першій місці займемося церковним життям Белза. Воно найважливіше не лише з релігійного погляду, але й із національного: при недостатці рідної політичної організації, національне життя скупчувалося біля Церкви, що не лише давала потіху в сумних переходах нації, але була ядром, організаційними рямцями для українського етнічного елементу.

Осередками, де збиралася "белзька Русь", були церкви. Українці Белза були в XV-XVI ст. ще дуже численні і становили абсолютну більшість. "Руси тут більше, як ляхів", нотує люстрація з 1560-их років, а жидів іще майже не було; сильний їх вплив починається щойно в 2 пол. XVII ст., коли жидів допущено до рівноправності з римсько-католицьким населенням Белза (1665). Наслідок був такий, що жидів находило чимраз більше. 1517 року дозволило місто жидам осідати на передмісті; в 1570-их роках бачимо в Белзі 150 жидів на яких 250 домів — отже ще відносно небагато (яких 20-25 родин). Пізніші люстрації та інші вістки вказують на постійний зріст жидів, а Метрика Йосифинська з 1780-их років уже майже не нотує на белзькій ринку католиків, лише жидів. В XVII-XVIII ст. як бачимо хоч би з документів архіву белзького монастиря ОО. Василіян (про нього буде мова згодом), белзькі жиди набувають ґрунти, позичають для торговельних цілей високі суми (до 1000 злотих), за які ручить кагал, і згодом — зміцнюються. Ще 1565 р. король Жигмонт Август не дозволяв белзьким жидам шинкувати гарячими напоями, полишаючи цей привілей самим лише міщанам (навіть передміщани не мали права шинкування й варення тих напоїв); 1669 року король Михайло

Вишневецький затвердив умову міщан із жидами цілком інакшу. Міщани Белза в своїй умові з жидами в 1665 р. кажуть, що внаслідок знищення міста під час козацької і шведської воєни вони не можуть самі платити всіх податків і поносити інших тягарів, тому допускають жидів до рівних прав і обов'язків у Белзі, дозволяють жидам купувати доми в ринку й загалом у місті і передають жидам шинкування напоїв за 200 зл. річно. Польський історик дуже від'ємно оцінює роллю жидів у Белзі. Наслідком рівноуправлення 1665 р. "було те, що місто чимраз більше жидівщилося, щораз більше ставало нехлюйним і бідним, а в своїй безсильності було наражене на чимраз більші прикrostі з боку довколишніх магнатів".¹ Пам'яткою часів зміцнення жидів у Белзі є синагога, побудована в XVII ст. на зразок жовківської, цінна з архітектурного погляду, і рабін, що серед жидів має славу чудотворця.

Щодо поляків і взагалі латинників, то їх, як ми бачимо з люстрації 1560-их років, була в Белзі меншість. Почали вони напливати до нашого міста за часів угорського й польського володіння. Можливо, що вже за Юрія Наримунтовича появилися латинники (німці й поляки), бо за Опольського ми вже бачили війта з німців — Лібінга. Сильніший їх вплив почався в мазовецьких часах, від 1388 року. Ми вже знаємо, що мазовецькі князі старалися зміцнити латинсько-польський елемент у Белзчині. Крім урядовців (староста, воевода, кастелян і цілий персонал коло них, латинський елемент зміцнювали захожі купці, що дістали ще від Опольського великі полегші при оплатах, далі — ремісники-поляки (бачимо їх уже в 1460-их роках; про це мова далі) й інші прихідці. Для них кн. Земовіт мазовецький заснував у 1394 р. монастир ОО. Домініканів, що тоді з великим запалом працювали на місіях. Багато вивінуваний (дістав села Костяшин, Ліски й Божанку) у 1394 і 1401 рр., цей монастир напевно почав діяльність також у напрямі приєднання тоді ще православних белжан до католицької Церкви. Первісно був він розташований на передмісті, пізніше перенесений до міста. Другий латинський монастир, СС. Домініканок, заснувала Софія Ходкевичева 1635 року. Домінікани, очевидно, провадили первісно й парафію. За Австрії оба монастирі знесено: чоловічий припав латинській

1. Papée, Zabytki, стор. 100.

парафії, жіночий — греко-католицькій. До напливу латинян причинилося й надання містові маґдебурзького права, потвердженого 1509 року (гл. дальше). З пізніших латинських святинь знаємо ще костел св. Миколая, замковий — св. Катерини (згад. уже 1456 р.; тоді ним завідували домінікани) і шпитальний — Пресв. Тройці. Історія польського елемента в Белзі в'яжеться тісно з економічним життям міста; про нього, отже, буде мова далі.

Вертаємося до українців Белза й белзьких церков, як їх релігійно-національних осередків.

У третьому розділі ми висловили думку, що найстаршою парафіяльною церквою був храм св. Миколая. Це не був той будинок, що його знаємо з опису в василіянському інвентарі, але старший, і то правдоподібно на іншому місці. В інвентарі (з 1734 р.) згадується микулинський горід, де перед тим стояла церква — виходило б, що вона стояла на іншому місці. Маємо й інші натяки, що вказували б на інше положення первісного будинку св.-миколаївської церкви, хоч покищо й не можемо вказати того місця. Документальні вістки про церкву св. Миколая маємо (як і про інші белзькі) щойно з XVI ст. Податковий список 1531 р. згадує "микулинського попа", так само люстрація 1564 р. називає "микулинського попа". Окремо виступає "протопіп" у XVI ст., що резидував при церкві св. Димитрія. Як бачимо з люстрації 1564 р., наша церква була бідно вивінувана; під час коли інші церкви мають по пів лану поля, то церква св. Миколая має лише чверть лану.

З XVII ст. маємо лише кілька вісток про нашу церкву. В спорі між православними й уніятами признано уніятам белзькі церкви: св. П'ятниці, св. Миколая і св. Духа (крім цих, згадані ще церква Пресв. Тройці й місце, де була церква св. Климента.² У 1680 р. згадується ота церква в записі на львівськiм Апостолі з 1654 р. (в Белзі). Третьою вісткою є напис на дзвоні (згодом був у нинішній церкві св. Духа), що звучить: "Создася сей звонъ за стараніємъ славетныхъ мѣщанъ мѣста Белза и ктиторовъ церкви катедральной святого Христова Николая р. 1694 мѣсяця марта 17-го". Дальші точніші вістки маємо щойно з XVIII ст. В архіві василіянського монастиря в Белзі був, м.ін., документ візитації цієї церкви

2. Акт у витягу в параф. архіві в Белзі й у теках о. Подолинського в Нац. Музеї у Львові.

з 1712 року. Ось що читаємо про нього в інвентарі того монастиря з 1734 р.: "Візита Їх М. ОО. Олександра Раткевича, офіціала, й Теодора Вітусовського, вчинена дня 28 березня 1712 р., церкви св. Миколая, що ще була під управою В. О. Івана Куницького, пароха. В тій візиті такі формальності: церковного ґрунту чвертка поля спаська, пів чвертки троїцької, чверть микулинська, город троїцький, пів города на Війтівській вулиці. Луки троїцькі, Манастирисько, Климентівщина. Є ґрунт на приходство, а теперішнє приходство на міських ґрунтах. Так само ґрунт свято-микулинський, де перед тим була церква, ґрунт спаський, де передше була церква".³ Як бачимо, в 1712 р. парафія була вже досить багата. Згадка, що вона ще тоді належала парохіві, а далі факт, що цей акт найшовся якраз у василіянським архіві, провадить нас до часу, коли белзьку катедру адміністрували белзькі ОО. Василіяни. Як побачимо далі (при описі монастиря), василіяни управляли цією церквою вже від 1714 року. Василіяни завели від 1 січня 1728 р. метрику народин і шлюбів при церкві св. Миколая (перші метрики в Белзі). В акті з 1733 р. (розсудження маєткових спорів між василіянами й світськими парохами) виступають, з одного боку — парох св.-п'ятницький (парафія передміська), з другого — ОО. Василіяни, очевидно — з церквою св. Миколая.⁴ Джерельно знаємо, що ОО. Василіяни управляли катедральною белзькою церквою в рр. 1714-1736. У згаданій уже метриці в тих роках підписувалися такі василіяни: о. Кипріян Зверковський ЧСВВ (1728-1733), о. Сильвестер Левкевич ЧСВВ (1728-1730), о. Теофіль Єнткевич ЧСВВ (1733-1735) і о. Мельхіор Лосович ЧСВВ (1730-1731), названий "ректором катедральної белзької церкви" — так само підписувалися на метриці.⁵

3. Інвентар. Там же. Однак треба справити помилки: о. В. Чернецького, Звістки, що говорить про "записки о. Томиловича" — таких немає. Те саме наш інвентар; і Л. Чачковського про те, що о. Радкевич говорить у записках 1820 р. (зам. у візит. 1712 р.), хоч церква згоріла в 1737 р. (Стор. 12; про дату погоріння гл. далі).

4. Оригінал у параф. архіві в Белзі.

5. Ось її заголовок: "In Nomine Domini amen. Liber metricorum Christi fidelium in ecclesia cathedrali Belzensi baptizatorum per admodum reverendum Patrem Barlaam Olexicz OSBM monasterij praesentis pro tunc superiorem comparatus anno Domini 1728 die 1 mensis Januarii". — Зберігається в греко-католицькому парафіяльному архіві в Белзі. Доповнення до історії катедральної церкви св. Миколая в Белзі для тих часів, коли нею управляли ОО. Василіяни, появиться окремо в праці про василіянські монастирі в Белзі.

Завдяки ОО. Василіянам маємо й опис церкви св. Миколая в згаданім уже інвентарі з 1734 р. Ось як там описана церква: "Церква дерев'яна, велика, побита ґонтами, а зі зовнішнього боку стіни футровані ґонтами. Вікон 18 оправлених в олово, копулок 3, побиті білою бляхою; в середній копулі 4 вікна оправлені в олово. Дверей з внутрішніми замками і з великими клямками 2. Віктарів 3, самі лише столи без ніяких різьб, коло стін тут і там два столики, накриті обрусами на подобу престоліків. Амвон новий, столярський; високі хори з драбиною до них. У великім віктарі дві штуки столярські новосправлені. Хору монашого по 4 форми. Посеред церкви 2 лавки для людей, столярські. Лямпа кришталева з такими ж ланцюжками, що висить перед великим віктарем".

Цей опис зладжений уже перед катастрофою, що постигла церкву між 1735 та 1740 роками. Єп. Максиміліян Рилло, що в 1759 р. відвідав Белз, записав у своєму щоденнику, що белзька катедральна церква погоріла "двадцять літ тому", себто б. 1739, але могло це бути раніше. Річ у тому, що вищезгадану метрикальну книгу провадять від 1736 року вже не василіяни, але світські священики; видно, василіян не було. 1739 р. підписався о. Григорій Мокрицький як парох передміський — не св.-миколаївський. Пізніші заходи коло відбудування катедри не вінчалися успіхом. Такий був кінець белзької катедральної церкви.

Остало б іще відповісти, коли наша церква дістала титул катедральної? Всі ознаки вказують на те, що за уніятських часів, мабуть за єп. Методія Терлецького. В XVI ст., як бачимо з люстрацій, при ній навіть не резидує протопіп, а сама вона бідніша від інших. Так само в документі 1636 р. вона згадується щойно на другому місці — що було б неможливе, якби вона вже тоді була катедральною. Отже, свій титул вона дістала щойно від наших католицьких єпископів, після 1636 року. Подамо тепер коротенькі вістки — каталог українських католицьких холмсько-белзьких єпископів:⁶

1. Діонізій Збіруйський (1585-1603), прийняв Унію, проголошену на Берестейському Соборі 1596 року. Був одним із тих, що

6. Попередні єпископи, з часів перед Унією, виказані в Пелеша, *Geschichte*, II, 73-75. Новіший виказ на основі багатого архівного матеріалу в Площанського, *Прошлое холм. Руси*, т. I.

підготовляли Унію. За його управи відбувся перший з'їзд українських єпископів у Белзі 1590 р., де вони радили над поправою відносин в українській Церкві. Вибір місця на з'їзд, якраз у Белзі, вказує на визначну участь у справі Унії єп. Збіруйського. Присутні на з'їзді були єпископи: луцький Кирило Терлецький, пинський і турівський Леонтій Пелчицький († 1595), львівський Гедеон Балабан і холмсько-белзький Діонізій Збіруйський. Тут вони рішили прийняти Унію з Римом. Це була перша нарада наших єпископів у справі Унії. Пізніше Збіруйський працював над укріпленням Унії аж до смерті й дуже в цій справі заслужився.

2. Арсеній Андрієвський (1604-1619), наступник Збіруйського, мусів провадити боротьбу в обороні Унії, бо тим часом Гедеон Балабан відступив від католицької Церкви, а православні львівської дієцезії сильно воювали проти Унії в холмсько-белзькій єпархії.

3. Атанасій Пакоста (1619-1625) управляв дієцезією в дуже тяжких для Унії часах, але зате був людиною, що якраз відповідала потребі того часу. Походив із Василіянського Чину, зреформованого митрополитом Йосифом Велямином-Рутським (1614-1637), і перед висвяченням на єпископа був ігуменом одного з монастирів у Менську. Визначався наукою і добрим знанням права та повернув менському монастиреві багато відібраних дібр. Як єпископ, управляв дієцезією в особливо прикрих обставинах. 1620 року козаччина під проводом Сагайдачного відновила православну ієрархію. Разом з іншими єпископами висвячено для Холму й Белза єп. Паїсія Іполитовича. Православні, почувачи моральну й фізичну опору, виступали гостріше проти Унії. Єп. Пакоста щорічно скликав духовенство кожного деканату і давав відповідні поучення. Він теж повернув єпископству два села, що їх безправно тримав коронний скарбник Данилович.

4. Після його смерті управляв якийсь час дієцезією митр. Рутський, потім висвячено на єпископа Теодора Мелешка, але він помер таки в сам день свого висвячення. Престол був опорожнений аж до 1630 р. Тимчасово, як сказано, управляв дієцезією митрополит Рутський. Він вніс 10 листопада 1628 р. скаргу на белзьких міщан за те, що вони, не бажаючи бути в Унії, прикликали до себе православного єпископа Паїсія, щоб висвятити для них священика і скликав синод. Міщани, яких імена названі в позві, захопили церкву, вибрали собі "попів", і Паїсій скликав синод. Синод відбувся спершу в Белзі, а потім у монастирі в Городищі, що його опанували православні (Площ. I, 282-3). 1630

року висвячено на холмсько-белзького єпископа Методія Терлецького.

5. Методій Терлецький (1630-1649), один із найвизначніших холмсько-белзьких єпископів. Він відбув філософічні студії у Віденському університеті і дістав там рідкісний тоді титул доктора філософії. Ще як студент відвідав Угорщину, Хорватію й Славонію і приєднав там багатьох до Унії. Цісар Фердинанд II (1619-1637) особливо любив його й обіцяв, що, як відбере від турків слов'янські землі, то створить там митрополію для католиків сх. обряду. Після скінчення студій відбув подорож до Риму, щоб у папи Урбана VIII (1623-1644) просити благословення на місійну працю в ріднім краю. Папа прийняв його дуже ласкаво, уділив йому широких повноважень (25.III.1629) — Терлецький був ще лише священником — і сказав до нього оті пам'ятні й нераз наводжені слова: "Мої русини, через вас сподіваюся повернути Схід!" Зараз у 1630 році митр. Рутський висвятив Терлецького на холмсько-белзького єпископа. Вже в самих початках його управи зайшла дуже неприхильна зміна в відношенні польського уряду до уніятів. Нововибраний польський король Володислав IV (1632-1648) признав за правну висвячену в 1620 році православну ієрархію і тим самим дійшло до ще сильнішого загострення між українцями православними й уніятами. Особливо за управи кївською православною митрополією високоосвіченого й дуже талановитого Петра Могили (1633-1647) прийшлося уніятам тяжко. Правда, вони могли протиставити П. Могилі В. Рутського й декого з єпископів, у першій мірі Терлецького. Він не брав участі в широкорозвиненій тоді релігійній полеміці (письменних спорах), але працював у своїй дієцезії. Тоді саме почалося розділювання церковних дібр між православних і уніятів. На основі королівського диплому з 14.III.1633 року, православні мали дістати по одній церкві в цілім ряді місцевостей (з холмсько-белзької дієцезії в Белзі, Красноставі, Сокалі, Стоянові, Мостах і Грубешеві), або й по більше.⁷ По краю почали їздити королівські комісари і передавати православним церкви. Приїхали вони й до Белза, але аж 1636 року (?) і відразу передали православним усі белзькі церкви: св. П'ятниці, св. Миколая й св. Духа, а уніятам передали знищену церкву монастирка Пресв. Тройці і... місце, де колись

7. *Опис. архива уніят. митр.*, т. I, ч. 616.

стояла церква св. Климента. Терлецький зараз постарався про скасування цього рішення і ще того самого року всі названі белзькі церкви присуджено уніятам.⁸ Правда, легко було присудити, але не легко було відібрати. Як приїхав 12.VI.1636 р. православний перемиський єпископ Гулевич-Воютинський до Белза, то міщани привітали його прихильно (Площанський, *Прошлое Холмской Руси*, II, стор. 17). Коли ж єп. Терлецький 1641 р. приїхав до Белза, щоб уняти в посідання признані йому в 1636 р. церкви, то місцеве населення старалося до того не допустити: задзвонили на тривогу, збіглися чоловіки й жінки, не допустили до церков уніятських священиків і погано викрикували на єпископа.⁹ Та врешті, очевидно, православні белжани мусіли поступитися, як і в інших містах — Холмі, Грубешеві, Красноставі й Сокалі, куди єп. Терлецький приїздив із нараженням життя ще 1646 р. для вирішення справи приналежності присудженої уніятам церкви.¹⁰ Наш єпископ не обмежився лише до цієї діяльності, але подбав про кращу освіту єпархіяльного духовенства й народу. Він виєднав у папи Урбана VIII титул домового прелата папського, моці Святих і повний відпуст для жировицького образу Матері Божої. Помер у початках Хмельниччини, 7 червня 1649 року. — З уваги на його широку діяльність і особисте полагодження церковних справ у Белзі, можемо припускати, що за його часів церква св. Миколая в Белзі дістала титул катедральної.

6. Своїм наступником назначив єп. Терлецький Андрія Фурса, родженого в Менську. Студії доповняв він за границею, в Оломуці й Римі. Після повороту був він володимирським деканом і ректором тамошньої гімназії, а врешті коадьютором (помічником) володимирського єпископа Баковецького. Помер, як номінат, 19 червня 1649 р., дванадцять днів після Терлецького.

7. Наступником його був Яків Суша (1652-1685), що зайняв престол щойно після битви під Берестечком. Це теж один із найважливіших наших єпископів, при тому — першорядний на ті часи історик. Уроджений у Менську, студіював за границею: в

8. Документи з 1636 р. в витягу в параф. архіві в Белзі і в теках о. Подолинського, а в перекладі друк. в о. Чернецького, Звістки, та відбитці в додатку.

9. Голубевъ, *Петр Могила*, т. II, додаток, 51.

10. Грушевський, *Історія*, VIII 2, стор. 84. Ще в попереднім році (1645) чуємо про процес єп. Терлецького зі сокальськими й белзькими міщанами (Площанський, II, стор. 17-18).

Пультав, Оломуці й Римі, де дістав титул доктора теології. Єп. Терлецький покликав його до Холму й поручив йому урядження новозаснованої духовної семінарії. Під час поїздки Терлецького до Риму він адміністрував дієцезію, так само після смерти Фурса. Після Зборівського договору мусів опустити дієцезію, яка припала православним (обняв її сам київський православний митрополит Сильвестер Косів). Щойно після Берестецької битви, під час якої він був із чудотворною іконою холмської Богородиці в польському таборі, Суша повернувся вже як адміністратор, а 1652 р. був висвячений на єпископа холмсько-белзького. Пелеш називає Сушу найвизначнішим холмським єпископом. Він мусів на початку своєї управи звести тяжку боротьбу з латинським єпископатом, що після смерти Терлецького хотів знести Унію в Холмщині й підчинити уніятів латинському єпископові. Лише страх перед переходом українців на православ'я (це були часи Хмельниччини!) спонукав короля Івана Казимира іменувати Сушу уніятським єпископом холмсько-белзьким (22.II.1652). Крім дієцезальної праці він особливо дбав про Василіянський Чин, бував на кожній капітулі й за те вибрали його василіяни на свого протоархімандрита (1661), хоч він цю гідність відступив тодішньому митрополитові. 1664 року Суша їздив із великими повноваженнями до Риму, де, між іншим, виступав в обороні Гр.-кат. Церкви перед наступаючими з усіх боків. У Римі він видав 1664 року працю, де з великим знанням, на основі архівальних документів змалював працю уніятів на церковнім полі й боронив їх перед наступаючими.¹¹ Крім цієї праці, писав Суша ще й інші. Він дав першу джерельну працю про Мелетія Смотрицького, що завдяки наведеним там актам і досі не втратила своєї вартости;¹² написав життєпис св. Йосафата Кунцевича,¹³ а при описі чудотворного холмського образу Пресв. Богородиці подає першу працю про історію княжого городу Холму.¹⁴ Про вартість його праць (усі

11. *De laboribus Unitorum, promotione propagatione et protectione Divina Unionis ab initio ejus usque ad haec tempora, 1664.*

12. *Saulus et Paulus Ruthenae Unionis, sanguine B. Josaphat transformatus, sive Meletius Smotriscius... Romae 1665.*

13. *Cursus vitae et certamen martyris B. Josaphat Kuncevicii, Archiepiscopi Polocensis... Romae 1665.*

14. *Phoenix tertiato redivivus... кілька видань.*

писані по-латині) треба сказати, що трудно знайти їм рівних у тодішній українській історичній науці!

8. Наступника свого вибрав сам Суша. Був це Олександр Августин Лодята (1685-1691), родом із Полоцької Землі. Студіював у Римі, де дістав ступінь доктора. Після повороту до краю був жидичинським архимандритом; визначався великою працьовитістю. Помер у жидичинським монастирі.

9. Єпископом-номінатом після Лодяти був кол. перемиський єпископ Іван Малаховський, але він скоро помер (12.II.1693).

10. Щойно Гедеон Война-Оранський (1693-1709) був дійсним наступником Лодяти. За його ординації остаточно прийняли Унію деякі, ще до того часу нез'єдинені, парохі й заможське Ставропільське Братство (1698). Таким чином ціла дієцезія була за часів Войни-Оранського приєднана для Унії. Помер 22.IX.1709 року в Холмі.

11. Його наступник Йосиф Левицький (1711-1730), кол. ігумен, висвячений у Перемишлі, зазначився в історії Белза спеціальною опікою над белзьким василіянським монастирем. Після насильного вивезення єп. Жабокрицького москалями з Луцька, Левицький управляв також луцькою дієцезією. Він брав участь у Синоді в Замості (1720), що завів дуже важні й корисні реформи в Гр.-кат. Церкві. Він побудував у Холмі кам'яну катедрu й монастир. Помер у Почаєві, 15 червня 1730 року.

12. Филип Феліціян Володкович, пізніший митрополит, займав холмсько-белзьку єпископську столицю поверх 17 літ (1731-1758), але нічим особливим для Белза не відзначився. В парафіяльному гр.-кат. архіві в Белзі зберігається документ із 1733 року з власноручним підписом Володковича, яким розсуджує спір між світськими парохами й василіянами на некористь останніх. Загалом, як видно з деяких даних у місцевих документах, він ставився неприхильно до белзьких василіян.

13. Його наступником, останнім холмсько-белзьким єпископом у старій Польщі, був Максиміліян Рилло (1759-1785), один із найвизначніших українських єпископів узагалі й холмсько-белзьких зокрема. Походив із Литви, де жили його родичі (лат. обряду). Студії відбув у Римі і там дістав титул доктора теології. Після повороту до краю (1742) займав різні становища у Василіянським Чині, де врешті став прокуратором Чина (1747). Висвячений 1759 р. на єпископа холмсько-белзького, він мав уже за собою поважні заслуги. Він здвигнув з упадку дієцезальне господарство, подбав про духовну семінарію, перевів коронацію чудотворного образу

Пресв. Богородиці в Холмі й ін. Крім того, він літом і зимою відбував візитації парафій, дбав про зміцнення церковної дисципліни духовенства й повчав нарід. Під час одної з таких візитацій, 1759 року, він відвідав Белз, де почав робити заходи щодо вимурування катедральної церкви на місце погорілої в 1730-их роках, хоч ці старання й не довели до сповнення наміру. На доручення Апост. Столиці в Римі, їздив 1763 року на Правобережжя, де протягом одного року провів фундації і канонічно заснував 50 парафій; під час другої такої поїздки його арештували москалі (17.II.1774) і придержали кілька місяців у тюрмі (до липня). Вдома також не мав спокою, бо приятель цариці Катерини, король Станіслав Август, не любив його і часто йому докучав. Єп. Рилло пережив два розбори Польщі. З тим моментом, коли наша територія переходить під Австрію, починається нова церковна доба для Белзчини, що була прилучена, як частина Королівства Галичини, до перемиської дієцезії, при якій Белз остався як столиця деканату й досі. Максиміліян Рилло був пізніше перемиським єпископом (1785-1794), так що Белз був йому підчинений і далі. Єп. Рилло полишив по собі великий щоденник у 5 томах (досі цілий не виданий), що є дуже цінним історичним джерелом.

Як бачимо, белзька катедра мала багатьох єпископів, якими може похвалитися і значення яких у нашій історії велике.

Переходимо до інших белзьких церков. З них, очевидно, найцікавіша міська парафіяльна церква св. Духа. Першу згадку про неї ("міську парафію", як її називали в XVIII ст.), маємо в згадуваних уже документах 1636 р. Але родовід її старший. У люстраціях XVI ст. не бачимо її, натомість виступає там церква св. Димитрія. Бачимо її в 1564 році. Хоч вона й не згадана в списку 1531 р., то напевно тоді існувала і при ній резидував протопіп.¹⁵ Як можна б із того виснувати, церква св. Димитрія була, як пізніше церква св. Духа, головною парафіяльною церквою. Отже виходило б, що церква св. Духа замінила давню св.-димитрівську, бо окремої церкви св. Димитрія не бачимо в XVIII ст. Документи дають нам відповідь, як це сталося. В спорі за чвертку поля між белзьким шпитальним парохом лат. бряду й міщанами, веденім перед єп. Володковичем 16.VI.1739 р.,¹⁶ міщани

15. Гл. Чачковський, *Белз*, стор. 11, прим. редакції.

16. не 1729, як подає Чачковський, *Там же*, стор. 12.

зізнають, що та чвертка поля дана була "на церкву св. Духа на утримання пароха 1554 року¹⁷ в день св. Францішка" та до шпиталю не належала. Та ми маємо люстрацію на 10 літ пізнішу, з 1564 року, де немає зазначеної церкви св. Духа, але, м.ін., св. Димитрія. Справу вияснюють дальші слова документу, що "та чвертка не до костела, але до церкви св. Димитрія, а тепер названої св. Духа, надана в вищезазначенім році".¹⁸ Зіставлені оба вислови дають цілком ясну відповідь: церкву, що в 1554 році називалася церквою св. Димитрія, пізніше перезвано церквою св. Духа. Так само лишилася вона парафіяльною міською церквою, як була й раніше. Як це сталося, вияснює нам заголовок люстрації церкви св. Духа з 13.III.1780 р., що звучить (у перекладі): "Візита парафіяльної белзької церкви міської в добрах його Цісарської, Королівської й Апостольської Милости під покровом св. Димитрія мученика заснована, а в день Зіслання св. Духа посвячена".¹⁹ Отже, церква св. Димитрія XVI ст. й церква св. Духа XVII-XVIII ст. — це одна й та сама церква. Помілялися отже дослідники (о. Чернецький, М. Голубець), які вважали їх за дві окремі церкви, а правду відгадав лише один — Чачковський.

На жаль, із чотирьох захованих візитаційних актів (1731, 1762, 1774, 1780) ні один не подає такого точного опису вигляду церкви, як василіянський інвентар св.-миколаївської церкви. Довідуємося з них, що при тій церкві не було окремої дзвіниці,²⁰ але дзвони були завішені "над притвором" (так у віз. 1780 р.; "над бабинцем" 1762; "над крухтою" 1774). З цього виходило б, що над притвором була копула — отже церква була правдоподібно трьохбанна. Мала десять вікон, більших і менших, у дерев'яних рамах. Дверей люстрація 1774 р. нотує троє, пізніша (1780) — п'ятеро; видно, попередня люстрація — неточна.

Церква була дерев'яна, названа старою, але в доброму стані. Над притвором було чотири дзвони, а потім прибуло з церкви св. Миколая три, отже в 1774 р. було вже сім. Коло церкви був цвинтар.

Про посілості церкви найдавніша захована візитація, з 1731

17. не в 1664 р., як каже Чачковський, *Там же*.

18. Акт у параф. архіві.

19. Акт візитації в параф. архіві.

20. Вправді, у візитації 1731 р. згадана дзвіниця, але так називається й пізніше приміщення дзвонів на церкві.

р., каже, що до неї належить чвертка поля при дорозі до Перемислова (отже те зі запису 1554 р., бо й там воно так описане); город... чиковський; город між Робачком... померлим, з другого боку Петрашика Григорія; чвертка шпитального поля, а з неї мають бути репаровані шпиталь і церква св. Духа; город шпитальний у місті над болотом, за Паркановою вулицею, з сіножаткою; город шпитальний на Широкій вулиці, з сіножаткою — його має вживати парох церкви св. Духа. Приходство стоїть на церковнім ґрунті. Пізніші візитації змін не нотують, навпаки, кажуть, що церква має такі ґрунти, як описано в давніх візитаціях. На зміну під цим оглядом вказує такий запис у візитації 1762 року: "Тому що погоріла церква св. Миколая ще досі не збудована й годі вже взагалі надіятися на будову тієї церкви св. Миколая, предмети — себто срібло, ризи, книги, записи (фундуші), поля, городи й сіножаті — прилучуємо до церкви св. Духа й віддаємо повне право до них Вс. парохіві св.-духівському, теперішньому і його наступникам, але з тим застереженням, щоб у св.-духівській церкві якнайскорше поставлено престол св. Миколая, і пильно поручаємо й наказуємо, щоб якнайшвидше випросити в св. Апостольській Столиці й заснувати братство з відпустами під покровом св. Миколая". Щодо цього останнього пункту, то Статут Братства "при церкві св. Миколая" в Белзі маємо щойно з 30.VI.1866 р. (в парафіяльному архіві).

При церкві візитація 1731 р. згадує шпиталь, очевидно, український. З того, що парох церкви св. Духа вживає шпитальне поле, робимо висновок, що шпиталь був таки при цій церкві. В метриках церкви св. Духа згаданий "руський шпиталь" у 1768 році, врешті, ще в Йосифинській Метриці згадується в Белзі "руський шпиталь", в місті — між "домами поза ринком" (ч. 218), а на Любельському передмісті згадано "город, що належить до руського шпиталю" (ч. 417). Як бачимо, цей шпиталь існував без перерви в XVIII ст.; хто й коли його фундував — покищо годі сказати.

У візитації 1762 р. зазначено, що парох церкви св. Духа повинен подбати про бакаляра, щоб учив дітей.

Як довго стояв старий будинок, не знати. У 1785 р. парафія перенеслася до відданого їй монастиря СС. Домініканок і до їхнього костела. Але, як вияснити деякі згадки з початку XIX ст. про церкву св. Димитрія (напр., напис на монстранції в 1808 р., фундованій "до церкви св. Димитрія")? Чи так, що старий будинок існував, чи, може, назву цю перенесено на нову церкву? В

люстрації 1792 р. вже нової церкви (кол. костела домініканок під Покровом Непорочного Зачаття Пресв. Богородиці) маємо, м. ін., згадку про "город за парканом колишньої церкви св. Духа". З того виходило б, що в 1792 р. цієї старої церкви вже не було.

Парохів при цій церкві знаємо таких: о. Василь Предзімірський 1731-1735 (у 1731 році мав 45 літ), о. Іван Предзімірський, згаданий 1760 року) і о. Теодор Вітусовський, 1760-1813 р.

Третя міська белзька церква, згадувана в люстраціях XVI ст. (у списку 1531 р. і в люстрації 1564 р.) — це храм св. Спаса, себто Преображення Господнього. Згадки про неї маємо приблизно протягом одного століття (1531-1641), потім вона пропадає з наших актів. Не маємо ані одної візитації цієї церкви, що дала б нам якесь уявлення про неї. Видно, була вона вже дуже старенька в XVII ст. і довго після 1641 р. не стояла. В 1560-их роках вона мала пів лану поля, як і св.-димитрівська, називають її в люстрації того часу на першому місці, перед св.-димитрівською, хоч це може й випадково, бо в 1531 році згадано її на третьому місці.

Трохи точніші вістки маємо про цю церкву щойно в документі з 10.IV.1628 р., а саме в скарзі митр. Рутського на белзьких міщан, які запросили православного єпископа Паїсія висвячувати їм священників. При цій нагоді Рутський пише, що міщани віддали православну церкву св. Спаса; коли ж він, митрополит, скликав священників на собор, то місцеві священники були такі підбунтовані, що на 300 їх ані один не приїхав на собор. Що більше, як митрополит приїхав до Белза, міщани "зі соборної церкви св. Спаса срібла й одежі церковні позабирали".²¹ Далі — маємо вістки про церкву св. Спаса в документі короля Володислава IV з 1636 року.²² Ми вже згадували, як то комісари 1636 р. передали православним церкви: св. П'ятниці, св. Миколая й св. Духа (т. є св. Димитрія), а уніятам лише монастирську церковцю Пресв. Тройці й порожнє місце — Клименщину. Про церкву св. Спаса там нема мови. Щойно в згаданім королівськім документі є про неї мова. Король надає цим документом-декретом усі белзькі церкви уніятм, а про церкву св. Спаса говорить таке: "Четверту

21. *Акты вил. ком.*, XXIII, 61-63.

22. о. Чернецький зле розв'язав дату документу як четвер, у навечеря Благовіщення, бо навечеря Благовіщення випадало 1636 р. в понеділок, і то — воскресний (лат. Великдень 23.III.1636).

церкву св. Спаса надали Ми через презенту черцєві василіянинові, що дістав на те привілей після вислання комісії. Від черця василіянина відібрав ту церкву холмський Владика, називаючи її соборною". А далі: "Комісари наказали дальше, щоб до часу Нашого рішення не забирали та не роздавали фелонів та інших речей із церкви св. Спаса, але щоб вони були віддані тому, кому Ми їх присудимо. Щодо свічок і воску, складаних у церкві св. Спаса, то постановили комісари, щоб парафіяни склали їх у призначені їм церкви. Тим, котрі належать до парафії св. Спаса, а не є в Унії, дозволено ходити до неуніятських церков, де їм подобається". Стільки дає нам королівський декрет про цю церкву. В ньому є відклик до незнаного нам окремого рішення комісарів про св.-спаську церкву: їй не дано нікому аж до рішення короля.

З даних королівського декрету 1636 р. бачимо, що в тім році церква св. Спаса була парафіяльною, як і інші. Можливо, що при ній не було пароха, коли король віддає їй василіянинові. Чому вона не мала свого пароха? Чи тому, що була вже стара? Чи парох помер, або що й опорожнену парафію король надав василіянинові? Відповіді на це королівський документ не дає, хоч згадане намірене роздавання фелонів та інших предметів вказувало б на звивання парафії. Тому, певно, комісари й не віддали їй нікому. Про те саме свідчить розділ ділення між іншими церквами складок, що їх приносили парафіяни до церкви св. Спаса. Значить, парафію розв'язували, а лише якийсь час іще тримав її василіянин. Врешті бачимо, що парафіянам св. Спаса призначено було інші церкви. З уваги на це, найправдоподібніше, що церква була вже стара і її парафіян приділено до інших парафій; а самий церковний будинок, чи, може тимчасово ще й парафію, віддав король василіянинові.

Та цей недовго тримався в церкві, бо, як каже той самий королівський декрет, відібрав її від нього холмський єпископ, називаючи її "соборною", себто, очевидно, катедральною. Незазваний по імені холмський єпископ це, очевидно, Методій Терлецький, бо православного єпископа холмського тоді не було і Белз належав до луцького православного єпископа. Король, мабуть, погодився з тим фактом, бо в своїм декреті нічого проти єпископа за порушення королівської презенти не каже. Видно, Терлецький мав якісь права до цієї церкви. Терлецького, як знаємо, висвячено на холмсько-белзького єпископа в 1630 році, отже ще за кор. Жигмонта († 1632), і від старого короля він міг

мати якесь надання. Врешті, єпископ, як каже декрет, називав церкву св. Спаса соборною (катедральною), і, як ми вище бачили, слушно, бо так звали її вже в 1628 р. Але пізніше виявилось, що через свою старість вона на катедральну не надається, хоч може була найбільша і тому її було вибрано на катедральну. В кожному разі, в традиції на місці не заховалася пам'ять про те, що церква св. Спаса була катедральною. В інвентарі василіянського монастиря заховався витяг із візитації св.-миколаївської церкви 1712 р. (див. вище) і в ньому згадано, м. ін., як приналежний до церкви св. Миколая, "грунт спаський, де передше була церква". В інвентарі зазначено, що цей спаський грунт василіяни зорали (1734), за що єпископ (Володкович) полаяв ігумена. Так само у візитації 1792 р. згад. "пуста площа, де була церква св. Спаса". Ні в одному випадку не занотовано, що це була катедрала, як то держиться в традиції про св.-миколаївську церкву. Виходить із того, що церква св. Спаса уважалася за катедральну, доки стояла; потім її замінила св.-миколаївська, названа катедральною вперше в 1694 році. Очевидно, тоді св.-спаська катедрала вже не існувала.

Церква св. Спаса була, звичайно, дерев'яна. Її поле й місце, на якому стояла, припало спершу її катедральній наступниці — церкві св. Миколая, як це бачимо з люстрації 1712 р., а пізніше василіянам при катедрі. Ще пізніше, разом із посіпостями погорілої св.-миколаївської церкви, перейшла 1762 р. до парафії св. Духа, де й бачимо св.-спаський город і площу в 1792 році.

Четверта белзька парафіяльна церква — передміська св. П'ятниці (Пракседі, як сказано в візитації). Стоїть вона донині на старому місці. Стрічаємо її вже в 1531 році, згодом у люстрації 1564 року. Вона була самостійною, парафіяльною церквою в XVI-XVIII ст., а тепер є дочерною белзької міської парафії св. Духа. В 1762 році вона ще візитована як самостійна парафія, в 1774 — уже як філіяльна (дочерна). З парохів за церковними записками можемо вказати: о. Олексія Терлецького (1691 р., перед 1718 р. вступив до василіян і, як Антоній Терлецький, був 1718-1733 ігуменом у Городищі); о. Григорія Мокрицького 1739-1750; о. Дмитра Білякевича (1753); о. Данила Зборовського 1756-1770 (у візитації 1762 р. о. Данило Сідоровський; помилка?). Довкола церкви — цвинтар і дзвіниця, на якій візитації 1762 й 1774 рр. нотують чотири дзвони.

Крім цих чотирьох парафіяльних церков маємо ще вістки про монастирі з церквами в Белзі. Знаємо про три василіянські монастирі в нашому місті; почнемо з найстаршого.

Про нього була вже мова в III розділі: це — монастир із церквою св. Климента. Документи з 1636 р. і пізніші згадки говорять про колишню церкву св. Климента (на "Клименщині"), але це не була сама церква, а й монастир. Вказує на це так саме положення (серед багнищ, що давно були там непролазні, за містом), як і археологія (брак слідів жіночого побуту й інші дані; гл. у вступній частині заввагу д-ра Я. Пастернака). Археологічні розкопи вказали й на час існування монастиря — XI століття, прадоподібно часи кн. Ярослава Мудрого. Це, отже, одна з найстарших, а при наших теперішніх даних — взагалі найстарша церква Белза. Історичних даних про неї не маємо ніяких, так само й про монастир.

Другий монастир, про який майже не маємо вісток, це монастир із церквою Пресв. Тройці (на "Трійці", півн.-зах. від середмістя). Тих кілька вісток із перших десятиліть XVII ст., що їх маємо, вказують або на занепад цього монастиря, або й на те, що властиво він ніколи не розвинувся гарно. В акті з 4.IV.1607 р. (маєткова справа міщанина Луця Хвостовича), вписаному до війтівських книг Белза, читаємо, між ін., таке означення поля: "Пів ланка поля покійного славетного (себто міщанина) Гната, микулинського попа, за руською синагогою під покровом Пресв. Тройці". З цього висновок, що в той час стояла церква, але була православною, тому "гоноровано" її, як звичайно в тодішніх урядових актах, "синагогою". Але пізніше вона декретом короля Жигмонта III перейшла в руки уніятських монахів. Про це свідчить протест о. Олексія Івашковського, василіянина, офіціяла й генерального вікарія белзького, що звучить: "Щоб ніхто не важився так із міщан, як і передміщан, пускати коні або худобу на пасовисько, себто на площу руського монастирка церкви св. Тройці, згідно з привілеєм, ласкаво наданим тому монастиркові Його Королівською Милістю, а під загрозою провини й судової кари". Лавничий уряд, як сказано далі, оглянув той королівський привілей і оголосив загрозу о. Івашковського в місті.²³ Третю й останню вістку маємо в документах із 1636 року, але там згадана лише церква Пресв. Тройці, очевидно бідненька, що її комісари присудили уніятам; про монастир уже немає згадки. В королівському декреті виступає о. Олексій Івашковський як правний заступник уніятів і якийсь, поіменно не названий, василіянин, що

23. Ці документи й інші, згадані раніше, є в парафіяльному архіві.

дістав церкву св. Спаса. Це вже й усе; в пізніших актах, із XVIII ст., згадується лише місце, де стояли церква й монастирок Пресв. Трійці.

З невиразних слів погрози 1624 р. виходило б, що на площі власне стояла лише церква і що коло неї вже пасли худобу. Значить, буйного життя там не було, а ледве чи було й перед 1624 роком. Загалом, церква робить враження старої й опущеної. Люстрації з XVI ст. не згадують у Белзі такої церкви, — чи це доказ, що її не було ще 1565 року? Тоді маємо в люстрації згадку про "лан, званий Трійцький". Згадка ця радше затемнює, ніж вияснює справу. Не можна на тій основі вирішити питання, чи тоді, в 1565 р., стояла вже ця церква, чи не було її, а була лише традиція про св.-троїцьку церкву з княжої доби? Очевидно, що далі здогадів тут піти не можна. Доводиться знову чекати на те, що місцеві археологічні дослідження відкриють і тайну лану "на Трійці".

При тому дуже цікаві нахідки з княжої доби на місці цієї церкви, і то — плитки з княжої доби. Це вказує, що тут у княжих часах була якась будівля; так само знайдено тут черепки й із XVII ст. В документах маємо згадку також про цвинтар коло цієї церкви.

Третій монастир ОО. Василян, уже від початку католицький, постав при церкві св. Миколая (катедральній), як ми це бачили раніше. Що монастир був заснований коло катедри, про це маємо дві вказівки: в інвентарі з 1734 р. і в щоденнику єп. Рилла. Інвентар виразно вказує, що церква (коло неї згадана дзвіниця з чотирма дзвонами) була коло монастиря. А що це, як ми вище вияснили, була церква св. Миколая, то виходить, що монастир стояв коло церкви св. Миколая, белзької катедри. Так само Рилло ставить у зв'язок катедру з монастирем. Ось що він пише у своєму щоденнику про спалену церкву: "Маю намір заснувати в тім місті, що знаходиться під моєю єпископською владою, кам'яну церкву, бо після погорілого в Белзі василіянського монастирка, що був збудований з дерева, там не осталося й слідів єпископської катедри". Оце поставлення у зв'язок василіянського монастиря з катедрою й факт, що катедра й монастир погоріли, вказує, що монастир стояв коло катедрального храму св. Миколая.

Монастир заснував і вивінував краківський воевода й сокальський староста Феліціан Казимір Потоцький у 1697 році. Він записав на монастир 6000 фльоренів на добрах сіл Боратина й

Острова так, що ОО. Василіяни мали побирати річно по 10% від тієї суми (себто по 600 фл.). За те мали раз у тижні відправляти за фундатора Службу Божу й мали вчити слов'янської і латинської мов — себто заснувати школу. Чи це останнє сповнили — не знати, бо не маємо ніякого сліду школи при монастирі. Але не знати навіть, чи так відразу дійшло до заснування монастиря. Якийсь його слід незабаром після 1697 р. був би хіба з 1702 року; в згадуванім уже інвентарі читаємо такий витяг із акту: "Посвідка якогось ієромонаха Мартиніяна, що ґрунт, на котрім побудувався Атлас, є діличний автора посвідки". Та слово "якогось" вказує, що це не белзький василіянин, отже, це до белзького монастиря не стосується. Чомусь найшовся в архіві монастиря (і зазначений в інвентарі) витяг із документу Катерини Добщанки Грифової, ляндвійтової сокальської, 1707 р., зі записом для сокальських василіян.²⁴ Можливо, що майно сокальських василіян перейшло до белзького монастиря. Певна історія цього монастиря починається щойно з 1714 року. Тоді белзький сеймик ухвалив 1000 злотих "на нову фундацію ОО. Василіян у Белзі". Видно, що до того часу взагалі не впроваджено в життя фундації Потоцького. Очевидно, щойно тоді василіяни почали будувати свій монастир і тоді десь віддано їм церкву св. Миколая, бо 1712 р. вона ще була в руках світського пароха. Про рівночасне заснування монастиря й передання василіянам катедри свідчить те, що при монастирі нема навіть окремої каплиці. Із 1714 р. починаються щедрі надання для нашого монастиря — від шляхти Белзької Землі, єпископа Йосифа Левицького й белзьких міщан. Монастир мав кілька кавалків поля, винницю, фільварок, пасіку. Монастирський будинок не був іще цілком викінчений і в 1734 р. Та скоро після того постигла монастир і церкву вогнева катастрофа; куди перенеслися белзькі василіяни — не знати. Таким чином можна ствердити існування белзького монастиря при церкві св. Миколая в рр. 1714-1736. До цього монастиря належала й "Трійця".

З монастирськими справами Белза в'яжеться василіянський монастир у Городищі (Василіянськім) над Бугом. 1633 року король Володислав IV надав право белзьким міщанам вибирати туди ігумена й наглядати за церковною скарбою, бо белзькі

24. Не "графині лейтнантової" й не для белзьких василіян, як подає о. Чернецький.

русини заснували той монастир.²⁵ Про цей монастир маємо згадку вже 1590 року, значить белжани заснували його ще в XVI ст.

Крім існування у XVI-XVIII ст. церков, маємо ще більш або менш виразні вказівки на церквища, відомі лише з назви. Таке місце є на Замочку, де археологічні розкопи виявили сліди мурованої церкви XI ст.; в ній переховувалася чудотворна белзька (нині ченстоховська) ікона. Друге місце — Клименщина, де теж розкопи виявили сліди церкви й монастиря з XI ст.; про це була вже мова. Можливо, що подібні цікаві висліди дали б розкопи на Монастирищі, на півн. захід від середмістя. Висловлено погляд, що там стояли церква й монастир василіян у XVIII ст. (о. Чернецький, за ним Чачковський). Це не відповідає правді, бо знаємо вже, що монастир ОО. Василіян XVIII ст. стояв біля катедральної церкви св. Миколая й погорів разом із нею. Крім того, згадувана вже візитація церкви св. Миколая з 1712 р. (отже перед заснуванням нового монастиря!) вже згадує як приналежну до церкви луку Монастирисько. Так само інвентар 1734 року говорить про сіножать Монастирисько, приналежну до монастиря. Значить — там колись був монастир, але про нього не доховалися писані вістки: натомість знаходяться там сліди життя княжої доби, як і на Трійці. Як бачимо, археологія може дати ще не одну цікаву нахідку при розкопах!

Що ж до вигляду Белза в XVI ст., то на основі точного опису в люстрації 1560-их років маємо про це досить добре уявлення. Подаємо тут, у перекладі на українську мову, цей опис.²⁶

"Місто Белз. У цім місті є чимало домів, що лежать розкинені,²⁷ а тут окремо будуть списані.

"Вулиця Гродська: при тій вулиці є сім домів; із шістьох платять річного чиншу по 12 грошів, а зі сьомого 24 гр. Імена тих, що там мешкають, такі: Вйончик, Кіавка, Петро слюсар, Валентин коваль, Симко Вархол, Павло слюсар — по 12 гр.; Петро Роска 24 гр...

"В ринку домів 28; а ось ті, що в них живуть: Войтих скляр, Йось, Хулик, Ярмол, Бохенек, Купа, Замбрибарщ, Антін, Матвій

25. Чернецький, Звістки.

26. Тут подано опис у скороченні, а саме: опущено викази, скільки з якого дому плачено чиншів, а далі й деякі інші чисто господарські описи, що не додають нічого до вигляду міста в XVI ст.

27. różno leżących

Гутковський, Бориловський, Іванова;... Завадилова, Андрій Кендзеринський, Бжостовський, Котляр, Бартошова, Андрій, Ребровський, Карел, Валентин Трачик, Йовець, Грицьма крамар, Зенькова, Смичок, Тибурці, Беньовський, Радзішовський, Тома...

"Вулиця Кляшторна, при ній 28 домів...: дім пушкарський, дім магерівський, Іржек коваль, Севастіян постригач, Ленарт швець, Закрихліс, Яків Гіжовський, Романовський, Ілля, Васько Данилович, Ілля Проскурчич, Стецько ткач, Гаврило Свистків, Загайко — піп руденський,²⁸ Мелешко, Яків Кальманович, Лясковський, Соломка, дворище магерівське; дім Двірників, Гачко швець, Палюх,... коваль Студзяний,... Андрій Долгий,... токар,... Чихон...

"Вулиця Шевська, при ній 20 домів...: Радзішовський, Пекуликовський, Лисець, Гришко, Івасько Верещачич, дворище хведорівське,... Микола Гіжовський, Канонець, Баричка, Кукла, Тарас; Святогорець, Гарасим... Лямпичина, Долга, Верещака... Горбач... Олексій... Пшонка... Степанко...

"Вулиця Руська, при ній домів 35...: Левко, Плюта, Рубін, Турок, Припутін, Хомич, Смойло, Ванькова, Німчик, Мошко, Старош римар, Зубець, Бучинський, Домброва, Яцко Телятинський, Грицьова жидівка, Мотичинські, Подкуймуха... Хведоровські, Піско, Мишан, Василенкова, Дромова, Кузен, Грицько, Юдич; Пиріг... Індзіна, Білкова... Гичко, Яцусь Зельманович, Скибинський... Руденський... Возьна... Лепярівські...

* "Вулиця Сокальська, при ній 10 домів...: Святогорець, Киницький Ян, Муцовський, Дружньовський, Андрейко пивовар, Павлова Жужельська... Щенсний, Друзіянна... Станіслав Трачик, Пашко...

"Домів у паркані 15,... імена тих, що в них мешкають: Зигон, Процик, Павло, Василько, Янкова, Марцінова, Дмитро Бабич, Щенсний, Томек, Бартош кушнір, Грицько тесля, Павло Воротний — сідляр, Яцко тесля..."

В місті мало постійно бути 20 шевців, і таку кількість справді наша люстрація нотує. Пекарів бувало різно, люстрація знає 34. В місті було три солодівні. Різницьких яток було 8.

"Попів руських так у місті, як і на передмісті є чотири, що дають куниці²⁹ до замку по 15 грошів: спаський, дмитрівський, миколинський, п'ятницький."

28. Цебто: з Руди. — Т.К.

29. Цебто: податок.

На передмісті занотовано 83 доми; на передмісті при Війтівській вулиці було 40 домів.

Між міськими ланами згаданий у люстрації м. ін. "тринадцятий лан, званий Троїцький". Це, очевидно, Трійця, — про це була вже мова в цій праці.³⁰

З політичного життя Белза треба занотувати деякі події. Як уже знаємо, наш город у 1462 році прилучено остаточно до Польщі (Корони) і Белзька Земля стала одним з "руських" воєводств. Белзький Замок став тепер осідком достойників воєводства — воєводів, між якими був і Спитко з Ярослава. Та це не причинилося до більшої безпеки Белза. Хоч про його замок висловлювався в кінці XV ст. історик пруських хрестоносців, Ліборій Накер, як про твердиню, а в XVI ст., як ми бачили, мав він славу нездобутого замку, то місто таки сильно терпіло, особливо від постання Кримської Орди в 2-ій пол. XV ст. В останні його десятиліття татари майже щорічно нападають на українські землі. Особливо постраждав Белз від татарських нападів при кінці XV і на початку XVI ст. — терпить Белзька Земля та з нею її столичне місто. Літом 1499 татари напали на Белзчину, те саме повторилося в 1501 році. В тому році татари спалили Хмельник, Кременець, Львів, Холм, Красностав, Люблін і Белз. Так розказували татари в Криму.³¹ Тому що під час цього наїзду пропали старі привілеї, король Жигмонт I Старий наново надав містові мардебурзьке право і від того часу Белз починає підноситися з упадку (1509).

Мало помітного переживав під політичним оглядом Белз у пізніших століттях, XVII-XVIII. Разом із упадком політичної самостійности занепадає і його значення як підмета політичної історії. Белз у XVII-XVIII ст. — це подібний до інших міст осередок торгівлі й релігійного життя місцевих українців, скуплених коло своїх церков, що в тому часі були єдиними організаційними формами українського елементу. В п'ятому розділі ми згадали боротьбу між уніятами і православними за церкви; в ній виявлялася активність белжан не лише релігійна, але й політична. На тому минула перша половина XVII ст. і наближався пам'ятний 1648 рік, що розрушив українське населення майже кожної оселі в Галичині й поза нею, на північ на Волині й Холмщині.

30. *Жерела*, III, 134-142.

31. М. Грушевський, *Історія*, IV, 332.

Не лишилися без відгомону й Белз і його околиці. Особливо сприяла заворушенням обставина, що похід Богдана Хмельницького зі Львова під Замостя (в Белзькій Землі) провадив через землі Белзького воєводства. З-під Львова рушив гетьман через Збоїська на Куликів і Жовкву, по дорозі вступив до Крехова. Скоро за Жовквою вже було Белзьке воєводство. Козацький шлях походу ішов через Магерів, Потелич, Раву, Наріль і Томашів. Передню сторожу творив полк Небаби, що мав зі собою також невеличкий відділ татар; по обох боках посувалися бічні сторожі. Всі міста й замки по дорозі переважно піддавалися без опору і це виходило їм на користь. Лише деякі пробували боронитися, напр., Руда коло Потелича, де замкнулася довколишня шляхта під проводом Юрія Белзецького, але всі вони попали в неволю. Так само невдатна була оборона Нароля (Фльоріянова), де замкнувся дідич Юрій Лащ (із великою кількістю жидів), але він загинув. "В покірних і упокорених містах та замках полишав Хмельницький своїх приставів із невеликими козацькими залогами, що мали вдержати комунікацію та стерегти місцевини з їх припасами живности від розбишництва й вогнів із боку своєвільних куп, селянських і чисто бандитських. І дійсно, в час переходу армії і як довго оставали по дорозі правильні козацькі відділи, ці околиці почували себе розмірно безпечними; опісля ж, коли відступали козаки, погуляли собі по цих околицях селянські ватаги й усякого роду розбишаки, доводячи край до поновної руїни".³² Не диво тому, що місцеві українці стрічали козацькі відділи прихильно, а протиставилися різного роду бандитам. Лише уніяти виходили зле: ще не вгамувалася була нещасна релігійна боротьба українців з українцями, не вигасли були ще упередження до українців-католиків. І так маємо вістку, що в Потеличі вбито греко-католицького священника.³³

Похід армії Богдана Хмельницького через Белзьку Землю відбувся в останніх днях жовтня і на початку листопада 1648 року. 2 листопада впав Наріль, а наступного дня козацька передня сторожа станула в Томашеві; 5-го увійшла сюди головна квартира з гетьманом. Тим часом, бічні козацькі відділи, а також організовані на місці селянські ватаги, грасували по околицях Белза.

32. Томашівський, Перший похід, стор. 70.

33. Там же.

Зокрема прикро виглядала повстанська акція в Сокалі. Сучасне оповідання про облогу Замостя подає, що там — у Сокалі — понищили костели і грабили навіть коштовніші гроби. Ось дослівно оповідання сучасника, замойського каноніка, Івана Битомського: "Сокаль (не лише монастир монахів св. Франціска почитаючих, що їх звичайно зовемо бернардинами, положений на острові ріки Бугу, з величавою святинєю, славний чудесною іконою П. Д. Марії і побожністю людей, що відвідують це місце з побожності й для складання вотів, що ними завішеними прикрашено церкву) опущений поляками, там замешкалими, залишилися лише самі українці (русини), що вийшли назустріч збунтованому ворогові... і Томашів, місто панства Замойських. Ці два міста відкрили брами козакам. У них зневажено наші святині через зухвальство й захланність ворогів; вони шукали скарбів, так святих (церковних), як і світських. Ціла долівка в святинях розкопана дихала пропастью, відкриті гроби будили жах, небіжчики, зрушені зі своїх місць, оскаржували потворність ворогів".³⁴

Як бачимо, опис виглядає страшно — і тому один історик висловився, що "тут Хмельницького вітали радо, заразом попустили костели і збиткувалися над гробами".³⁵ Але справа мається цілком інакше.

Перш за все — гетьман Богдан Хмельницький у жовтні-листопаді 1648 р. цілком не вступав до Сокаля, що лежав осторонь, на боці від його воєнного шляху. Щойно наведене джерело цілком не говорить, щоб у Сокалі вітали гетьмана, — мова тут лише про козаків.³⁶ Врешті, маємо ще й інші дані про сокальські події з 1648 р. Знаємо, що на початку вересня того року "під Сокалем збунтувалося селянство", як пише сучасник — радник міста Львова, Самуїл Кушевич.³⁷ Про це пізніше вніс до суду скаргу сокальський парох (латинський), Григорій Бельський. У своїй скарзі він обвинувачує селян зі сіл: Ільківці, Скоморохи,

34. Там же, стор. 139.

35. С. Томашівський, Народні рухи, стор. 82.

36. Пізніше Томашівський, провіривши добре джерела, ствердив, що гетьмана не було під Сокалем (Перший похід, стор. 130, прим. 298), але ще покликуються на оповідання Пасторія, що гетьман був під Сокалем і вважає його за незгідне з правдою.

37. "Pod Sokalem in armis stanęło zkonfederowane chłopstwo. Nalazła się zdrada w mieście tamtecznym, y zaraz zapłatę odniosła mieczem. Co się tam daley stało, nie wiemy." (Лист, 7.IX.1648 р., *Жерела*, IV, ч. 18).

Челяж, Потужин, Завишня, а також іще "деяких міщан грецького обряду нез'єдинених", що вони пограбили костел (очевидно парафіяльний) у Сокалі, дім вікарія й інших священників, знищили школу і пограбили різні речі.³⁸ Коли б під Сокалем був сам гетьман і грабунок стався б з вини козаків, то парох був би це рішуче зазначив; його скарга внесена в травні 1649 р., коли польське військо стояло під Сокалем. Виходить отже, що в 1648 р. Богдана Хмельницького під Сокалем не було, отже не можна йому приписувати толерування грабунку не лише костелів, але й гробів! А втім, у червні того ж року цей сам парох вніс скаргу проти сокальського міщанина Петра Вожениці, що той пограбив костельні речі "в часі наїзду козаків і татар", але не робить ніякого натяку на те, щоб у тому часі під Сокалем був сам гетьман.³⁹

Оскільки йдеться про Белз, то він трохи потерпів у війні 1648 року. Белзькі міщани, в великій мірі напливовий елемент, боронилися завзято проти козаків, "разом із цнотливою руссю", як пишеться в сучасній сеймиковій ухвалі. Сім разів штурмували козаки місто (очевидно, якийсь невеликий відділ, із допомогою довколишніх селян), але завжди вдавалося їх відперти. Видно, місто Белз іще далі могло похвалитися своїми сильними укріпленнями і славою "нездобутої твердині" — як у середньовіччі. Правда, цілком без шкоди не обійшлося. Погорів монастир домініканок⁴⁰ на передмісті Белза.⁴¹

Але ні Белз, ні Сокаль не лежали на шляху маршу гетьмана. Лежав зате на ньому Потелич. Про те містечко маємо досить багато вісток із 1648 року. Вище вже була згадка про вбивство уніятського священника в Потеличі. Особливу діяльність виявляли потелицькі міщани під проводом двох православних священників, Ісася й Ілька Процика. Вони знищили костел і приналежні до нього парафіяльні будинки. Після приходу козацької армії потеличани, мабуть, получилися з нею і ходили добувати Руду, де в замку сховалося багато польської шляхти. Вони здобули замок, шляхту вирізали і пограбили майно. Крім того, потеличани лучилися також зі селянами з інших місцевостей і разом уряджували походи.

38. *Жерела*, IV, ч. 139.

39. *Там же*, ч. 160.

40. Томашівський (Народні рухи, стор. 83), через помилку пише, що це монастир бенедиктинок; але насправді це монастир домініканок.

41. *Жерела*, IV, ч. 36, стор. 146-7.

Кілька цікавих вказівок маємо про характер галицьких рухів за Хмельниччини. Вказують вони на національний, не суспільний чинник у тих рухах. Перш за все, це участь духовенства в тих рухах, а далі — спрямовування своїх дій у напрямі нищення костелів. Так уявляли собі повстанці боротьбу з польщиною, якої головним осідком були костели. Дальше — і це ще цікавіше — рух був спрямований не лише проти шляхти, як це слід очікувати в суспільних розрухах, але проти міщан польської національності, колоністів. Про це маємо виразні дані в документах. В однім акті з червня 1649 року, де списано кривди і шкоди, вчинені селянами під час повстання, вичислено, м. ін., повбиваних міщан — і по іменах бачимо, що це поляки.⁴² Врешті, слід зазначити, що селяни намагалися прибрати свої відрухи в якісь організаційні форми: один із них, не знати яким правом, називав себе любачівським старостою. Все це вказує, що в повстанні був слідний національний чинник.

Другий похід козацького війська до Галичини відбувся літом 1655 року з новим союзником — москалями. Серед інших міст спалено тоді Буськ. Крім того, як довідуємося з московського звідомлення, військо знищило Томашів, Щебрешин, Ляцівку, Раву, Белз, Грубешів і інші місцевості. В 1665 році маємо останню вістку про белзький замок: він був понищений і вимагав основної направи, а знищено його під час козацьких і шведських війн (шведи були союзниками української козащини в 1650-их роках). Але чи направлено його — не знати; в кожному разі більше про нього не маємо згадки. Козаки не зайняли були Белзької Землі; з того скористала шляхта і піддалася шведському королеві (25 жовтня 1655 р.). Очевидно, це підданство було тимчасове — Белзька Земля вернулася знову до Польщі.

Подібний, як у 1648 р., похід українського гетьмана до Галичини відбувся 1672 року. Тоді гетьман Петро Дорошенко задумав прилучити західні землі до козацької України. В тій цілі він уклав союз із турецьким султаном і рушив до Галичини. "Дорошенко мав розіслати свої універсали під Беч і на Підгір'я (Лемківщина) і по цілій Русі, Волині й Литві, щоб хлопи вбивали своїх панів, і обіцяв їм турецьку протекцію, що під турецьким володінням будуть давати невелику данину", так розказували поляки в той час. Дорошенко дійшов до Львова й поза Львів, був

42. Там же, ч. 155.

під Креховом, а козаки й турки були в околицях Золочева; мусіли бути й у Белзькій Землі. Про це маємо лише оповідання-переказ із Потелича, що сюди прийшли турки, але мешканці, мовляв, оборонилися в місцевім замку. На жаль, крім цього переказу не маємо інших даних, як населення Белзької Землі поводилося під час цієї війни.

Ще раз була в минулому Белзької Землі цікава для українського читача хвилина, — а саме часи нової шведської війни в 1700-их роках, коли то гетьман Іван Мазепа, в тихому, спершу, порозумінні зі шведами й одною групою поляків (зі Станіславом Лещинським), бажав визволити Україну з-під московського ярма. Але цей час не відбився й стільки в Галичині, що похід Дорошенка. Козацькі війська взагалі не були в Галичині в характері національної армії, а шведів населення не стрічало прихильно. З наших околиць маємо вістки з 1708 й 1709 р. з Потелича, але там шведи записалися якнайгірше: трактовано їх як єретиків, а вони зі свого боку поводилися зле з населенням: "Була руйнація через шведів усюди в наших краях; при тому дісталосся й нашому містечку Потеличеві, бо не лише худобу людям позабирали, але в костелі, в церквах руйнацію вчинили", читаємо в одному документі з Потелича з 5 травня 1708 року. Інші знову записки з 1709 року подають, що "незбожні геретики то єсть шведи" вбили двох потелицьких міщан.

Як бачимо, український елемент після деяких політичних переходів гуртується коло Церкви, що стає його морально-релігійною й національною опорою. Так він проживає останні століття перед прилученням до Австрії та щойно за австрійських часів знову береться за політично-національні форми. Вже в XIV ст. ми бачили привілеї для міста Белза, видані Володиславом Опольським; маємо натяки на те, що дещо в тім напрямі робили й мазовецькі князі. Стосувалися ті привілеї головню до торгівлі нашого міста. Таке значення мало право складу соли, видане ще Опольським, а потверджене в 1563 році. Белзькі ярмарки XVI-XVII століть переходили місцеве значення і ставали джерелом покупок для широкої смуги краю. 1546 року король Жигмонт I видав документ, що ним реґулював право ярмарків; 1548 року новий король, Жигмонт Август, дозволяє, щоб ярмарки відбувалися й у місті, не лише на передмістях. Два роки пізніше виданий привілей (1550) увільняє белзьких міщан від митних оплат у цілій державі — і це причинилося до збагачення міста.

Розвивалося місто й під промисловим оглядом. Уже в XV ст.

(1460-ті рр.) бачимо в Белзі два шевські цехи: місцевий, "руський", і захожий "лядський". Оба цехи ведуть спір за свої права і він рішається на користь українців.⁴³ В XVI столітті люстрації нотують кілька цехів. Довідуємося, що в Белзі є свої шевці, столярі, ткачі й ковалі; знаємо й про міський млин і мельників. В першій чвертці XVII ст. дістають королівські привілеї цехи: шевський (1611) і ткацький (1617); був тут також цех бондарів. Місто мало право пропінації (прив. 1513 й 1565 р.) і воскобойню.

З часів між 1509-1665 роками, в яких місто гарно розвивалося, маємо кілька королівських привілеїв, що звільняють місто від різних оплат. 1512 року звільнено його від контрибуцій і податків, 1548 р. від підвод, а 1550-го, як вище сказано, увільнено белзьких купців від митних оплат. Але крім цього привілеєм із 1546 р. надано містові ще поля, а 1633 р. — ціле сусіднє село Прусинів на власність міста. Правда, з Прусиновом вийшов з часом для міста клопіт. Київський воєвода Салезій Потоцький, що мешкав постійно в Кристинополі і мав у сусідстві Белза посілості, забажав прилучити до них і Прусинів. Це було незадовго до першого розбору Польщі. Белжани не хотіли продати Прусинова, але зайшло таке, що самі віддали його в посідання Потоцькому. Зробили це тому, що слуга Потоцького, що обікрав його й сидів у белзькій в'язниці, втік звідти; а що це діялося на території Белза, місто мусіло винагородити шкоду... В часі своєї посесії Потоцький поробив вклади в село (збудував коштовну греблю), але на те, щоб потім села вже не віддати. Дійшло до процесу, що закінчився вже за австрійських часів — на некористь Белза.

Справа Прусинова це один із образків упадку нашого міста. Почався він уже від 1660-их років, коли міщани віддали жидам право шинкування і загалом дозволили їм мешкати в місті на рівних правах із католиками. З того часу розростається в Белзі напливовий жидівський елемент, а місцеві мешканці, українці і поляки, чимраз більше занепадають. При переході під Австрію (1772 р.) Белз був уже сильно піднепав, особливо місцевий український елемент. Бачимо це по стані церков у Белзі. Замість чотирьох парафіяльних, що були ще в 1636 році, маємо в 1772 р. лише дві: парафіяльну міську св. Духа, куди прилучено інші парафії (св. Спаса, св. Миколая), і — дочерню вже — передміську

43. AGZ XIX nr. 2500.

св. П'ятниці. Парафія св. Спаса перестала існувати вже десь у 2 пол. XVII ст., св. Миколая — в 1730-их роках. Крім того, не відновлено й василіянського монастиря. З таким сумним історичним бюджетом перейшов, ще в 2-ій пол. XVI ст. переважно український, Белз під Австрію.

Не довго вже тривало й окреме Белзьке воєводство. 1772 року осталося з нього при Польщі містечко Коритниця й 16 сіл, два села церковні, а з королівщин — Дубенка (Дубно) і 10 осель. 1793 року воєводство перестало існувати; рештки з нього прилучено до новостворених воєводств: Холмського й Володимирського.

Белзька Земля, як одне з польських воєводств, мала свій герб: на червоному полі білий гриф у золотій короні, з піднесеними вгору крилами й передніми лапами.

ЛІТЕРАТУРА

- М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905.
М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, Київ, 1907.
М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909.
М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 1. Львів, 1922.
М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2. Відень, 1922.
Dr. J. Pelesz, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. II. Bd. Відень, 1880.
• А. С. Петрушевич, Холмская епархія и святители ея по 1867 годъ. Львів, 1867.
В. М. Площанскій, Прошлое Холмской Руси по архивнымъ документамъ XV-XVIII в. и др источникамъ. Т. 1, Вильно, 1899 т. 2, Вильно, 1901.
М. Коссакъ, Короткій поглядъ на монастири и на монашество руске, у кн. "Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи", Львів, 1867.
Др. І. Крипякевич, Середнєвічні монастири в Галичині. Спроба катальогу. "Записки Чина св. Василія Вел.", т. II, вип. 1-2, Жовква, 1926.
Описание документовъ Архива западнорусскихъ униатскихъ митрополитовъ. 1470-1700. Т. I. Спб., 1897.
С. Голубевъ, Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (Опытъ историческаго испѣдованія). Т. II. Київ, 1898.
С. Г: З приводу появи книжки. "Голос з-над Буга", 1937, ч. 2. (оцінка праці Чачковського про Белз).
K. Sochaniewicz, A. Wolf, Urzędnicy Województwa Betzkiego do połowy XVI w. "Miesięcznik heraldyczny", 1931, nr. 1. I окремо, Варшава, 1931.
Dr. P. Hrabuk, Spytko z Jarosławia. "Rocznik Przemyski", т. II (1911).
L. Nacker's, Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497. "Scriptores rerum Prussicarum", т. V. Ляйпціг, 1874 (про Белз на с. 293-295).
Ст. Томашівський, Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. "Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка", т. 23-24 (1898).

- Жерела до історії України-Руси, т. IV. Матеріяли до історії Галичини. Зібрав і впорядкував С. Томашівський. Том I. Акти з р. 1648-1649. Львів 1898.
- Жерела... т. V. Матеріяли... т. II. Акти з р. 1649-1651. Львів, 1901.
- С. Томашівський, З життя галицько-руських соймаків 1648-1649. "Жерела", т. IV, стор. 1-36 (перша пагінація).
- Його ж, Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). "Жерела", т. VI. І окремо, Львів, 1914.
- М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3. Відень, 1922.
- Його ж, Історія України-Руси, т. IX, 2 пол. Київ, 1931.
- Ф. Голійчук, Хмельницький і сокальські Бернардини. "Записки Наук. Т-ва ім. Шевч.", т. 71 (1906), miscellanea
- А. С. Петрушевичъ, Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. Львів, 1874.
- Його ж, Дополненія къ Сводной галицко-русской лѣтописи съ 1600 по 1700 годъ, изданной въ Львовѣ 1874 года. Львів, 1891.
- Його ж, Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1700 года до конца августа 1772 г. Ч. I. Львів, 1887.
- Його ж, Дополненія къ Сводной галицко-русской лѣтописи 1700 по 1772 г. Ч. I. Львів, 1896.

ДОДАТКИ І ДОПОВНЕННЯ

Примітка: Тому що моя праця написана ще в 1937 р., а в друку настала перерва, я подаю тепер деякі доповнення, чи то на основі своїх, чи чужих студій і помічень. Не хочеться пустити праці, не узгляднивши цих нових здобутків. — Т. К.

До стор. 34: Останньо д-р Воронка подав у своїй статті слово, що заховалося і в українській мові і стоїть у зв'язку з назвою Белз. Це слово "бевз" або "бевза", оба жіночого роду; вживаються в Самбірщині й означають неприступне і болотяне місце, трясаєвину (Д-р О. Воронка, "У справі походження назви Белз", *Наша Батьківщина*, 1939, ч. 1, стор. 21-22).

До стор. 44: У справі розмежування Деревлянської Землі від Дулібської, то маємо вказівку в Київському літописі під роком 1158. Тут згадано побіч себе "волость Деревскую и Лучскую" (Іпат. 1871, стор. 338); виходило б, що деревляни займали територію на захід аж до границь Луцької Землі, отже по Уборть, або й ще далі на захід.

До стор. 53: Про Белз і Червенські Городи гл. далі: **Екскурс**
4.

До стор. 68: Дата смерти кн. Льва 1301 р. опирається на даті грамоти-надання для галицької митрополії. Датована вона: в четвер, 8 березня, 6809 р. Тим часом, четвер 8 березня був 6810 р. і помилку, яка постала в пізнішій традиції (оригінальна грамота Льва не збереглася), можна легко вияснити. Отже, кн. Лев був живий іще в 1302 р. (гл. Т. Коструба, "Надання кн. Льва галицькій Митрополії", *Літературно-науковий Додаток Нового Часу*, 1939, ч. 13).

До стор. 94: Що назва Сокаль тюркського походження, це ствердив турколог М. Левіцький уже в 1934 р. і зв'язав цю назву з половецьким князем Сокалом, що його ім'я означає "бородач, достойник" (гл. Е. Kucharski і М. Lewicki, "Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X i XI w.", *II Międzynarodowy zjazd sławistów, Księga referatów*, t. II (1934) 45-46). Під час писання моєї праці погляд М. Левіцького був мені невідомий; а тепер бачу фахове потвердження моєї гіпотези. До речі, автор хоче вияснити й назву Белз із тюркського *bilgi* — *belgü*, "знак", але це не дасться вдержати супроти сказаного в тексті нашої праці.

До стор. 105: В записці MS III нр. 2144 з 1505 р. вчислено, як "села, що належать до королівщини Лопатин", ось такі оселі: Куликів, Ляшків, Миколаїв, Незнанів, Немилів, Оплицько, Хмільно і Щуровичі. Всі вони, крім Незнанова і Щурович, належать у 1531 р. до парафії Лопатин (Незнанів належав тоді до пар. в Буську). Це потверджує згогад, що в лат. парафії Лопатин маємо територію старого повіту. Про Лопатин вийшла нова праця Ф. Штеттнера, *Echa dawnej Łopatyńszczyzny*, Бережани, 1938, з мапою.

До стор. 107: Про Всеволож основніше: А. Демчук, Т. Коструба в *Записках НТШ*, т. 156.

До стор. 109: Костел св. Катерини не був парафіяльний, а замковий, що й справлено на стор. 124. Пор. MS IV 1, нр. 4321.

До стор. 118: Про василіяньські монастирі в Белзі обширніше Т. Коструба, "Василіяньські монастирі в Белзі", *Записки ЧСВВ*, т. VI, 677-698 і окр., Жовква, 1938.

До стор. 133: Про монастир у Городищі гл. **Екскурс II**.

До стор. 139: Маємо ще дві записки про Хмельниччину в Белзькій Землі. Одна на *Мінеї* городиського монастиря звучить: "Року божія 1648 за королевства короля Владислава мѣсяца октовря тогожъ лѣта козаки были подъ Ильвовомъ и подъ Замостямъ. Тогда в сей святой обители козаки сила добръ людзькихъ побрали. Белза втенчасъ не достали. Хмѣль самъ былъ подъ Сокалемъ. Кляштора не хтѣв доставати" (Ол. Колесса, *Південно-вол. Городище*, стор. 30). А знову на городиському (зв. кристинопільському) *Апостоли* є така записка: "Се азъ рабъ божій младенець Андрей Рычицки, еже слышах о козацкой войнѣ на той час будучой за гетмана казацкого Хмеля. Тогда была война зѣлна барзо в Руси, де и Полщи ся достало: 1) была война под Кумелками; 2) под Збаражем; 3) под Зборовом; 4) под Берестечком; 5) под Батогом; под Сокалем обоз стоял 4 разы" (там же, стор. 36). Очевидно, що обі записки вписано зі слухів і безпосередньої джерельної вартости не мають (у першій — про гетьмана під Сокалем — пор. у тексті на стор. 138).

БЕЛЗ І ЧЕРВЕНСЬКІ ГОРОДИ

Нераз ставлено цікаве питання: Чи Белз належав до Червенських Городів, чи ні? Згідно з нашими висновками, поданими в тексті, виходить, що належав. Все таки, на цьому місці бажаємо ще окремо зайнятися тим питанням, щоб його остаточно вирішити.

Очевидно, щоб дійти до певної відповіді, треба взяти вістку про Белз із тих часів, коли ще існувала назва "Червенські Городи" і зв'язувалася з якоюсь конкретною територією. Та вже зразу треба зазначити, що назва "Червенські Городи" (грады Червеньскыя або Червѣньскыя) виступає лише двічі в літописі: п. р. 1018 і 1031. Третій раз названий лише "Червень и иные города" (981 р.), отже, хоч загально приймається, що й тут подумані "Червенські Городи", то конкретно їх назва не виступає. Для ясности й кращого зрозуміння дальших слів подаємо спершу всі згадані три місця:

I. "В лѣто 6489. Иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червень и иные города, иже суть (и до сего дне) подъ Русью".

II. А. р. 1018. "Болеславъ же побѣжа ис Києва... и людий множество веде събою и грады Червѣньскыя зая собѣ, и приде въ свою землю".

III. "В лѣто 6539. Ярославъ и Мьстиславъ собраста воя многы и идоста на Ляхы и заяста грады Червеньскыя опяť и повоеваста Лядьскую землю, и многы Ляхы приведоста, и раздѣлиста я; и посади Ярославъ своя по Руси (и суть и до сего дне)".¹

Як бачимо, єдиною вказівкою на територію Червенські Городи є Червен, що лежав на місці нин. села Чермно у Грубешівщині, як це вказано в тексті на відповідних місцях. Це дає певну підставу відкинути невірогідні льокалізації Червена, що

1. *Inam.* 1371, стор. 54, 101 і 105 — пор. мій переклад 1, 21, 25 і 26. В дужках — виразні пізніші додатки.

повторяються ще деким і в наших часах.² Зате, щодо записки з 981 й дальших років постає природне питання: які це "інші городи"? На мій погляд, відповідь можна дати цілком задовольно, але насамперед треба вирішити справу Белза.

Що Белз належав до Червенських Городів на те маємо такі докази: лінгвістичний, історичний і — літописний; цим останнім займаюся при кінці. Стосовно лінгвістичного доказу, то справа мається так: мовно Белз (а також стародавні Червен, Волинь і Бужеськ) лежать на території т. зв. південноволинського діалекту, що обіймає й частину теп. північної Галичини — якраз на території первісної Белзчини й Бужчини.³ Як це пояснюється в лінгвістиці (в відношенні до східнослов'янських племен гл. працю Шахматова⁴), окреслений діалект свідчить про окреме плем'я, що говорило цим діалектом. Південну Волинь, як знаємо, займали дуліби, звані також бужанами, а згодом волинянами (від города Волиня); отже цілком природно припустити, що дуліби-волиняни жили у Белзчині. Коли ж Червен заступив місце Волиня, то те, що звалося Волинню, стало зватися Червенські Городи. Про це саме свідчить історія. Історично, як знаємо, Белз і Белзька Земля належали до Волині і щойно в 1170 р. виділено Белзчину як окрему цілість (гл. вище в тексті, стор. 60); до того року Белзчина належала до Зах. Волині, до Володимирського Князівства, що мало свою західню водну артерію — Буг, а не східню з Луцьком, над р. Стиром. Отже, коли Белзчина це складова частина Володимирського Князівства (первісно — Волинського в найвужчому розумінні, області чи волости Волиня на Бузі), то ясно, що згодом мусів бути тісніший зв'язок між Червеном і Белзом, що дійсно бачимо в XIII ст. — тоді занепалий Червен прилучається до Белза (гл. в тексті стор. 45, 64). Так, отже, всі дані вказують на те, що між Червеном і Белзом був тісніший зв'язок (пізніше, в XIV ст., між Холмом і Белзом на церковному полі), себто, що Белз належав до Червенських Городів.

2. Стару гіпотезу (Кентшинського), що ідентифікувала Червен із Червогородом на гал. Поділлі, видвигнув у польській науці останньо (всупереч дослідям Церхи й Семковіча) пок. Ст. Закшевський; це довело до того, що орган, посвячений минулому Галичини, названо не "Русь Червона", як це початково пляновано, але "Ziemia Czerwieńska". Які "неісторичні" часом бувають історики!

3. гл. І. Зілінський, *Карта українських говорів*, Варшава 1933.

4. Пор. М. Грушевський, *Історія*, I, 551.

Що ж дають у тім напрямі літописні вістки? Крім наведених вище, подаємо ще одну — першу згадку про Белз, що звучить:

"В лѣто 6538. Ярославъ взя Белзъ".⁵

Застановляє та вістка, взята разом із вісткою, занотованою під наступним роком, про відібрання Червенських Городів Ярославом і Мстиславом від Польщі. Звичайно пояснюється ці вістки так, що князь Ярослав Мудрий зайняв первісно, в 1030 р., Белз, а щойно в наступнім, 1031, за допомогою Мстислава, відібрав Червенські Городи. З цього висновок, що Белз — не належав до Червенських Городів, коли окремо згадано про його здобуття, окремо ж про Червенські Городи. На цьому тлі виросла несподівана та дивна гіпотеза Ст. Томашівського: Белз, мовляв, до 1030 р. не належав ні до Руси, ні до Польщі, а до... Угорщини.⁶ Що на те немає ніяких безпосередніх, а навіть посередніх доказів, це ясно, і покійний учений не міг їх подати. Єдиною джерельною підставою було окреме зазначення в літописі здобуття Белза й Червенських Городів.

Коли б справді Ярослав окремо здобував Белз, а знову окремо Червенські Городи, то це дійсно могло б насувати того роду вияснення — хоч і не конечно. Але, чи справді в обох записках розказується про окремі факти й окремі походи? На основі студій над літописами можемо ствердити, що перша і друга записки стосуються тієї самої події, лише одна (1030 р.) гбодає це в коротшій формі, друга (1031 р.) в обширнішій. Що так діялося нераз, це вже доказано: пізніші редактори, переробляючи давніші літописні зводи, нераз стрічали записки про ті самі події в двох різних джерелах — одну коротшу, другу довшу; тоді вони одну з них містили під дальшим роком, уважаючи її за належну до іншої події. Подаємо кілька прикладів для підтвердження цієї гадки.

В Київському літописі маємо кілька таких повторень. Ось під р. 6643 (1135) розказується про те, що князі помирилися й у висліді Переяслав дістав Андрій Мономахович, а Ізяслав Мстиславович Володимир.⁷ Це саме розказується в другій записці, зараз же після цієї, але вже під наступним 6644 (1136) роком.

5. *Іпат.* стор. 105; мій переклад — I, 26.

6. С. Томашівський, "Дев'ятьсот літ тому (1030-1930). З приводу ювілею міста Белза", *Нова Зоря*, 1930, ч. 1.

7. *Іпат.*, стор. 214.

Другий приклад: п. р. 6644 (1136) двічі подається вістку про смерть внука Володимира Мономаха, Леона.⁸ Третій: п. р. 6649 (1141) подана вістка: "Приведена бысть дщи (дочка) Всеволожа в Ляхы".⁹ А під наступним, 6650 (1142) р. читаємо: "Того же лѣта отда Всеволодъ дчѣрь свою Звѣнисулаву в Ляхы за Болеслава".¹⁰ Отже, як бачимо, дублетні вістки про ті самі події річ звичайна в літописах.¹¹

Але чи це, що діялося з Київським літописом, можливе з *Повістю временних літ*, нашим найстаршим літописом? Вже згори можна ствердити, що так, бо ж і він переходив кілька редакцій. В ньому теж можемо вказати кілька дублетних вісток. І так, п. р. 6597 (1089) читаємо, що дочка кн. Всеволода, Янка, поїхала до Царгороду; в якій справі — не подано. Зате, п. р. 6598 (1090) читаємо, що Янка привезла з Царгороду митр. Івана (III); ця друга записка обширніша. Очевидно, одна і друга стосується до одної події. Та навіть із часів Ярослава Мудрого маємо обширне оповідання про перемогу кн. Ярослава над Святополком; під р. 6525 (1017) ляконічну записку: "Ярославъ ввоиде в Києвъ и погорѣша церкви". Потвердження того, що в 1017 р. погоріла церква (з монастирем) св. Софії, маємо й у Тітмара, єп. мерзебурзького. Ясно, що тут мова про перемогу Ярослава й опанування Києва, а тим самим це дублет вістки з 1016 р. Добру дату дає коротша записка. Другу пару вісток маємо про боротьбу Ярослава з Мстиславом тмутороканським. В літописі читаємо: "В лѣто 6531. Поиде Мъстиславъ на Ярослава, с Козары и Касогы". Під наступним (6532) маємо обширніше про цей бій, де подано подробиці з поетичної традиції про Лиственський бій. Очевидно, що добру дату й тут дає коротка записка — 6631 (1023) рік.

Як бачимо, в *Повісті*, навіть в оповіданнях про часи Ярослава Мудрого, є дублетні вістки. Такий дублет, очевидно, маємо й у вістках 1030 й 1031 р. Обі вони оповідають про той самий факт, себто похід на Червенські Города, між якими був і Белз. Отже, на основі аналізу отих вісток, доходимо до висновку, якого

8. Там же.

9. *Іпат.*, стор. 220.

10. Там же, стор. 224.

11. Пор. про це Д. Багалій, Нарис української історіографії. Том I, Літописи. Вип. 1 (Київ, 1923), стор. 72.

домагалися дані — мовні й історичні, — що Белз належав до Червенських Городів, а тут маємо джерельне потвердження цієї думки. Отже, Белз певно був подуманий, як один із "інших городів", що їх зайняв Володимир Великий.

Котрі ж іще городи зайняв великий князь у 981 році? Йдучи тією самою дорогою, що в розумуванні про Белз, можемо їх визначити. Тож, насамперед це старинний Волинь на Бuzі, що лежить мовно на тій самій території, географічно належить до Забужжя, історично — до Холмщини (перв. Червенського Князівства). Другий город — це, як вище доказано, Белз, положений теж на лівому боці Бугу. Врешті, можна вказати ще третій город, мовно й історично волинський, а положений так само над Бугом — це Бужеськ. Хоч саме місто й лежить на правому березі ріки, але старше городище розташоване у вилах Бугу й Полтви на лівому березі Бугу (гл. в тексті стор. 97). Те, що цей город згаданий уперше щойно в 1098 р., очевидно, не може вказувати, що він постав пізно. Таким чином можемо відповісти на запит, нераз ставлений у науці: які це "інші городи" зайняв Володимир, або: котрі це були Червенські Городи? Наша відповідь звучить: городи дулібсько-побузькі — Волинь, Червен, Белз і Бужеськ. Перемишль, очевидно, належав історично до іншої території.

Екскурс II

НАЙДАВНІША ЗГАДКА ПРО МОНАСТИР У ГОРОДИЦІ

Сказане в тексті (стор. 134), що белжани заснували цей монастир у XVI ст. треба розуміти так, що вони чимсь визначним причинилися до його піднесення, бо згадується цей монастир уже в середньовіччі. Проф. Колесса віднайшов Пом'яник городиського монастиря, заснованого у 1484 році, де говориться, що цей монастир (під покровом Успення Пресв. Богородиці) "создаша православнии царіе и кѣтиторы святаго храма сего".¹ Тому проф. Колесса догадується, що заснували його "мабуть українські князі. Вони, wraz із іншими згаданими тут ктиторами монастирської церкви, були певно вичислені в першому Пом'янику, який не дійшов до наших часів, або їх імена були, може, поміщені в перейнятих (як се буває в Пом'яниках) з давніших пом'яників, уписах, на перших видертих картках згаданого пом'яника з XV в." А щодо белзьких міщан, то в пом'янику є численні їх записи вже в XV ст., отже можемо припускати, що вже тоді вони були ктиторами монастиря.²

Все ж таки пом'яник не може подати найстаршої дати про монастир. Помічним буде для нас у цій справі т. зв. кристинопільський, а в дійсності городиський Апостол, де маємо на 111 листку таку дописку:

"О мудрости твоя великая. А писалъ Евхѣмъ дякъ у Городици, у пекарни, сѣдъ на вѣслонѣ, при князи Семашку, при намѣстѣницѣ городищскомѣ Феогностѣ а Лазорь упес..."³

Дати при цьому записі немає і треба допомогти собі інакше,

1. О. Колесса, "Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII-XVI в." *Науковий Збірник Українського Університету в Празі*, т. I, Прага, 1923, стор. 29.

2. *Там же*, На жаль, досі цей пом'яник ще не виданий.

3. *Там же*, стор. 36.

щоб її бодай приблизно визначити. Проф. Колесса підкреслює, що палеографічні прикмети записки вказують на XIII або XIV століття; "докладнійшу дату сеї записки могли би ми означити, коли б ми мали ближчі відомости про згаданого тут городського намістника Феогноста", але такого пом'яник не занотував.⁴ Отже, цим шляхом справи розв'язати не можна. Треба радше шукати за князем Семашком, т. зн. Семеном, бо його маємо надію швидше знайти, ніж ігумена.

Перш за все питання: XIII чи XIV століття? Що городиський монастир існував уже в XIII ст., а може й у XII ст., про це ледве чи можна сумніватися. Звідти походять такі старинні пам'ятки, як т. зв. кристинопільський Апостол, чи бучацьке Євангеліє, а крім того ще й ін. пам'ятки XII-XIV ст. Городище Василіянське, чи точніше — його монастир, — це був один із найдавніших культурних осередків Волині, як це видно по його книгах. Але політичні обставини кажуть шукати кн. Семашка не в XII ст., а в 2 пол. XIV ст. Після упадку Галицько-Волинської Держави, за Любарта Дмитра Гедиміновича (1340-1385), внаслідок тодішнього політичного положення, Белз став знову самостійним князівством (за Юрія Наримунтовича). Крім того, численні литовські князі, Гедиміновичі, а також деякі з Рюриковичів, що дожили тих часів (хоч усунені в тінь як служебні князі), виринають тоді на історичному овиді. До таких можемо зачислити й кн. Семашка.

Та можемо й точніше визначити його особу. В тексті (стор. 74) подано записку про надання холмській катедрі кількох сіл у 1376 р. кн. Юрієм холмським. Записка ця викликала сумнів щодо своєї автентичности, хоч не в усіх дослідників.⁵ Тим часом палеографічні прикмети записки не викликають сумнівів, а викликають їх моменти чисто історичні: з інших джерел не знаємо, мовляв, холмських князів у тих часах. Таке ставлення неправильне, що зараз викажемо. Сама записка для нас дуже важна: там згаданий князь Семен, очевидно наш Семашко. Коли, отже, записка автентична, то ми одержуємо приблизно дату першої згадки про наш монастир.

Читаємо в цій записці про смерть кн. Семена, сина Юрія холмського, внука Данила (Данилія) холмського. Ця генеалогія

4. Там же.

5. Перегляд літератури в Розова, *Українські грамоти*, ч. 11, де й поданий найкраще виданий текст цієї записки.

дозволяє нам ствердити автентичність записки: в 2 пол. XIV ст. зустрічаємо і кн. Данила, і (крім Юрія) ще трьох Даниловичів. До того, кн. Данило називається в акті з 1366 р. "Данилий", не "Даниіль" чи "Даниль", як це була звичайна форма, і це дає доказ, що в записці мова про того самого князя, що й у згаданому документі. На основі різних документальних згадок, яких тут не будемо наводити, можна накреслити таку генеалогію згаданих князів:

ДАНИЛИЙ, кн. холмський,			
зг. без титулу 1366, з тит. (як померлий?) 1376 р.			
ЮРІЙ	ФЕДІР	МИХАЙЛО	ДИМИТРІЙ
кн. холмський,	кн. острозький,	(без титулу)	кн. волинський
зг. 1376 р.	зг. у рр.	зг. 1386,	† 1399
	1386-1396	† 1399 р.	на Ворсклі
		на Ворсклі	

СЕМЕН (СЕМАШКО)
кн. всеволозький (?)
† к. 1376 р.

Вже з цієї генеалогічної таблиці видно одну дуже цікаву річ: це титули князів. В 2 пол. XIV ст. реально існували князівства володимирське й белзьке; натомість, не лише не існували тоді, але й не мали княжої традиції (як самостійні князівства), ні Холм, ні Острог, ні Волинь (город, не країна!). Бачимо отже, що ці князі мають, так би мовити, "нешкідливі" титули; натомість реальні князівства мають литовські князі, з роду Гедиміна (Белз, напр., Юрій Наримунтович). Князів же Даниловичів (предків дому Острозьких) не можна зв'язати з ніякою галуззю Гедиміновичів; це, очевидно, нащадки українського княжого роду. Їх тепер прийнято до служби, надано титули, але не допущено до княжої влади, — радше до адміністраційної (напр., кн. Федір управляв Луцьком). Надання цим князям титулів, а також урядів підносило їх самопочуття і вони за те обіцяють вірну службу — чи то Любартові, чи Ягайлові.

Без титулу виступають два князі: Михайло й Семен. Щодо кн. Михайла, то не маємо вказівки, чи він дійсно мав якийсь титул і уділ — він радше виступає в тіні брата Федора. Натомість записка на городиськім Апостолі ("при князеві Семашкові") вказує, що й кн. Семен уважався за управляючого князя. Який же уділ міг йому бути приділений? Городище Василіянське лежить, за поділом XV ст., на території белзького дистрикту. Алеж

князем белзьким він не міг титулуватися, бо таким був Юрій Наримунтович.⁶ З другого боку, недалеко Городища був стародавній Всеволож, теж без традиції княжої столиці. Первісно, Городище могло входити в склад всеволозького дистрикту. Звідси можемо припускати, що кн. Семен Юрієвич міг мати титул "всеволозького князя". Очевидно, це лише гіпотеза, здогад.

Зате певно можемо сказати, що кн. Семен Юрієвич, що помер біля 1376 р., і князь Семашко городиського Апостола — це одна особа. Таким чином досягаємо подвійної цілі. Поперше стверджуємо, що записка з 1376 р. годиться зі сучасними обставинами, а тим самим вона автентична. Подруге одержуємо дату княження Семашка: перед 1376 р., але й не дуже так давнішу (з уваги на те, що дід жив ще в 1360-их роках). Отже, в цей спосіб дістаємо (приблизну) дату першої згадки про монастир у Городищі: біля 1375 р. Значить, що цей монастир напевно існував уже в третій чверті XIV ст.

6. Батько Юрія, Наримунт-Гліб, помер не 1326 р., як подано в тексті на стор. 73, а в 1348 р.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Агнеса 61
Андрієвський Арсеній, єп. 120
Андрій (двірський) 87-88
Андрій, кор. угорський 67
Андрій Мономахович 58-60, 149
Андрій Юрієвич 69
Анонім равенський 38
Антонович Марко 17
- Базарко Іван 8, 10, 18
Баковецький, єп. 122
Балабан Гедеон, єп. 120
Барвінський Олекса 13
Белзецький Юрій 137
Бельський Григорій, о. 138
Битомський Іван, о. 138
Білякевич Дмитро, о. 130
Болеслав, кн. мазовецький 67, 87
Болеслав Кривоустий 61
Болеслав Хоробрий 54
Боняк 102
Бородайко Корнель 8
Буяк Ф. 15
- Василько, воєвода 61
Василько Романович 65-66, 87, 102
Василько Ростиславович 57-58
Вишата 87
Вишневецький Михайло 116
Віко Джованні 22
Вінітар 41
Вітусовський Теодор, о. 118, 128
Вожениця Петро 139
Война-Оранський Гедеон, єп. 124
Войшелк 68
Володар Ростиславович 57-58
Володимир Андрієвич 60
Володимир Василькович 63
Володимир Великий 10, 25, 44, 48,
53-54, 61, 70, 74, 147, 151
Володимир Всеволодович 48
Володимир Ігоревич 64
- Володимир Мономах 29, 58-59, 61,
150
Володимир Мстиславович 60
Володимир Рюрикович 67
Володимир Ярославович 62, 97
Володимирко Володаревич 59
Володислав I, кн. белзький 79, 104
Володислав II, кн. белзький 79, 81,
102
Володислав IV, кор. 121, 133
Володислав Опольський 70-71, 75-
78, 81, 99, 106, 110, 116, 141
Володкович Филип Феліціян, єп.
124-125, 130
Воронка О. 145
Всеволод Володимирович 48, 54
Всеволод Всеволодович 63-66
Всеволод Мстиславович 53, 60-64,
71, 74, 80, 97
Всеволод Олександрович 67
Всеволод Святославович 59
Всеволод Ярославович 46, 58, 61,
94-95
- Географ баварський 38, 45-46
Герман де Вартберг 75
Геродот 13, 16, 33, 39-40
Гладилович Іван 14, 22
Голубець Микола 126
Громницький Сидор 14
Грушевський М. 22
Груевич-Воютинський, єп. 122
- Гедимін 73-74
Гела Іларіон, о. 8-9, 56
Гела Степан 8, 10, 18
Гембарівський Осип 8
Гембаровіч М. 15
Гервазій із Тільбері 87
Горчинський С., о. 21
Гурка О. 15

Давид Ігоревич 45, 57-59, 98
Данило (Данилий), кн. холмський
154-155
Данило Романович 10, 30, 65-68, 70,
87
Данилович, скарбник 120
Дедько Дмитро 71
Демчук А. 146
Джайгані 24
Димитрій Данилович 155
Длугош Ян 34, 46, 78, 102
Дмитро, боярин 67
Добжанка Грифова Катерина 133
Домбровський Олександр 16, 21
Дорошенко Петро 140-141
Дрозге (Дрозд?) 72
Дуліб Андрій 43

Єлезарович Михайло 69
Єнткевич Теофіль, о. 118

Жабокрицький, єп. 124
Жигмонт I Старий 136, 141
Жигмонт III 129, 131
Жигмонт Август 115, 141

Збіруйський Діонізій, єп. 119-120
Зборовський Данило, о. 130
Зверковський Кипріян, о. 118
Земовіт III, кн. мазовецький 79, 83
Земовіт IV, кн. белзький 78-79, 81-
82, 98, 100, 102, 116
Земовіт VI, кн. белзький 79, 81
Зіморович 76

Іван, єп. 74
Іван III, митр. 150
Іван (с. Юрія Наримунтовича) 78, 81
Іван Казимір, кор. 123
Івашковський Олексій, о. 131
Ігор Святославович 64
Ігор Ярославович 57
Ізяслав Ярославович 46
Ізяслав II Мстиславович 25, 59-61,
149
Інгвар 65
Іполитович Паїсій, єп. 120
Ісась, о. 139

Йордан 36-38

Казимір II, кн. белзький 79, 82, 102

Казимір Великий 71-73, 75, 101-102
Каліст, єп. 74
Карпинець Іван 9
Карпишин М. 17
Катерина, цариця 125
Клерво Бернард де 26
Кміта Іван 106
Коваль Василь 13
Колесса, Ол. 146, 153-154
Колесса Ф. 14
Колянковський Л. 15
Кониський Олександр 17
Конрад, кн. 65
Кордуба Мирон 13-14, 16
Корчинська Агнеса 82
Косів Сильвестер, митр. 123
Коссачович Грицько 70
Коструба Петро 12-13
Коструба Теофіл, о. 7, 9-31, 145-146
Кракуля Бориско 70
Кревецький І. 22
Кримський А. 24
Крип'якевич Іван.9, 16, 22
Крупницький Б. 22
Куницький Іван, о. 118
Кунцевич Йосафат, св. 123
Кушевич Самуїл 138

Лаш Юрій 137
Лев Данилович 47, 61, 67-68, 145
Лев Юрієвич 69
Левицький Йосиф, єп. 124, 133
Левкевич Сильвестер, о. 118
Лемпівський С. 15
Лестько (Лешко) 65, 87
Левіцький М. 145
Лещинський Станіслав 141
Липинський В. 21-22
Лібінг, війт 76, 116
Лодята Олександр Августин, єп.
124
Лосович Мельхіор, о. 118
Лоський Ігор 22
Лужницький Григор 14
Лукань Роман, о. 31
Любарт-Дмитро Гедимінович 71-73,
154-155
Людовик Великий 72, 75-76, 78, 99
Лях Микола 82

Маджак 47, 51

- Мазепа Іван 141
 Малаховський Іван, єп. 124
 Малечинський К. 15
 Маркевич Йосафат, о. 14
 Масуді 43, 47-48, 51
 Матвійчина 18
 Мелешко Теодор, єп. 120
 Мендовг, лит. кор. 68
 Мизюк Катерина 8
 Михайло Данилович 155
 Міцкевіч Адам 82
 Мішле Жюль 11-12, 15, 21-22
 Мніх Микола 100, 102
 Могила Петро, митр. 121
 Модельський Т. 15
 Мокрицький Григорій, о. 119, 130
 Мох Олександр (Орест Петрійчук)
 14, 18-20
 Мстислав Володимирович 147, 149-
 150
 Мстислав Ізяславович 60-61, 63-64,
 69
 Мстислав Мономахович 59, 61
 Мстислав Святополкович 57
 Мстислав Удатний 66
- Накер Ліборій 136
 Наримунт-Гліб (Давид) 73
 Настася (д. Оп. белзького) 67
 Небаба, полк. 137
- Олександр Всеволодович 53, 55,
 63-67, 71, 74, 78, 97
 Олександра (с. Ягайла) 78, 106
 Олянчин Домет 22
 Ольгерд 102
 Омекса Адам 82
 Омекса Петро 82
 Отек Ходор 70
- Пакослав, воєвода 100
 Пакоста Атанасій, єп. 120
 Пасіка Микола 14, 17, 22
 Пастернак Ярослав 9-10, 18, 54, 131
 Пелчицький Леонтій, єп. 120
 Передзімірський Василь, о. 128
 Передзімірський Іван, о. 128
 Петро, митр. 69
 Піво Анджей 82
 Пірен Анрі 27
 Прицак Омелян 16, 22, 24
 Потоцький Салезій 142
- Потоцький Феліціян Казимір 132
 Предслав 82
 Прибко 78
 Процик Ілько, о. 139
 Птолемей 36, 38
- Ратиборович Хома 58
 Раткевич Олександр, о. 118
 Рахманний Роман 31
 Рилло Максиміліян, єп. 119, 124-125,
 132
 Роман Великий 27, 30, 49, 60-62, 64,
 69
 Роман Ігоревич 64
 Роман Мономахович 58
 Романів Семен 8, 10
 Романова, княгиня 65
 Рутський Йосиф Велямин, митр.
 120-121, 128
 Рюрик Ростиславович 57, 62, 64
- Сагайдачний Петро 120
 Салагуб Ілля 8
 Святополк Володиславович (Ока-
 янний) 150
 Святополк Всеволодович 49, 57-58
 Святополк Ізяславович 57
 Святослав Ігоревич 64-65
 Святослав Мстиславович 60, 62, 64
 Святослав Ярославович 56-57
 Семен (Семашко), кн. Всеволозь-
 кий 154-156
 Сідоровський Данило, о. 130
 Скрудлік М. 78
 Смотрицький Мелетій 123
 Сокал 94, 145
 Список мешканців Белза за вулиця-
 ми з 1560-их років 134-135
 Спитко 136
 Станіслав Август 125
 Судислав 67
 Суша Яків, єп. 122-124
- Тацит 36-38, 41
 Терлецький Антоній, о. 130
 Терлецький Кирило, єп. 120
 Терлецький Методій, єп. 119
 121-123, 129
 Терлецький Олексій, о. 130
 Терлецький Омелян 15, 22, 27
 Тітмар, єп. 150
 Томашівський Степан 8, 16, 22, 149

- Тройден I 78
- Умінський, о. 15
- Урбан VIII, папа 121-122
- Федір Данилович, кн. луцький 155
- Федір Любартович 99
- Фердинанд II 121
- Филип II 35
- Фурс Андрій, єп. 122-123
- Хвостович Луць 131
- Хмельницький Богдан 31, 137-139
- Ходкевичева Софія 116
- Холева Мацей 26
- Чачковський Лев 9, 18, 126, 134
- Чернецький Василь, о. 126
- Чубатий М. 25
- Шахматов 148
- Шварно Данилович 68
- Шельонговський А. 15
- Шептицький Андрей, митр. 20
- Штеттнер Ф. 146
- Юрій II Болеслав 69-71, 79
- Юрій Данилович, кн. холмський 154-155
- Юрій, кн. суздальський 60
- Юрій Львович 45, 67-69, 78
- Юрій Наримунтович 70-76, 78, 81, 97, 100, 116, 154-156
- Ягайло Ольгердович 78-79, 106, 155
- Ядвіга, кор. 78
- Янка (д. кн. Всеволода) 150
- Янко з Чарнкова 55, 71, 75
- Ярополк Всеволодович 49
- Ярополк Ізяславович 57
- Ярополк Мстиславович 59
- Ярослав Ізяславович 47, 59-61
- Ярослав Мудрий 7-8, 10, 18, 25, 33, 48, 53-57, 61, 131, 147, 149-150
- Ярослав Осмомисл 62, 97
- Ярослав Святополкович 57-58

ПОКАЗНИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Бабятин 111
Батіг 146
Батіїв 106, 111
Белжатка 34
Белжиці 34
Белз 7-10, 18, 23, 33-36, 41, 44-46, 49, 53-81, 83, 109-110, 115-122, 124-125, 127-134, 136-137, 139-143, 145-151, 155
Белз, р. 34-35, 54
Белзєць 33-35
Белзєць, р. 33-34, 77
Белзів 34
Белзький повіт — список місцевостей з 1531 р. 90-97
Берестечко 122, 146
Берестя 58, 60, 72
Бєч 140
Бишів 108
Біла, р. 87
Білгород 50, 85
Білобожниця 12-13
Бложевка, р. 34
Блозва, р. 34
Божанка 81, 116
Боратин 111, 132
Борилів 105
Борщів 105
Бояничі 111
Броди 44
Буг, р. 9, 25, 33-34, 36, 40, 43, 46-48, 54, 86, 106-108, 138, 148, 151
Бужеськ 46, 57, 59, 62, 81, 148, 151
див. також Буськ
Букачівці 20
Буськ 44, 57, 62, 79, 81, 105-106, 140, 146
див. також Бужеськ
Буський повіт — список місцевостей з 1531 р. 97-100

Вакіїв 111
Ванів 107

Варяж 109, 111
Василів 111
Василівці 82
Вєпр, р. 87-88
Верещин 65
Винники 111
Висла, р. 25, 36-41, 44, 87-88
Витків 56, 107
Вожучин 109
Войславичі 111
Волаєвичі 111
Волинь, м. 43, 46-48, 51, 57, 95, 148, 151, 155
Володимир Волинський 44-45, 48-49, 56-60, 62-67, 69, 72, 74, 107, 149
Волсвин 111
Вороблячин 111
Всеволож (Сєволож) 54, 79, 107-108, 156
Галич 9, 45, 48-49, 62, 64-66, 69, 72, 86
Галікарнас 39
Гатовичі 111
Гоголів 111
Голубє 111
Гонятичі 111
Горбків 111
Городецьке 46
Городельський повіт — список місцевостей з 1531 р. 104-105
Городиловичі 107, 111
Городиславичі 111
Городище (Василіянське) 111, 120, 133, 146, 153-156
Городло 79, 81, 86, 109
Городок 46, 109, 111
Горохів 44
Гостинне 111
Грбарівський Рів, р. 46
Грбовець 79, 91
Грбовецький повіт — список місцевостей з 1531 р. 102-104
Гребенне 111

- Грубешів 44, 121-122, 140
 Гусятин 86
 Гучва, р. 46
- Данилів 68
 Двина, р. 24
 Деревляни 111
 Ділці 107
 Діяконів 111
 Дмитрів 105
 Дніпро, р. 19, 24, 30, 37, 39-40, 47-48, 50
 Дністер, р. 34, 37, 39-40, 44, 48
 Добрачин 111
 Доманіж 111
 Дорогичин 86
 Дорогобуж 58
 Дрогобич 86
 Дрогомишль 111
 Дубенка (Дубенка, Дубно) 87, 143
 Дуліби 43
 Дулібська Воля 43
 Дунаєць, р. 35
 Дунай, р. 38
- Жаботин 111
 Жерники 109
 Жнятин 111
 Жовква 9, 17, 19-20, 137
 Жуличі 33
- Завидці 105
 Завихост 64, 88
 Завишня 108, 139
 Замостя 124, 137-138, 146
 Збараж 44, 146
 Збоїська 137
 Зборів 146
 Збруч, р. 37
 Звенигород 36, 48-49, 57, 64
 Зимне 109, 111
 Золочів 141
 Золочівка, р. 33
- Ізвола, р. 87
 Ільківці 108, 138
- Калка, р. 47
 Камінка Струмилова 36, 41
 Київ 22, 24, 37, 44-45, 48, 50, 53, 56-59, 85, 147, 150
- Ключів 34
 Княже 111
 Княжостани 111
 Комів 65
 Конотопи 82, 108
 Коритниця 143
 Костяшин 116
 Красностав 121-122
 Крем'янець (Кремінець) 68, 136
 Кренжниця 34
 Крехів 137, 141
 Криве 105
 Крилос 9, 49
 Кристинопіль 142
 Куликів 105, 137, 146
 Купче 111
- Лаба, р. 39
 Лабуне 109
 Лагодичі 111
 Лада, р. 87
 Липовець 35
 Ліски 81, 116
 Лопатин 79, 105-106, 111, 146
 Луцьк 44, 58, 124, 148, 155
 Любачів 45, 66, 75, 78-80, 109
 Любачівський повіт—список місцевостей з 1531 р. 100-102
 Любеч 57
 Люблін 87, 107, 136
 Ляшків 105, 146
 Лящівка 140
 Львів 9, 11, 13, 17-21, 56, 68, 71-72, 75-77, 136-138, 140, 146
- Магерів 137
 Маличі 109, 111
 Малоніж 109, 111
 Маркова 35
 Махнів 109
 Менськ 120, 122
 Миколаїв 105, 146
 Монятичі 111
 Моратин 111
 Москва 9
 Мости 121
 Муканє 105
- Наброж 109
 Наріль 137
 Незнанів 146
 Немилів 105, 146

Неслухів 41
Німан, р. 40
Новгородок 68
Новосілки 111
Новоставці 105
Нур, р. 39
Нурець, р. 39

Оглядів 105
Одра, р. 37
Олесько 109
Олешичі 109
Оломуц 122-123
Опільсько 82
Опліцько 105, 146
Острів 81, 110, 133
Острівчик Пільний 33
Острог 43, 155
Охрида 26
Ощів 109

Павлів 105
Первятичі 111
Переворськ 34
Перемислів 111, 127
Перемишль 44-45, 48, 53-54, 58, 65-66, 80, 124, 147, 151
Переяслав 149
Пінськ 57
Пирятин 105, 111
Підгірці 63
Пітрич 33
Пліснеськ 63
Поздимир 108, 111
Полтва, р. 151
Потелич 109, 137, 139, 141
Потужин 108, 139
Почаїв 124
Почапи 33
Прип'ять, р. 40, 44
Прусинів 142
Прут, р. 50
Пультав 123

Рава Руська 81, 137, 140
Радиванці 108
Рата, р. 35
Рахані 82
Рим 69, 120-125
Рівне 44
Ріплин 110
Річиця, р. 34, 54

Романів 105
Руда 139

Середопільці 105
Скварявка, р. 33
Скоморохи 35, 108, 111, 138
Скоморошки 111
Сморжів 105
Сокаль 35, 44, 81, 107-108, 110-111, 121-122, 138-139, 145-146
Солокія, р. 34-35, 54-55, 77
Станин 105
Станиславів 12
Стара Ягольниця 12
Старгород 54, 107-108, 110
Стенятин 111
Стоянів 121
Стир, р. 35, 148
Стопня 65
Стрваж, р. 34
Стремільче 82, 106
Стрий, р. 43
Стрипа, р. 35
Судомир 88
Сян, р. 25, 35-36, 87-88
Сянік 67

Тартаків 110
Телятин 111
Теребовля 48, 57
Тетевчиці 105
Тихомль 65
Тишівці 81, 110
Томашів 137-138, 140
Торки 108, 111
Трищани 109
Турів 49

Уборть 145
Увинь 105, 111
Угнів 110
Угринів 110-111
Угровеськ 65, 68, 74
Улицько 111
Ульвівок 36
Ульгівок 109
Уцево 109

Хижевичі 111
Хлівчани 111
Хлопятин 111
Хмельник 136

Хмільно 105, 146
Ходиванці 110
Холм 44-45, 67-68, 73-75, 87, 120, 122-
125, 148, 155
Хоняків 49
Хоробрів 108
Хохлів 110

Царгород 150

Челяж 111, 139
Ченстохова 76-77
Червен (Червінськ) 38, 43-46, 53, 57-
60, 62, 64-68, 80, 85, 88, 147-148,
151
див. теж Чермно

Червоногород 85
Чермно 45-46, 147
див. теж Червен
Чернігів 49

Шлятин 111

Щебрешин 87, 140
Щекарів (тепер Красностав) 87
Щепятин 82, 111
Щуровичі 146

Язлівка 77
Ярослав 133
Ярославець 111

ЗМІСТ

Від Видавництва	7
Історик Белзького Князівства (<i>Вступна стаття Романа Рахманного</i>)	11
I. На світанку історії	33
II. Слов'янська Белзчина	43
III. Белз і Белзьке Князівство від 981 до 1462 р.	
1. За українських князів (981-1340)	53
2. За литовського, угорського й мазовецького володіння (1340-1462)	70
IV. Заселення Белзької Землі в XV столітті	85
V. Внутрішнє життя Белза в XV-XVIII століттях	115
Додатки і доповнення	145
Екскурс I. Белз і Червенські Городи	147
Екскурс II. Найдавніша згадка про монастир у Городищі	153
Показник імен	157
Показник географічних назв	161

